

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DOĞU DİLLERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI
FARS DİLİ VE EDEBİYATI BİLİM DALI

HÂCE İMÂM ZAHÎRU'D-DÎN NÎŞÂBÛRÎ' NİN SELÇUKNÂME'Sİ
(İNCELEME-ÇEVİRİ)

Yüksek Lisans Tezi

Ayşe Gül FİDAN

Ankara 2015

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DOĞU DİLLERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI
FARS DİLİ VE EDEBİYATI BİLİM DALI

HÂCE İMÂM ZAHÎRU'D-DÎN NÎŞÂBÛRÎ' NİN SELÇUKNÂME'Sİ
(İNCELEME-ÇEVİRİ)

Yüksek Lisans Tezi

Ayşe Gül FİDAN

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Mürsel ÖZTÜRK

Ankara 2015

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DOĞU DİLLERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI
FARS DİLİ VE EDEBİYATI BİLİM DALI

HÂCE İMÂM ZAHÎRU'D-DÎN NÎŞÂBÛRÎ' NİN SELÇUKNÂME'Sİ
(İNCELEME-ÇEVİRİ)

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mürsel ÖZTÜRK

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

.....
.....
.....
.....
.....

.....
.....
.....
.....
.....

Tez Sınavı Tarihi.....

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim.(...../...../2013)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin

Adı ve Soyadı

Ayşe Gül FİDAN

İmza

.....

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
KISALTMALAR	iii
GİRİŞ	
Büyük Selçuklu ve Irak Selçuklu Devletleri Siyasi Tarihi.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

I. Hâce İmâm Zahîru'd-Dîn Nîşâbüri	33
I.1. Hayatı	33
I.2. Eseri ve Edebi Kişiliği	36

İKİNCİ BÖLÜM

II. Hâce İmâm Zahîru'd-Dîn Nîşâbüri'nin Selçuknâme'si	41
II.1. Yazılışı ve İçeriği	41
II.2. Nüshası ve Özellikleri	45
II.3. Dil ve Üslup Özellikleri İle Edebi Sanatlar	47
a) Dil ve Üslup Özellikleri	49
b) Edebi Sanatlar	54

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

III. Hâce İmâm Zahîru'd-Dîn Nîşâbüri'nin Selçuknâme'sinin Türkçe Çevirisi	58
---	----

SONUÇ	151
ÖZET	152
ABSTRACT	153
BİBLİYOGRAFYA	154
DİZİN	157

ÖNSÖZ

Büyük Selçuklu ve Irak Selçukluları Devletleri tarihinin ana kaynaklarından biri olarak bilinen ve Hâce İmâm Zahîru'd-Dîn Nîşâbûrî tarafından 1177 – 1186 tarihleri arasında kaleme alındığı düşünölen *Selçuknâme*, dönemin siyasi, sosyal ve kültürel olaylarını ele alan birincil kaynaklardandır. Irak Selçuklu hükümdarı III. Tuğrul'a (1177-1194) ithaf edilen bu eserin bilinen ilk selçuknâme olması ve sonrasında Selçuklu tarihini konu edinen müverrihlerin başvuru kaynağı niteliğini taşıması eseri son derece değerli ve önemli kılmaktadır.

Tezimizin konusunu teşkil eden Farsça olarak kaleme alınmış olan değerli eserin bu çalışma ile ilk kez Türkçe'ye tercümesi, inceleme ve değerlendirmesi yapılmış, Fars Dili ve Edebiyatı sahasına, Türk tarihine ve bilim camiasına katkı sağlaması amaçlanmıştır.

Çalışmamız, giriş ve üç bölümden müteşekkil olup giriş bölümünde Büyük Selçuklu ve Irak Selçukluları Devletleri'nin kuruluşundan yıkılışına kadar geçen süreçteki siyasi gelişmeler ve tarihi olaylar genel hatlarıyla aktarılmıştır. Birinci bölümde eserin yazarı Hâce İmâm Zahîru'd-Dîn Nîşâbûrî'nin hayatı, eseri ve edebi kişiliği hakkında bilgilere yer verilmiştir. İkinci bölümde eserin yazılışı ve içeriği, nüshası ve özellikleri ile dil ve üslup özellikleri değerlendirerek bu hususta bilgiler aktarılmıştır. Çalışmamızın son bölümünü oluşturan üçüncü ve son bölümünde ise Hâce İmâm Zahîru'd-Dîn Nîşâbûrî'nin *Selçuknâme*'sinin Türkçe tercümesi yapılmıştır.

Tarihî metinler hususunda yapılan çalışmaların bir takım güçlükler barındırdığı fikri tartışılmaz bir gerçektir. İtiraf etmeliyim ki bu çalışmaya başlarken karşılaşacağımı düşündüğüm zorluklar beni fazlasıyla endişelendirmekteydi. Ancak bu alanda birçok kıymetli eser vermiş olan tez danışmanım, saygıdeğer hocam Prof. Dr. Mürsel ÖZTÜRK'ün bilimsel katkıları, yol göstericiliği, hoşgörüsü ve desteği endişelerimi bertaraf etmiş ve bu çalışmanın ortaya çıkmasını sağlamıştır. Hocama sonsuz şükranlarımı ve minnet duygularımı sunarım.

Ayrıca çalışmam süresince öneri ve sağladıkları desteklerinden dolayı kıymetli hocalarım Prof. Dr. Hicabi KIRLANGIÇ, Doç. Dr. Abdüsselam BİLGİN, Prof. Dr. İlhan ERDEM'e ve her hususta yardımlarını esirgemeyen değerli hocam Doç. Dr. Kemal TUZCU ve Arş. Gör. Dr. Murat ZENGİN'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Çalışmam boyunca manevî desteklerini esirgemeyen değerli çalışma arkadaşlarım Arş. Gör. Can KAYGIN, Arş. Gör. Ümit GEDİK, Arş. Gör. Emine ÖZKAN, Arş. Gör. Dilek SAKAROĞLU, Arş. Gör. Melek BODUR, Arş. Gör. Esin EREN SOYSAL, Arş. Gör. Sonay ÜNAL ve Arş. Gör. Sevda AYGAR'a teşekkür ederim.

Ayşe Gül FİDAN

Ankara-2015

KISALTMALAR

a.g.e. : Adı geçen eser

b. : bin (oğlu)

C. : Cilt

ev. : Çeviren

h.ř. : Hicrî şemsî

Yay : Yayınlayan

s. : Sayfa

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı

TTK : Türk Tarih Kurumu

yy. : Yüzyıl

GİRİŞ

Büyük Selçuklu ve Irak Selçuklu Devletleri Siyasi Tarihi

Büyük Selçuklu Devleti 11. yy.'da kurulmuş, tarihin akışına yön vermiş; Türk ve İslam kavim ve medeniyetlerinde yeni bir devir açmış bir imparatorluktur. Devletin kurucu hanedanı Oğuzların Kınık boyuna mensuptur¹. Hanedan adını Oğuz Devleti'nin ordu kumandanı ve hanedanın kurucusu olan Selçuk Bey'den alır. Selçuk Bey'in Mikâ'il, Arslan, Musa ve Yusuf adında dört oğlu vardır. Birçok kaynakta dört oğlu olduğu hususunda tam ittifak mevcuttur. En önemli kaynaklardan biri olan *Melik-name*'de dört oğlu olduğu aktarılmakta fakat sadece Mikâ'il, Musa ve Arslan'ın isimleri geçmekte; *Ahbaru'd Devleti Selçukiyye*'de Mikâ'il, Musa, İsrâ'il (Arslan) Yabgu, Yinal; İbn Fındık'ın *Beyhak* adlı eserinde ise Mikâ'il, Musa, Yabgu (Arslan) ve Yusuf adları kaydedilmektedir. Ravendî ise şu isimleri vermektedir: Mikâ'il, Musa Yabgu, İsrâ'il ve Yunus. Hamdullah Mustevfi'nin *Tarih-i Güzide*'sinde Mikâ'il, Musa, İsrâ'il ve Yunus adları zikredilmekte; *Enisu'l Kulub*'de Mikâ'il, İsrâ'il, Musa Yabgu, Yusuf Yinal ve Anonim *Tarih-i Al-i Selçuk*'da Mikâ'il, İsrâ'il, Musa, Yusuf ve Yunus olmak üzere beş oğlu olduğuna işaret edilmektedir. *Camiü't-Tevarih*'te Mikâ'il, Musa Yabgu, İsrâ'il, Yusuf ve Yunus adları kaydedilmiş, *Müsameretü'l Ahbar*'da Mikâ'il, Musa, Yunus ve diğer kaynaklardan çok farklı olmak üzere Ahmed ismi aktarılmıştır. İbnu'l-Esir'de ise Arslan, Mikâ'il ve Musa adları geçmektedir². Bu

¹ Sadruddîn Ebu'l-Hasan 'Ali İbn Nâsır İbn 'Ali El-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev. Negati Lugal, TTK Basımevi, Ankara 1999, s. 2; Turan, O., *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 2. Baskı, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1969, s. 31.

² İbnü'l Esîr, *İslâm Tarihi El-Kâmil Fi't-Târih*, C. VIII, çev. Ahmet Ağrakça vd., Hikmet Neşriyat, İstanbul 2008, s. 77.

bilgilerden yola çıkarak, tüm kaynakların ilk üç oğul Mikâ'il, Arslan (İsrâ'il) ve Musa konusunda ittifak ettikleri görülmektedir³.

Selçuk Bey 961 yılı civarlarında Yenikent'ten Cend şehrine göç etmiş ve burada küçük bir beylik kurmuştur. Samanlı Devleti'nin Karahanlılara karşı girişmiş olduğu mücadelede müttefiklere ihtiyacı olduğundan, Selçuk Bey'in kurmuş olduğu beyliği resmi olarak tanımış ve kısa bir süre sonra ondan Karahanlılara karşı yardım talebinde bulunmuştur. Selçuk Bey bu talebe olumlu yanıt vermiş ve oğlu Arslan komutasındaki bir askeri birliği Karahanlılara karşı göndermiştir⁴. Bu yardımcı birlik sayesinde Samanlı Devleti Karahanlıları yenmeyi başarmış; bunun karşılığında Samanlı hükümdarı II. Nuh, Semerkant yakınlarındaki Nur bölgesini Selçuklulara vermiş⁵ ve Arslan'a bağlı Oğuz kitleleri buraya gelip yerleşmişlerdir. Ancak Selçuk Bey yaklaşık olarak 1007 yılında kendilerine verilmiş olan bu bölgeye göçmeden önce Cend'de vefat etmiş ve orada defnedilmiştir⁶. Selçuk Bey'in ölümünden sonra Musa, Yusuf, Tuğrul ve Çağrı Beyler de Nur bölgesine yerleştiler. Daha sonra Arslan Yabgu Karahanlılar ile müttefik olmuş; buna karşın Tuğrul ve Çağrı Beyler Karahanlı hükümdarı İlig Nasr Han'ın saldırısına uğrayarak, Buğra Han'ın hizmetine girmeye mecbur bırakılmışlardır. Ancak Buğra Han'ın Tuğrul Bey'i hapse atması üzerine Çağrı Bey Buğra Han'ın askeri birliklerini mağlup ederek Karahanlı komutanları esir

³ İbrahim Kafesoğlu, “*Selçuk'un Oğulları ve Torunları*”, TM, sayı: 13, İstanbul 1958, s. 117-130.

⁴ Turan, O., *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 2. Baskı, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1969, s. 44.

⁵ Sevim, A., Merçil, E., *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 2014, s. 21; Sümer, Faruk, “*Selçuklular*”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 36, TDV Yayınları, İstanbul 2009, s. 365-371.

⁶ Köymen, M. A., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu C. I, Kuruluş Devri*, 4. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 2011, s. 34; Sevim, A., Merçil, E., *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 2014, s. 22; Turan, O., *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 2. Baskı, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1969, s. 44.

almıştır. Bunun neticesinde Buğra Han Tuğrul Bey'i serbest bırakmak zorunda kalmış ve Çağrı ile Tuğrul Beyler Mâverâunnehr'e geri dönmüşlerdir⁷.

Samanlı devletinin ortadan kalkmasından bir süre sonra Karahanlı hükümdarı İlig Nasr Han ölmüş (1012/13) ve Karahanlı hükümdarı Arslan Han tarafından hapse atılan Karahanlı şehzadesi Ali Tekin hapisten kaçarak Arslan Yabgu'nun yardımıyla Buhara'yı ele geçirmiş ve burada bağımsız bir beylik kurduktan sonra Arslan Yabgu'nun kızı ile evlenmiştir. Daha sonra Ali Tekin hâkimiyet alanını genişletmek için girişimlerde bulunmaya başlamıştır⁸. Bunun üzerine Harezm'i elinde bulunduran Gazneliler ile Mâverâunnehr'de rakip istemeyen Karahanlılar harekete geçmiş ve bu iki devletin hükümdarı Yusuf Kadir Han ile Sultan Mahmud 1025 yılında bir görüşme yapmış, görüşme sonucunda, tehlikeli hale gelmeye başlayan Arslan Yabgu liderliğindeki Türkmenlerin Mâverâunnehr'den Horasan'a göç ettirilmesine karar verilmiştir. Sultan Mahmud hile ile tutukladığı Arslan Yabgu'yu Kâlencer Kalesi'ne hapsedmiştir⁹.

Arslan Yabgu yedi sene kaldığı bu kalede 1032 yılında vefat etmiştir. Sultan Mahmud, Arslan Yabgu'ya tabi olan 4000 çadırlık Türkmen kitleyi Horasan'daki Nesâ, Bâverd ve Ferâv'a yerleştirmiş ve bu Türkmenlere Irak Türkmenleri adı verilmiştir¹⁰.

Arslan Yabgu'nun hapsedilmesi ve daha sonra ölmesi üzerine, Türkmenleri Tuğrul Bey ile Çağrı Bey idare etmeye başlamış; ailenin başına ise amcaları Musa

⁷ İbnü'l Esîr, *İslâm Tarihi El-Kâmil Fi't-Târih*, C. VIII, çev. Ahmet Ağırakça vd., Hikmet Neşriyat, İstanbul 2008, s. 77.

⁸a.g.e. s. 77-78

⁹ Raşîd Al-Dîn Fazlallâh, *Câmi' Al-Tavârih*, C. II, Yay. Ahmed Ateş, TTK Basımevi, Ankara 1999, s. 9; Muhammed b. Ali b. Süleyman Er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, C. I, Çev. Ahmed Ateş, TTK Basımevi, Ankara 1999, s. 89; Turan, O., *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 2. Baskı, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1969, s. 54.

¹⁰ Sevim, A., Merçil, E., *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 2014, s. 26; Turan, O., *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 2. Baskı, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1969, s. 54.

Yabgu geçmiştir. Ali Tekin kendilerine ittifak teklifinde bulduysa da, Türkmen liderleri bunu kabul etmemişlerdir. Bunun üzerine Ali Tekin, Alp Kara komutası altında bir ordu göndererek, Türkmenlere saldırmıştır. Bu saldırıda Yusuf Yinal başta olmak üzere birçok kişi öldürülmüş ve saldırıdan bir süre sonra toparlanan Türkmenler, Tuğrul ve Çağrı Beyler, Musa komutasında bir orduyla taarruza geçerek, galip gelmişlerdir (1030)¹¹. Yapılan bu savaşta Alp Kara öldürülmüştür. Bununla birlikte, 1032 yılında Gazne'nin Harezm valisi Altuntaş'ın Ali Tekin'e karşı gerçekleştirmiş olduğu seferde Selçukluları Ali Tekin ile müttefik olarak görmekteyiz¹². Bu seferde Altuntaş'ın komutasındaki ordu Ceyhun'u geçerek Buhara'ya doğru harekete geçmiş, bunu öğrenen Ali Tekin Dabusiye kalesine çekilmiştir. Kale civarında yapılan muharebede kimse galip gelememiş ve savaş esnasında yaralanan Altuntaş kısa bir süre sonra ölmüştür¹³.

Babası Altuntaş'ın ölümü üzerine Harezm'e vali tayin edilen Harun, bir müddet sonra Gazne'ye karşı başkaldırmış ve bağımsızlığını ilan etmiştir (1034)¹⁴. Bunu takip eden zaman diliminde Harun, Ali Tekin ve Selçuklular ile anlaşma yapmış ve böylece Gaznelilere karşı üçlü bir ittifak meydana gelmiştir. Harun, Selçuklu Türkmenlerine Şurahan ve Ribat-ı Maş bölgelerini tahsis etmiştir¹⁵. Türkmenlerin Harezm'de buldukları esnada, son Oğuz Yabgusu'nun oğlu olma ihtimali yüksek ve

¹¹ Sevim, A., Merçil, E., a.g.e., s. 27.

¹² Köymen, M. A., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu C. I, Kuruluş Devri*, 4. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 2011, s. 143; The Cambridge History of Iran, Vol. 5, The Saljuq and Mongol Periods, ed. Boyle, J. A., Cambridge University Press, Cambridge 1968, s. 19.

¹³ Köymen, M. A., a.g.e., s. 144.

¹⁴ Sevim, A., Merçil, E., *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 2014, s. 28; Köymen, M. A., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu C. I, Kuruluş Devri*, 4. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 2011, s. 146.

¹⁵ Köymen, M. A., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu C. I, Kuruluş Devri*, 4. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 2011, s. 148; Sevim, A., Merçil, E., *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 2014, s. 28

Selçuklular ile arasında “eskiden beri devam edegelen şiddetli bir “kin ve düşmanlık”¹⁶ mevcut olan Cend yöneticisi Şahmelik, onlara ani bir saldırıda bulunarak birçok insanı öldürmüştür¹⁷. Kendilerine Harun veya Ali Tekin’in saldırdığını düşünen Türkmenler Ceyhun’u geçerek Ribat-ı Melik’e göç etmişlerdir¹⁸. Müttefikini kaybetmek istemeyen Harun, onları Harezm’e geri dönmeleri konusunda ikna etmiştir. Bu olaydan bir müddet sonra Ocak 1035’te Ali Tekin ölür. Bundan kısa bir süre sonra da Harun, Gazne Sultanı Mes’ud tarafından gönderilen bir suikastçı tarafından öldürülmüştür¹⁹ (Nisan 1035).

Düşmanları karşısında zor durumda kalan Selçuklular, Tuğrul, Çağrı Beyler ve Musa Yabgu liderliğinde 1035 senesinin baharında 10.000 süvari ile Ceyhun’u geçerek Horasan’a giriş yaparak, Merv, Serahs ve Ferâv bölgelerine yerleşmişlerdir. Böylece Selçuklular mücadeleler ile geçen takriben yetmiş yıl içinde Cend, Mâverâunnehr, Harezm ve en son Horasan olmak üzere dört kez yurt değiştirmişlerdir²⁰. Horasan’a gelmeleri ile daha önce buralara göç ettirilmiş olan Türkmenler de onlara katılmaya başlamış, böylece Şahmelik’in saldırısı sonucunda oldukça zayıf düşmüş olan Selçuklular toparlanma şansı bulmuşlardır. Selçuklular, sahib-i divan-ı Horasan Hâce Surî’ye mektup yazarak yurtsuz kaldıklarını, hizmet karşılığında onlara oturdukları bölgelerin verilmesini Sultan’a iletmesi için ricacı

¹⁶ Köymen, M. A., a.g.e., s. 153.

¹⁷ Sevim, A., Merçil, E., *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 2014, s. 28.

¹⁸ Köymen, M. A., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu C. I, Kuruluş Devri*, 4. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 2011, s. 154; Sevim, A., Merçil, E., a.g.e., s. 28.

¹⁹ Köymen, M. A., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu C. I, Kuruluş Devri*, 4. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 2011, s. 159; Sevim, A., Merçil, E., *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 2014, s. 28; Turan, O., *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 2. Baskı, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1969, s. 57.

²⁰ Turan, O., *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 2. Baskı, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1969, s. 58.

oldular²¹. Sultan bu teklifi reddederek, onlara saldırmak üzere Nişabur'a doğru hareket etmiş²² ve Hâcib Beydoğdu komutasında kalabalık bir orduyu Selçuklular üzerine göndermiş ve yapılan muharebeden Selçuklular galip çıkmıştır (Haziran 1035)²³. Bu muharebeden sonra Gazne Devleti ile Selçuklular arasında anlaşma yapılmış, anlaşmaya göre, Dihkan unvanıyla birlikte Musa Yabgu'ya Ferâv, Tuğrul Bey'e Nesâ ve Çağrı Bey'e Dihistân verilerek hepsine hil'at, eyerli at, altın kemer ve sancak gönderilmiştir (Ağustos 1035)²⁴. Bunun karşılığında Selçuklular içlerinden birini Sultan Mes'ud'un sarayına rehin olarak gönderecek ve Gaznelilere tabi olacaklardı. Anlaşma sonucunda Selçuklular yarı-bağımsız yöneticiler haline gelmişlerdir²⁵. Bu anlaşmayla saygınlığı artan Selçuklulara sadece Horasan'dan değil, Horasan dışından da Türkmen katılımının arttığı görülmüştür²⁶.

Gazne devletinin zayıf olduğunu idrak eden Selçuklular, saraya rehin göndermedikleri gibi, barış anlaşmasının üzerinden dört ay bile geçmeden Ferah, Cüzcan ve Serahs'a akınlar yapmış, çok sayıda hayvan götürmüşlerdir²⁷. Bunun üzerine Sultan Mes'ud Selçuklular üzerine ordu göndermiş ve Mayıs 1038'de Telhab'da meydana gelen muharebede Selçuklular kesin bir zafer kazanmışlardır. Gazneli kumandan Sübaşı zor kurtulmuştur. Bu muharebeden sonra Selçuklular Horasan'ın hâkimleri haline gelmişlerdir. 200 atlı ile Nişabur'a gelen İbrahim Yinal kenti Tuğrul Bey adına teslim almış ve onun adına Sultânu'l-Mu'azzam sıfatıyla hutbe

²¹ Köymen, M. A., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu C. I, Kuruluş Devri*, 4. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 2011, s. 197-200.

²² a.g.e., s. 202-203.

²³ Köymen, M. A., a.g.e., s. 215; Sevim, A., Merçil, E., *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 2014, s. 29; Turan, O., *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 2. Baskı, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1969, s. 58.

²⁴ Köymen, M. A., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu C. I, Kuruluş Devri*, 4. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 2011, s. 226.

²⁵ a.g.e., s. 227.

²⁶ a.g.e., s. 230-232.

²⁷ a.g.e., s. 229.

okutturmuş, üç gün sonra da Tuğrul Bey 3000 zırhlı süvari eşliğinde şehre gelerek Sultan Mes'ud'un tahtına oturmuştur²⁸. Olaylardan bir süre önce de (14 Nisan 1038) Merv'de Çağrı Bey adına Meliku'l-Muluk sıfatıyla hutbe okunmuştu. Bu olaylar esnasında Karahanlı meliklerinden Börü Tekin Gazne topraklarını istila ve yağma etmiş, Sultan Mes'ud onu cezalandırmak üzere kalabalık bir orduyla yola çıktıysa da, yolda kumandanları ve maiyeti tarafından öncelikli olarak Selçuklu tehlikesini ortadan kaldırması konusunda ikna edilmiştir. Bu sırada Çağrı Bey Gazne hâkimiyeti altında bulunan Faryab, Talikan, Şuburkan ve Cüzcanan'a akınlar düzenleyip yağmalar yapmış, hatta bir keresinde 200 kadar Türkmen atlısı Gazne Sultanı'nın bulunduğu Belh civarlarına kadar gelmiş ve civardaki köyleri yağmalamıştır. Sultan'ın askerlerinin bunlara saldırması üzerine şiddetli bir çatışma meydana gelmiştir²⁹. Bu Türkmen atlıların başında bulunan Altı Bey Ulya-âbâd'a gelerek olup biten hakkında Çağrı Bey'e haber göndermiş, bunun üzerine Çağrı Bey Şuburkan'dan Ulya-âbâd'a gelmiştir. Sultan, ordusu ile bunları karşılamaya çıkmış ve iki grup arasında şiddetli bir muharebe meydana gelmiştir (7 Nisan 1039). Selçuklular dayanamamış ve geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Serahs'ta bir araya gelen Tuğrul, Çağrı Beyler ile Musa Yabgu Gaznelilere karşı harekete geçmeye karar vermişlerdir³⁰. Telhab'da karşı karşıya gelen ordular (13 Haziran 1039) çarpışmaya başlamış ve bu çarpışmalar neredeyse iki hafta sürmüştür. En sonunda Selçuklular bozguna uğramış³¹, fakat buna rağmen vur kaç taktiğini çok iyi kullanarak onları takip eden Gazneli ordusunu takatsiz bırakmışlardır. En sonunda Gazneliler ile Selçuklular arasında anlaşma imzalanmış, bu anlaşmaya göre Selçuklular daha önce buldukları üç bölgeye çekilecek, Gazne

²⁸ a.g.e., s. 264-265.

²⁹ a.g.e., s. 284.

³⁰ a.g.e., s. 259-287.

³¹ a.g.e., s. 290-294.

ordusu ise Herat'a geri dönecektir³². Lakin iki taraf da bu anlaşmayı güç toplama amacıyla yapmış ve hiçbiri anlaşmaya sadık kalmamıştır³³. Bu defa, Selçuklular gibi ağırlıklarını geride bırakarak manevra kabiliyeti yüksek bir ordu oluşturan Sultan Mes'ud, hazırlıklarını tamamladıktan sonra 9 Kasım 1039'da harekete geçmiş ve Selçuklu liderlerinin birleşmesini önlemek için Tus'a doğru yönelmiştir. Durumun farkına varan Tuğrul Bey Nişabur'u terk ederek Nesâ'ya yöneldi. Onu takibe gönderilen Gazneli askeri birlikler onu kıl payıyla kaçırmışlardır³⁴. Sultan Mes'ud Nişabur'un ele geçirilmesini emrettikten sonra kendisi de Bâverd'e doğru hareket ederek, burayı kısa bir kuşatmadan sonra almış ve halkının büyük kısmını kılıçtan geçirmiştir. Sultan gelmeden önce Bâverd'de bir araya gelen Selçuklu reisleri çöle çekilmeye karar vermişlerdir. Sultan Bâverd'den Nesâ'ya doğru giderek, orada birkaç gün kaldıktan sonra ot yetersizliğinden dolayı Nişabur'a dönmek zorunda kalmıştır. Kışı burada geçiren Sultan, Mart ayında Tus'a doğru hareket etmiş, Selçuklular ise Serahs bölgesine gelmişlerdir. O esnada Gazneli ve Selçuklu öncü birlikleri arasında küçük çatışmalar meydana gelmekte, her iki taraf da emniyeti elden bırakmamaktaydı. Tus'a ulaştıktan sonra Sultan Serahs'a doğru yönelmiştir. Bu esnada çetin geçen kış nedeniyle kıtlık ve ot yetersizliği baş göstermiş, sayısız hayvan telef olmuştur. Serahs şehrine ulaşılarak, burası kuşatmadan sonra ele geçirilmiştir. Ot ve yiyecek kıtlığı had safhaya ulaştığından dolayı, Sultan Merv'e gidilmesine karar kılarak yola çıkmıştır. Bir müddet sonra ot ve erzak kıtlığına su eksikliği de eklenmiştir.

Zikredilen olaylar cereyan ederken, Selçukluların öncüleri Gaznelilere şiddetli bir saldırıda bulunmuş (22 Mayıs 1040), bir sonraki gün Dandanakan kalesi

³² a.g.e., s. 305.

³³ a.g.e., s. 313-314.

³⁴ a.g.e., s. 316.

yakınlarında Selçuklular tekrar saldırmışlardır. Gazne ordusundaki gulamların bir kısmı taraf değiştirerek, Selçuklu saflarına geçmişlerdir. Sultan Mes'ud'un ordusu saldırılar karşısında dağılarak, kaçıma başlamış ve Selçuklular büyük miktarda mal ve hayvan ele geçirmişlerdir. Bu zaferden sonra Selçuklular çeşitli devletlere fetihnameler göndermişlerdir³⁵. Tarihin dönüm noktalarından biri olan Dandanakan Savaşı sonunda artık Selçukluların karşısına çıkacak ciddi bir kuvvet kalmamış ve tarihin akışı tamamen değişmiştir. Dandanakan zaferi ile Selçuklular artık yeni bir devlet kurduklarından emin olmuşlardır³⁶. Bu savaştan bir süre sonra Merv'de kurultay yapılmış, kurultaya Çağrı Bey, Tuğrul Bey, Musa Yabgu, amcaoğulları, kumandanlar katılmıştır. Bu kurultayda alınan karar doğrultusunda Halife Kâim Bi'emrillah'a mektup yazılmış, Selçuklular Halifelige sadık olduklarını ve gazaya devam edeceklerini belirterek, tanınmalarını talep etmişlerdir³⁷. Daha sonra ellerinde bulunan ve fethedilecek toprakları aralarında paylaşmışlardır. Buna göre Çağrı Bey Merv merkez olmak üzere Horasan'ın büyük bir kısmını, Musa Yabgu Bust, Herat, Sistân ve ötesini, Kavurd Tabasayn vilayeti ve Kirmân'ı, Tuğrul Bey "sultan" unvanıyla Irak taraflarını almış, İbrahim Yinal, Yâkûtî ve Kutalmış da onun emrine verilmişlerdir³⁸.

Çağrı Bey kendisine verilmiş olan bölgede Gaznelilerle mücadelelere girişmiş ve bu mücadeleler sonucunda Tirmiz, Velvaliç, Kubadiyan, Belh, Vahş, Toharistan'ı ele geçirmiştir³⁹. Selçukluların eski düşmanı Şahmelik'in Harezmi'ye ele geçirmesi

³⁵ a.g.e., s. 344.

³⁶Turan, O., *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 2. Baskı, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1969, s. 65-66; Hilmî Ahmed Kemaleddîn, *Devlet-i Selçukiyân*, Pejuheşgâh Hovzeh ve Danişgah, 4. Baskı, Tahran 1390, s. 18;

³⁷Turan, O., a.g.e., s. 66; Hilmî Ahmed Kemaleddîn, a.g.e., s. 18.

³⁸ Köymen, M. A., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu C. I, Kuruluş Devri*, 4. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 2011, s. 363-364; Merçil, E., *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 1993, s. 48.

³⁹Sümer, Faruk, "Selçuklular", TDV İslam Ansiklopedisi, C. 36, TDV Yayınları, İstanbul 2009, s. 365-371.

üzerine Tuğrul Bey ile birlikte onun üzerine sefer düzenlemiş ve onu mağlup etmişler⁴⁰ ve böylece bu bölge de Çağrı Bey'in toprakları arasına katılmıştır. Şahmelik Mekrân taraflarında yakalanmış ve Çağrı Bey tarafından öldürtülmüştür⁴¹.

Gazne sultanının kışkırtmasıyla Belh'i ele geçirmek için saldıran Karahanlı hükümdarı Arslan Han, Çağrı Bey'in oğlu Alp Arslan'a yenilmiş, daha sonra aralarında Çağrı Bey'in ele geçirmiş olduğu topraklarda Selçuklu hâkimiyetinin tanınması ve Karahanlıların buralara saldırmaması şartları altında barış anlaşması yapılmıştır (1050)⁴². Bunun yanısıra Çağrı Bey 1059 yılında Gazne Sultanı İbrahim ile Hindukuş dağlarının iki ülke arasında sınır olmasını içeren barış anlaşması imzalamıştır. Çağrı Bey 1059 veya 1060 yılında, yetmişli yaşlarında hastalanmış ve Serahs'ta vefat etmiştir.

Tuğrul Bey 1041-1042 yılında Taberistan ve Cürcan'ı kendisine bağlamış, bir sonraki yıl İbrahim Yinal Rey ve Hemedan şehirlerini zapt etmiştir. Tuğrul Bey Rey şehrini devletin başkenti yapmış ve burada imara başlamıştır. Daha sonra emrindeki Selçuklu şehzadeleri ile İran'ın diğer şehirlerini ele geçirmiştir.

Bu esnada Selçuklulara boyun eğmek istemeyen Türkmen boyları Mervani, Ukayli ve Büveyhiler üzerine akınlar yapmış ve bu devletlerin hükümdarlar bu akınları Tuğrul Bey'e şikâyet etmişlerdir. Bunun üzerine Tuğrul Bey bu boylara Azerbaycan'a gitmelerini ve oradan Bizans topraklarına yapılacak akınlara katılmalarını salık

⁴⁰ Merçil, E., *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 1993, s. 48;

⁴¹Sümer, Faruk, "Selçuklular", TDV İslam Ansiklopedisi, C. 36, TDV Yayınları, İstanbul 2009, s. 365-371; Turan, O., *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 2. Baskı, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1969, s. 70.

⁴² Merçil, E., *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 1993,, s. 48; Turan, O., a.g.e., s. 87.

vermiştir. Türkmenler buna uymak zorunda kalmışlar ve daha sonra Bizans'a yapılan neredeyse bütün akınlara katılmışlardır⁴³.

Bizans sınırlarında pusuya düşürülüp, hayatını kaybeden Musa Yabgu'nun oğlu Hasan'ın (1048)⁴⁴ öcünü almak üzere bir sonraki sene Tuğrul Bey'in emri ile Bizans'a akın yapan İbrahim Yinal ve Kutalmış Hasankale'de Bizans ordusunu mağlup etmiş ve Gürcü prensi Liparis'i esir alarak, büyük bir ganimet ele geçirmiştir⁴⁵. 1054 yılında Tuğrul Bey Bizans topraklarına girerek, Malazgirt'i kuşatmış, ancak kış yaklaştığı için kuşatmayı kaldırmak zorunda kalmıştır⁴⁶.

Büveyhilerin ve Türk gulamların komutanı Arslan Besâsîrî'nin baskısı altında bulunan halife Kâim Bi'emrillah'ın Tuğrul Bey'i Bağdat'a davet etmesi üzerine Tuğrul Bey bu davete icabet etmiş⁴⁷ ve Aralık 1055'te Bağdat'a gelince, Selçuklulara karşı düşmanca tavır takınan halk ve Türk askerleri ile karşılaşmıştır. Bunları, Büveyhi hükümdarı El-Meliku'r-Rahim Hüsrev Firuz'un kıskırttığını düşünen Tuğrul Bey, onu yakalatmış ve böylece Büveyhi hanedanı sona ermiştir⁴⁸. Ocak 1058'de yapılan bir törenle Halife, Tuğrul Bey'e "Meliku'l-Meşrik Ve'l-Mağrib" unvanı ile "Ebû Tâlib" künyesi ve "Rüknu'd-Dîn" lakabını vermiştir⁴⁹.

Aynı yıl içinde İbrahim Yinal Tuğrul Bey'e karşı ayaklanmış ve sekiz aylık bir mücadeleden sonra Tuğrul Bey Alp Arslan ve Kavurd'un yardımıyla bu ayaklanmayı

⁴³ Merçil, E., a.g.e., s. 49.

⁴⁴ a.g.e., s. 49

⁴⁵ Turan, O., *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 2. Baskı, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1969, s. 82-83.

⁴⁶ Sümer, Faruk, "Selçuklular", TDV İslam Ansiklopedisi, C. 36, TDV Yayınları, İstanbul 2009, s. 365-371.

⁴⁷ Sümer, Faruk, a.g.e., s. 365-371; Merçil, E., *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 1993, s. 50.

⁴⁸ Merçil, E., a.g.e., s. 50.

⁴⁹ Sümer, Faruk, "Selçuklular", TDV İslam Ansiklopedisi, C. 36, TDV Yayınları, İstanbul 2009, s. 365-371.; Merçil, E., a.g.e., s. 51; Turan, O., *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 2. Baskı, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1969, s. 95.

bastırabilmiştir. İbrahim Yinal yakalanmış ve hanedan mensubu olduğu ve eski Türk geleneklerine göre mukaddes kanları akıtılamayacağı için kendi yayının kirişiyile boğdurularak öldürülmüştür (1059)⁵⁰.

Sultan Tuğrul'un Yinal ile mücadele için Bağdat'tan ayrılmasını fırsat bilen Arslan Besâsîrî Bağdat'ı ele geçirmiş ve şehirde Fatımi hükümdarı adına hutbe okunmuştur. Halife, Besâsîrî'nin müttefiki Kureyş'e teslim olmuş ve Hadise şehrine götürülmüştür. Tuğrul Bey Halife'yi tekrar Bağdat'a getirmiş, makamına yerleştirip nizamı sağladıktan sonra kaçan Besâsîrî'nin yakalanması için ordu göndermiştir⁵¹. Nihayet Besâsîrî Suriye'ye kaçacağı sırada yakalanarak, öldürülmüştür (1060). Tuğrul Bey daha sonra Halife'nin kızı ile evlenmiştir (1062)⁵². İslam Medeniyeti ve kavimlerinin kurtuluşu ve yükselmesinde çok büyük pay sahibi olan Tuğrul Bey, Rey şehrine döndükten sonra hastalanmış ve 70 yaşında vefat etmiştir (Eylül 1063)⁵³.

Tuğrul Bey çocuğu olmadığından, Çağrı Bey'in oğlu Süleyman'ı veliyaht tayin etmişti; ölümü üzerine Selçuklu veziri Amidu'l-Mülk Ebû Nasr Kunderî Rey'de Süleyman'ı sultan ilan etmiş ancak Alp Arslan ve Kutalmış, Süleyman'ın hükümdarlığını tanımamışlardır. Alp Arslan Kazvin'de kendini sultan ilan ederek adına hutbe okutmuştur. Bu esnada Rey'i kuşatmış olan Kutalmış ile Alp Arslan Dâmgân civarında savaşmış, savaşta Alp Arslan galip gelmiş, Kutalmış ise bu savaşta hayatını kaybetmiştir (1064). Alp Arslan Rey şehrinde tahta çıktıktan sonra Amidu'l-

⁵⁰ Turan, O., a.g.e., s. 96-97.

⁵¹ Brockelmann, C., *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, Çev. Neşet Çağatay, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 2002, s. 142.

⁵² Turan, O., *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 2. Baskı, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1969, s. 98-101; Merçil, E., *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 1993, s. 51.

⁵³ Sümer, Faruk, "Selçuklular", TDV İslam Ansiklopedisi, C. 36, TDV Yayınları, İstanbul 2009, s. 365-371; Turan, O., *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 2. Baskı, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1969, s. 101-102; Browne, E. G., *A Literary History of Persia*, vol. II, Cambridge University Press, Cambridge 1951, s. 167.

Mülk'u azledip, yerine Merv'de iken kendi veziri olan Nizâmu'l-Mülk'u getirmiştir. Devlet makamlarında birçok değişiklikler yapmıştır. Bundan sonra Rey'den batıya doğru hareket edip, Gürcistan ile Doğu Anadolu'ya sefere çıkmış ve Bizanslıların elinde bulunan Ani ve Kars'a kadar ilerlemiştir. Ani şehrini alarak, Gürcü kralı Bagrat'ı vergiye bağlamıştır⁵⁴.

Sultan Alp Arslan 1066 yılında Üst Yurt ve Mangışlak taraflarında kervanlara saldıran kabileleri itaat altına almış ve Mayıs 1066'da Merv'e geri dönmüştür⁵⁵. 1067 yılında Kirmân yöneticisi olan kardeşi Kavurd isyan etmiş ancak öncü birlikleri mağlup olduktan sonra Alp Arslan'a elçi göndererek, af dilemiştir. Sultan bu affi kabul etmiş ve kardeşini Kirmân hükümdarlığında bırakarak geri dönmüştür. Aynı sene ikinci bir Gürcistan seferine çıkarak Şekki bölgesini almış ve her tarafa akıncılar göndermiştir. Tiflis'i fethetmiş ve Gürcü kralı IV. Bagrat Sultan Alp Arslan'a tabi olmuştur.

1070 yılında Fatımî devleti veziri ülkeyi teslim edeceğini belirterek Sultan'ı Mısır'a davet etmiştir. Sultan Alp Arslan Halep civarındayken Romanos Diogenes'in kalabalık bir orduyla gelmekte olduğu haberini alınca geri dönmüş ve iki ordu Malazgirt ovasında karşılaşmıştır (26 Ağustos 1071). Sultan Alp Arslan'ın ordusu Bizanslıları ağır bir yenilgiye uğratmış ve Diogenes esir düşmüştür. Daha sonra iki devlet arasında anlaşma imzalanmış, bu anlaşmaya göre Diogenes'in kendisi için fidye vermesi ve Bizans devletinin yıllık vergi ödemesi kararlaştırılmıştır⁵⁶. Alp Arslan bir

⁵⁴Sümer, Faruk, a.g.e., s. 365-371.

⁵⁵ Merçil, E., *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 1993, s. 52.

⁵⁶ Merçil, E., a.g.e., s. 54; Hilmî Ahmed Kemaleddîn, *Devlet-i Selcukiyân*, Pejuheşgâh Hovzeh ve Danişgah, 4. Baskı, Tahran 1390, s. 23.

sonraki yıl Karahanlılara karşı çıktığı seferde Ceyhun civarında bir kale komutanı olan Yusuf Nerzemî tarafından öldürülmüştür (24 Kasım 1072)⁵⁷.

Sultan Alp Arslan'ın ölümünden sonra, daha önce veliaht tayin ettiği dokuz oğlunun en büyüğü olan Melikşâh tahta çıkmıştır. Melikşâh'ın tahta çıkmasını Kirmân yöneticisi olan amcası Kavurd kabul etmemiş ve Kirmân'dan büyük bir ordu ile Irak'a yönelmiştir⁵⁸. Hemedan civarında meydana gelen muharebede Sultan Melikşâh, Kavurd'u mağlup etmiş ve Kavurd esir düştükten sonra öldürülmüştür (1073)⁵⁹. Bu zaferden sonra Melikşâh, Alp Arslan'ın ölümünü ve Kavurd ile mücadeleyi fırsat bilerek Selçuklu topraklarına giren Gazneliler ve Batı Karahanlı devletine karşı harekete geçmiştir. Gazneliler barış teklif etmek zorunda kalmışlardır⁶⁰. Gazneli tehlikesi bertaraf edildikten sonra Sultan Melikşâh Karahanlılara karşı yürümüş ve Tirmiz'i aldıktan sonra Semerkand'a doğru ilerlemiştir⁶¹. Bunun karşısında Batı Karahanlı hükümdarı Nasr özür dileyerek, barış teklif etmeye mecbur kalmış ve onlarla da barış yapılmıştır. (1073-1074)⁶². Daha sonra Melikşâh başkentini İsfahan'a taşımıştır⁶³.

Bu dönemde Suriye'de faaliyet gösteren ve Filistin'de Kudüs ile diğer Fatimî kalelerini ele geçirdikten sonra Mısır'ı almak için sefer düzenleyen ancak Kahire yakınlarında mağlup olan (1077) Türkmen reisi Atsız Bey, Fatimî ordusunun Dimaşk'ı

⁵⁷ Merçil, E., a.g.e., s. 55; Sümer, Faruk, "Selçuklular", TDV İslam Ansiklopedisi, C. 36, TDV Yayınları, İstanbul 2009, s. 365-371; Hilmî Ahmed Kemaleddîn, a.g.e., s. 24; Muhammed b. Ali b. Süleyman Er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, C. I, Çev. Ahmed Ateş, TTK Basımevi, Ankara 1999, s. 119; Raşîd Al-Dîn Fazlallâh, *Câmi' Al-Tavârih*, C. II, Yay. Ahmed Ateş, TTK Basımevi, Ankara 1999, s. 40.

⁵⁸ Râvendî, a.g.e., 123; Raşîd Al-Dîn Fazlallâh, a.g.e., s. 43.

⁵⁹ Köymen, M. A., *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, 5. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 2013, 69; Merçil, E., *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 1993, s. 55.

⁶⁰ Turan, O., *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 2. Baskı, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1969, s. 153.

⁶¹ Merçil, E., *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 1993, s. 55.

⁶² Köymen, M. A., *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, 5. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 2013, s. 123.

⁶³ Merçil, E., *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 1993, s. 55.

kuşatması üzerine, daha önce buralara Sultan tarafından gönderilmiş olan Melikşâh'ın kardeşi Tutuş'tan yardım istemek zorunda kalmıştır⁶⁴. Tutuş'un yardıma geldiğini haber alan Fatimî ordusu kuşatmayı kaldırarak, geri çekilmiştir. Atsız Bey Dimaşk'ı Tutuş'a bırakmış ancak yine de Tutuş tarafından boğdurularak öldürülmüştür⁶⁵. Bu olaydan sonra Tutuş, Filistin ve Suriye hâkimiyetini kolayca ele geçirmiş ve Suriye Selçukluları Devleti'nin temelleri atılmıştır⁶⁶.

Sultan Melikşâh Kafkasya'daki hâkimiyetini sağlamlaştırmak üzere buraya kumandanlarından Savtegin'i göndermiş (1075), onun Gürcüler karşısında hezimete uğraması sonucunda bizzat Gürcistan'a sefer yapmak zorunda kalmıştır (1078/1079). Buraları düzene koyduktan sonra geri dönmüş, ancak Savtegin'in tekrar Gürcü kuvvetleri karşısında mağlup olması üzerine buraya Emîr Ahmed'i göndermiş ve onun emri altındaki Selçuklu orduları Gürcüleri mağlup ederek Kars'ı Selçuklu idaresi altına almışlardır (1080)⁶⁷. Ayrıca, Ebû Yâkub ve İsa Böri adlı Türk komutanları Trabzon'a kadar ilerleyerek, bu şehri ele geçirmiş (1081), ancak daha sonra Bizans şehri geri almıştır⁶⁸.

Sultan Melikşâh 1084 yılında Mervânî Devletine karşı bir ordu yollamış ve bu ordu Diyarbakır, Meyyafarakin şehirlerini ele geçirerek, Mervânî Devletine son vermiştir. Daha sonra 1088-89 yılında Batı Karahanlılara karşı sefere çıkmış, Buhara ile Semerkant'ı ele geçirerek Karahanlı hükümdarı Ahmed Han'ı esir alıp İsfahan'a götürmüştür. Buradan Özkend'e doğru hareket eden Melikşâh, Doğu Karahanlı Devletini de kendi hâkimiyetini tanımaya mecbur bırakmıştır. 1091 yılında

⁶⁴ a.g.e., s. 55-56.

⁶⁵ Sevim, A., Merçil, E., *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 2014, s. 110.

⁶⁶ Merçil, E., *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 1993, s. 56; Köymen, M. A., *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, 5. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 2013, s. 115.

⁶⁷ Merçil, E., *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 1993, s. 56.

⁶⁸ Sevim, A., Merçil, E., *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 2014, s. 119.

komutanlarını Yemen'e yollamış ve bu komutanlar bu bölgeyi de imparatorluk topraklarına katmışlardır⁶⁹.

Sultan Melikşâh döneminde İsmailî Hasan Sabbâh Alamut Kalesini ele geçirmiş, bunun üzerine Melikşah Alamut ve Kuhistân'daki İsmaililerle mücadele için bazı komutanlarını görevlendirmiştir. Sultan'ın veziri olan Nizâmu'l-Mülk de bu İsmaililerden biri tarafından Sihne'de öldürülmüştür (Ekim 1092)⁷⁰. Onun ölümünden kısa bir süre sonra Sultan Melikşâh da zehirlenerek öldürülmüştür (Kasım 1092)⁷¹.

Sultan Melikşâh'ın ölümünden sonra onun eşlerinden biri olan Türkân Hâtûn dört yaşındaki oğlu Mahmud adına Bağdat'ta hutbe okutmuş ve Emîr Körboğâ'yı İsfahan'da bulunan veliaht Berkyâruk'u yakalamaları için göndermiştir⁷². Nizâmu'l-Mülk'e bağlı askerler onu Rey'e götürerek, orada sultan ilan etmişlerdir. Berkyâruk ile Mahmud arasında Berucerd'de savaş meydana gelmiş (Ocak 1093), Mahmud'un ordusundaki bazı unsurların Berkyâruk tarafına geçmesiyle, savaşı Berkyâruk kazanmıştır. Daha sonra taraflar arasında anlaşma yapılmış, bu anlaşmaya göre İsfahan ve Fars Mahmud'a bırakılmış, geri kalan bölgeler Berkyâruk'a kalmıştır. Bu olaydan bir müddet sonra Azerbaycan valisi İsmail Yâkûtî başkaldırmış ve Yâkûtî ile Berkyâruk arasında Kerec yakınlarında yapılan savaşta Berkyâruk galip gelmiştir (Ağustos 1093). Aynı yıl, Berkyâruk'un amcası Suriye Meliki Tutuş, Selçuklu tahtında hak iddia ederek 1094 yılında Azerbaycan'a giderek burada kontrolü sağladıktan sonra Hemedan'a hareket etmiştir. Beryâruk Tutuş'la yaptığı savaşı kaybederek İsfahan'a geri çekilmiş ve burada Mahmud'un emirleri tarafından yakalanmış ancak Mahmud'un suçüçeği hastalığından ölmesi üzerine Emîrlar Berkyâruk'u sultan ilan

⁶⁹ Merçil, E., *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 1993, s. 59.

⁷⁰ a.g.e., s. 59.

⁷¹ Sevim, A., Merçil, E., *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 2014, s. 169.

⁷² Merçil, E., *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 1993, s. 60.

etmişlerdir⁷³. 1095 yılının Şubatı'nda Berkyâruk ile Tutuş Rey civarında savaşmış ve Tutuş'un askerlerinin taraf değiştirmesi sonucunda Beryâruk galip gelmiş, Tutuş da savaşta öldürülmüştür⁷⁴.

Bütün bu olaylar cereyan ederken, Berkyâruk'un amcası Arslan Ergû isyan ederek Merv, Nişabur, Tirmiz başta olmak üzere Horasan'ın hâkimiyetini ele geçirmiş ancak kendi askeri tarafından öldürülmüştür (1097)⁷⁵. Ülkede düzeni sağladıktan sonra Berkyâruk, kardeşi Sencer'i Horasan, diğer kardeşi Muhammed Tapar'ı ise Gence ve civarının melikliğine getirmiştir.

Berkyâruk döneminde cereyan eden olaylardan biri de Haçlı seferleri olmuştur. I. Haçlı ordusu Anadolu Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan'ı ve Musul Emîri Körboğâ'yı yenerek Anadolu, Filistin ve Suriye'de topraklar ele geçirmeyi başarmıştır⁷⁶.

1099 yılında Muhammed Tapar isyan etmiş ve Sefidrûd'da meydana gelen savaşta Berkyâruk mağlup olmuştur (15 Mayıs 1100)⁷⁷. Bu mağlubiyetten sonra Berkyâruk Hûzistân'a gelerek, buradan asker toplamış ve taraflar Hemedan civarında karşılaşmışlardır (5 Nisan 1101). Savaşı Berkyâruk kazanmış, Muhammed Tapar ise Horasan'a, kardeşi Sencer'in yanına gitmiştir. İki tarafın ordusu üçüncü kez Rûzraver'de karşı karşıya gelmiş ancak taraflar arasında anlaşma yapılmıştır. Bu anlaşmaya göre Berkyâruk Sultan, Muhammed Tapar ise Melik unvanı alacak, Gence ve ona bağlı bölgeler, Azerbaycan, Diyarbakır, Elcezire ve Musul Tapar'a verilecek, Muhammed Tapar yıllık 1.300.000 altın ödeyecek, sarayının kapısında günde üç

⁷³ Merçil, E., a.g.e., s. 61; Muhammed b. Ali b. Süleyman Er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sûrûr*, C. I, Çev. Ahmed Ateş, TTK Basımevi, Ankara 1999, s. 139.

⁷⁴ Merçil, E., a.g.e., s. 61.

⁷⁵ Sevim, A., Merçil, E., *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 2014, s. 188-189.

⁷⁶ Merçil, E., *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 1993, s. 62.

⁷⁷ Sevim, A., Merçil, E., *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 2014, s. 201.

nevbet çaldıracaktır (27 Aralık 1101)⁷⁸. Bu anlaşmadan kısa bir süre sonra Tapar Rey'deki sarayında beş nevbet çaldırarak sultanlığını ilan etmiştir. Berkyâruk ile Muhammed Tapar Rey yakınlarında karşılaşmış ve meydana gelen savaşta Berkyâruk galip gelmiştir (Şubat/Mart 1102)⁷⁹. Muhammed Tapar'ın İsfahan'a kaçması üzerine Berkyâruk burasını kuşatmış ancak birkaç ay süren muhasara sonuç getirmemiştir. Tapar İsfahan'dan kaçarak Azerbaycan'da ordu toplamış, bu haberi alan Berkyâruk hemen sefere çıkmıştır. Taraflar Hoy şehri önlerinde karşılaşmış (17 Şubat 1103) muharebe yine Berkyâruk lehine sonuçlanmış ve Muhammed Tapar Erciş'e doğru kaçmıştır⁸⁰. Muhammed ve Sultan Berkyâruk arasında beş kez savaş olmuş ve dört defasında Berkyâruk galip gelmiştir⁸¹. Berkyâruk bu savaşların ülkenin mali durumunu bozduğunu, her yeri harabeye çevirdiğini söyleyerek Muhammed Tapar'a barış anlaşması için adamlar yollamıştır. Muhammed Tapar bunu olumlu karşılamış ve Ocak 1104'te anlaşma yapılmıştır. Bu anlaşmanın maddeleri şöyledir: “a. Berkyâruk, kardeşi Muhammed Tapar'ın nevbet çaldırmasına karışmayacak, Muhammed Tapar, kendisine ait şehirlerde okunan hutbelerde Berkyâruk'un adını zikretmeyecek. b. İki birbirleriyle yazışmayacak, yazışmalar vezirler aracılığıyla yapılacak. c. Askerler, dilediği tarafa geçebilecek, bu hususta hiç kimseye müdahale edilmeyecek. d. Sefidrûd sınır olmak üzere, Azerbaycan, Diyarbakır, Elcezire, Musul ve Suriye'ye kadar olan bölgeler, Muhammed Tapar'a ait olacak; Irak topraklarında Sadaka'ya ait olan yerler melik Muhammed'in hakimiyetinde bulunacak. Sultan Berkyâruk ise Cibal, Fars, İsfahan, Rey, Hemedan, Hûzistân ve Bağdat'ı yönetecek. e.

⁷⁸ a.g.e., s. 210.

⁷⁹ a.g.e., s. 211.

⁸⁰ a.g.e., s. 214-215.

⁸¹ Muhammed b. Ali b. Süleyman Er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, C. I, Çev. Ahmed Ateş, TTK Basımevi, Ankara 1999, s. 145.

Berkyâruk'tan sonra Muhammed Tapar Sultan olacak. f. Mâverâunnehr ve Horasan hakimi Melik Sencer, Muhammed Tapar'a tâbi olacak.”⁸²

Sultan Berkyâruk 22 Aralık 1104'te yirmibeş yaşında verem hastalığından vefat etmiştir⁸³.

Sultan Berkyâruk'un ölümünden sonra Muhammed Tapar Beryâruk'un 5 yaşındaki oğlu Melikşâh'ı kolayca bertaraf ederek sultan olmuştur (1105). Onun hükümdarlığının ilk yılları Suriye'de Haçlılara karşı mücadele etmek ile geçmiş⁸⁴ ve 1108 yılında Muhammed Tapar Irak üzerinde hâkimiyet kuran Hille Emîri Seyfu'd-Devle Sadaka'ya karşı harekete geçmiş ve iki taraf Za'faraniyye bataklıklarında karşılaşmıştır. Muharebe Muhammed Tapar lehine sonuçlanmış, Sadaka ise savaşta öldürülmüştür. Bir sonraki sene Selçukluların taht kavgalarından faydalanmak isteyen Gürcüler 1109 yılında Gence'ye saldırmış ancak başarılı olamamışlardır⁸⁵.

Muhammed Tapar Batınîlere karşı başarılı bir mücadele vermiş ve Batınîlerin elinde bulunan Şâhdiz ve Han-Lincân kalelerini zapt etmiştir (1107)⁸⁶. 1111-12 yılında Emîr Anuştegin Şîrgîr'i Batınîlerle mücadele etmesi için görevlendirmiş, bu Emîr Kazvin ve Deylem bölgesindeki birçok Batınî kalesini ele geçirmiştir. Tapar döneminde Alamut kalesi de birkaç defa kuşatılmış ancak ele geçirilememiştir⁸⁷.

Muhammed Tapar 18 Nisan 1118'de hastalıktan otuz altı yaşında vefat etmiştir. Vefatından önce on üç yaşındaki oğlu Mahmud'u vâliht ilan etmiştir⁸⁸.

⁸² Sevim, A., Merçil, E., *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 2014, s. 216.

⁸³ a.g.e., s. 217.

⁸⁴ Merçil, E., *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 1993, s. 65.

⁸⁵ Sadruddîn Ebu'l-Hasan 'Ali İbn Nâsır İbn 'Ali El-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev. Negati Lugal, TTK Basımevi, Ankara 1999, s. 55-57.

⁸⁶ Sevim, A., Merçil, E., *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 2014, s. 238.

⁸⁷ Sadruddîn Ebu'l-Hasan 'Ali İbn Nâsır İbn 'Ali El-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev. Negati Lugal, TTK Basımevi, Ankara 1999, s. 55.

⁸⁸ Sevim, A., Merçil, E., *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 2014, s. 255.

Sultan Muhammed Tapar'ın ölümüyle oğlu Mahmud sultan ilan edildiyse de Horasan'da bulunan Sencer de sultanlığını ilan etmiş (14 Haziran 1118) ve 11 Ağustos 1119'da Sâve'de yapılan meydan muharebesinde Sencer, Mahmud'u mağlup etmiş ancak Mahmud'u öldürmek yerine ona kızını vererek affetmiştir. Sultanlık tahtına oturan Sencer Irak-i Acem vilayetinin yarısı ile Gilan bölgesini şehzade Tuğrul'a, Fars vilayetini, İsfahan ve Hûzistân vilayetlerinin yarısını Selçukşâh'a vermiştir. Mahmud'a da Sultânü'l-Mu'azzam unvanı ile İsfahan merkez olmak üzere devletin batı kısmı bırakılmış ve bu suretle Irak Selçukluları Devleti meydana çıkmıştır⁸⁹. Sultan Sencer ise Sultan-ı A'zam unvan ve mevkiini almış ve Mahmud'u kendine tâbi bir hükümdar yapmıştır⁹⁰.

Halife Musteşid Bi'llah Mahmud ile ittifak kurarak Sultan Sencer'e karşı harekete geçmeyi planlamış ancak Sencer Mahmud'a bir mektup yazarak onun bu planları terk etmesini istemiş ve Mahmud da bunu yerine getirmiştir⁹¹.

Sultan Sencer'in Melikliği döneminde Batı Karahanlı Arslan Han felç geçirince devleti oğlu Nasr Han ile birlikte yönetmeye başlamıştı. Dini lider ile Semerkant şehri reisinin sebep olduğu isyan sonucu Nasr Han öldürülünce Arslan Han diğer oğlu Ahmed'i yanına çağırılmış ve aynı zamanda Sultan Sencer'e yardım mektubu göndermiştir. Ahmed duruma hâkim olmuş ancak Sultan Sencer de yola çıkmıştı ve Arslan Han'ın "geri dön" mektubuna rağmen sefere devam ederek, uzun bir kuşatmadan sonra Semerkant'a hâkim olmuştur (Nisan 1130). Sultan Sencer, Arslan

⁸⁹ Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Basımevi, Ankara 2000, s. 17; Muhammed b. Ali b. Süleyman Er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, C. I, Çev. Ahmed Ateş, TTK Basımevi, Ankara 1999, s. 165-166; Raşîd Al-Dîn Fazlallâh, *Câmi' Al-Tavârih*, C. II, Yay. Ahmed Ateş, TTK Basımevi, Ankara 1999, s. 80-82.

⁹⁰ Sevim, A., Merçil, E., *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 2014, s. 260; Turan, O., *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 2. Baskı, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1969, s. 185-186.

⁹¹ Merçil, E., *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 1993, s. 67.

Han'ı Belh'teki kızının yanına göndermiş, Karahanlı tahtına ise sırasıyla Hasan Tekin, Ebu'l-Muzaffer İbrahim ve II. Mahmud getirilmiştir⁹².

Sultan Mahmud'un ölümüyle (1131) tahta oğlu Dâvud çıkarılınca amcası Mes'ud buna itiraz etmiş ve Selçukşâh da bu taht kavgasına karışmıştır. Irak tahtına yeğeni Tuğrul'u çıkarmayı düşünen Sultan Sencer bunların haberini alınca sefere çıkmış, onun sefere çıktığı haberi üzerine Mes'ud, Halife Musteşid ve Selçukşâh'a ittifak teklifinde bulunmuştur⁹³. Müttefiklerin Bağdat'tan ayrıldıklarını haber alan Sencer ordusuyla Hemedan'dan harekete geçmiş, iki taraf Dinever yakınlarında karşılaşmıştır. Sultan Sencer galip gelmiş, Mes'ud da kaçmak zorunda kalmıştır (29 Mayıs 1132)⁹⁴. Sencer, ona adam göndererek yanına çağırtmış ve onu iyi karşılayarak Gence'ye göndermiştir. Bütün bu olaylardan sonra Tuğrul Irak Selçukluları tahtına çıkarılmıştır.

Gazne hükümdarı Behrâmşâh on beş yıllık itaatten sonra yıllık 250.000 altın vergisini ödemeyerek isyan etmiştir. Bunun üzerine Sultan Sencer Gazneliler üzerine sefere çıkmış (1135) ve Gazne'yi işgal etmiştir. Hindistan'a kaçan Behrâmşâh'ın af dilemesi üzerine Sencer onu affetmiş ve Belh'e geri dönmüştür⁹⁵.

Harezmi'e Beryâruk tarafından Harezmsâh olarak tayin edilen ve Sultan Sencer'e de sadık olan Kutbeddin Muhammed'in ölümünden sonra onun oğlu Atsız, Sultan Sencer'in izni ile Harezmsâh olur. O da başlangıçta sadık kalmış, ancak Mangışlak ve Cend bölgesini Sultan'dan izinsiz ele geçirmesi onun bağımsızlık peşinde olduğunu göstermiş ve bunun üzerine Sultan Sencer ona karşı sefere çıkmıştır. Hezaresb Kalesi yakınlarındaki muharebede Atsız yenilmiş, oğlu Atlığ da esir alınarak

⁹² Sevim, A., Merçil, E., *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 2014, s. 265.

⁹³ a.g.e., s. 257.

⁹⁴ Merçil, E., *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 1993, s. 68.

⁹⁵ Sevim, A., Merçil, E., *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 2014, s.271-272.

öldürülmüştür (15 Kasım 1138). Bundan sonra Sencer Harezmi yönetimini yeğeni Selçukşâh'a bırakarak, Merv'e dönmüştür. Ancak Atsız tekrar ortaya çıkıp, Selçuklulardan memnun olmayan yerli halkın da desteğiyle bir kez daha Harezmi'e hâkim olmuştur. Ancak Karahıtayların Mâverâunnehr'de görünmesi ile tekrar Sultan Sencer'e bağlılığını bildirmiştir (1141)⁹⁶.

Batı Karahanlı hükümdarı Mahmud, Karluklar ile yaşadığı anlaşmazlıklardan dolayı Sultan Sencer'den yardım istemiş ve Sencer 100 bin kişilik ordu ile onun yardımına gitmiştir. Karluklar da Karahıtaylar'dan yardım talebinde bulunmuş, iki ordu Semerkant yakınlarındaki Katvan'da karşılaşmıştır. Karahıtay ordusunda da 100 bin civarında asker mevcuttur. Muharebede Selçuklu ordusu tamamen dağılarak 30 bin kayıp vermiş, Sencer'in eşi Türkân Hâtûn ile Emîr Komaç ve Sistân hâkimi Ebu'l-Fazl esir düşmüştür. Bir yıl sonra Türkân Hâtûn 500 bin, Emîr Komaç 100 bin altın karşılığında serbest bırakılmışlardır (9 Eylül 1141)⁹⁷. Bu savaş sonucunda Sultan Sencer Ceyhun'un ötesinde bulunan bütün topraklarını kaybetmiştir. Bu mağlubiyetten sonra Harezmi Atsız harekete geçerek önce Serahs'ı, ardından da Merv'i ele geçirip, Sultan Sencer'in buradaki hazinesi ile birçok bilgini Harezmi'e göndermiştir. Daha sonra Nişabur'a girerek, Beyhak'ı yağmalayıp Harezmi'e dönmüştür. Bu esnada gücünü toparlayan Sencer ona karşı sefere çıkarak Hezaresb kalesine çekilmiş olan Atsız'ı kuşatmıştır. Atsız elçiler göndererek itaat yolunu seçmiştir. Sencer'in bunu kabul etmesi ile Atsız Merv'de ele geçirdiği hazineleri Sencer'e geri vermiştir⁹⁸.

⁹⁶ a.g.e., s. 273-274.

⁹⁷ a.g.e., s. 275.

⁹⁸ a.g.e., s. 277.

Atsız bütün bu olanlardan sonra yine de isyankâr davranışlarına sürdürmüş ve Sencer'i öldürmeleri için iki kişiyi Merv'e göndermiştir. Gönderilen bu iki suikastçi Merv'de yakalanarak öldürülmüşlerdir. Atsız, bu suikast bilgisini Sultan Sencer'e ileten Sencer'in Harezm'deki elçisi Edip Sâbir'i de öldürtmüştür⁹⁹. Bunun üzerine Sencer ona karşı sefere çıkıp (Kasım 1147), iki aylık kuşatmadan sonra Hezaresb kalesini ele geçirerek, buradan başkent Gürgenç'e doğru yönelmiştir. Bunun üzerine Atsız yine af dilemiş ve bu affi Sencer tarafından kabul edilmiştir (2 Haziran 1148)¹⁰⁰.

Önceleri Semerkant-Ceyhun arasında ikamet eden Oğuzlar bir süre sonra Belh etrafında görülmeye başladılar. Bunlar Selçuklu nüfuz alanında bulunmalarına rağmen yarı-bağımsız bir hayat sürmekte ve Sultan Sencer'in mutfağına yılda 24.000 koyunu vergi olarak vermekteydiler. Bu verginin alınması esnasında zorluk çıkaran tahsildarı öldürmeleri sonucunda Belh valisi Komaç onların üzerine 10 bin atlı ile yürümüştür. Oğuzlar ona çadır başına 200 gümüş vereceklerini ve kendilerini rahat bırakmalarını söylemiş, Komaç kabul etmeyince aralarında savaş meydana gelmiştir. Oğuzlar savaşı kazanarak, esir düşen Komaç'ı ve oğlunu öldürmüş ve Belh yöresini ele geçirmişlerdir¹⁰¹. Bu haber kendisine ulaşınca, Sencer kumandanların da kışkırtmasıyla sefere çıkmıştır. Onu bundan vazgeçirmek isteyen Oğuzlar Sencer'e çok sayıda para, hayvan ve köle teklifinde bulunmuş, ancak Sencer Komaç'ın torunu Mûeyyed Ayebe başta olmak üzere, diğer komutanların ısrarı sonucunda sefere devam etmiştir¹⁰². Belh'te meydana gelen savaşta Oğuzlar Sencer'in ordusunu bozguna uğratmış, Sencer'in kendisi ile birçok emir esir düşmüştür (Mart-Nisan 1153).

⁹⁹ Merçil, E., *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 1993, s. 70;

¹⁰⁰ Sevim, A., Merçil, E., *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 2014, s. 279.

¹⁰¹ a.g.e., s. 281.

¹⁰² Muhammed b. Ali b. Süleyman Er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, C. I, Çev. Ahmed Ateş, TTK Basımevi, Ankara 1999, s. 173-175; Raşîd Al-Dîn Fazlallâh, *Câmi' Al-Tavârih*, C. II, Yay. Ahmed Ateş, TTK Basımevi, Ankara 1999, s. 92-95.

Emîrlerin hepsi öldürülmüştür. Oğuzlar Merv, Nişabur, Tus ve Meşhed'i yağmalamışlardır. Bu esnada Oğuzlardan kaçmayı başaran vezir Tâhir b. Fahru'l-Mülk, Melik Süleymanşâh'ı Sultan ilan etmiştir (11 Eylül 1153). Süleymanşâh Oğuzlara karşı başarılı olmuş ancak Merv önünde yenilgiye uğrayarak Nişabur'a çekilmek zorunda kalmış ve buradan da Cürcan'a gitmiştir¹⁰³. Bunun üzerine Emîrler Karahanlılardan olan Sencer'in yeğeni ve Arslan Han'ın oğlu Mahmud'u sultan ilan ederler (Aralık 1154/Ocak 1155). Irak Selçuklu Sultanı Muhammed b. Mahmud ile Harezmsâh Atsız da onun hükümdarlığını kabul etmişlerdir. Mahmud Han Oğuzlarla savaştıysa da onlara barış teklif etmiş ve Eylül 1155'te taraflar arasında geçici bir barış anlaşması yapılmıştır.

Bunlar olurken Mûeyyed Ayebe bazı Oğuzları kandırarak o esnada Belh'te tutulan Sultan Sencer'in esaretten kurtulmasını sağlamıştır (Nisan 1156). Sencer Merv'e döndükten sonra 26 Nisan 1157 yılında 71 yaşında vefat etmiş¹⁰⁴ ve onun ölümüyle birlikte Büyük Selçuklu Devleti tarih sahnesinden çekilmiştir.

Irak Selçukluları

Irak Selçuklu Devleti, Muhammed Tapar'ın ölümü ile ortaya çıkan taht kavgasının neticesinde kurulmuştur. Sâve savaşında (11 Ağustos 1119) Mahmud'u yenen Sencer, Büyük Selçuklu Sultanı olmuş, yeğeni Mahmud'a ise devletin batı kısımlarının idaresini vermiş ve böylece Irak Selçukluları ortaya çıkmıştır. Mahmud, Sultan olduktan sonra tahtta hak iddia eden kardeşi Mes'ud ile mücadele etmek zorunda kalmıştır. Onun üstesinden geldikten sonra bağımsızlık peşinde koşan Halife

¹⁰³ Sevim, A., Merçil, E., *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 2014, s. 282.

¹⁰⁴ a.g.e., s. 284.

Musterşid'e karşı sefer düzenleyerek Bağdat'ı ele geçirip Halife'yi barış yapmaya zorlamıştır (1126). Sultan Mahmud 10 Eylül 1131'de, yirmi yedi yaşında ölmüştür.

Sultan Mahmud'un ölümüyle onun küçük yaştaki oğlu Dâvud Hemedan'da sultan ilan edilirken, Mes'ud da Irak'ta sultanlığını ilan etmiştir. Bu ikisi arasındaki mücadeleye Hûzistân'da bulunan Selçukşâh da dâhil olur. Bu esnada Irak tahtına yeğeni Tuğrul'u çıkarmak isteyen Sencer de sefere çıkmıştır. Bunun haberini alan Mes'ud, Halife ve Selçukşâh'a ittifak teklif etmiş, buna göre Mes'ud sultan, Selçukşâh veliaht olacak, Halife ise vekili aracılığıyla Irak'ı yönetecekti¹⁰⁵. Sultan Sencer ile Mes'ud Dinever'de savaşmış ve Sencer galip geldikten sonra (25 Mayıs 1132) Mes'ud'u yanına çağırarak, ona Gence ve civarını verdikten sonra, Tuğrul'u Irak Selçuklu tahtına oturtmuştur¹⁰⁶.

Sultan II. Tuğrul'a ilk isyan eden Dâvud olmuştur. Dâvud ordusuyla Hemedan'a gelmiş ve burada yapılan savaşta Tuğrul galip gelmiş, Dâvud ise Bağdat'a kaçmak zorunda kalmıştır. Bunu haber alan Mes'ud da Bağdat'a gelmiş ve Dâvud, Halife Musterşid ile Mes'ud arasında ittifak yapılmıştır. Mes'ud komutasındaki müttefik ordu ile II. Tuğrul arasında Hemedan civarlarında meydana gelen savaşta Mes'ud kazanmış (25 Mayıs 1133), II. Tuğrul ise Rey'e kaçmak zorunda kalmıştır. Bu arada Dâvud'un Mes'ud'a karşı isyan etmesi Tuğrul'a yeni ordu toplaması için zaman kazandırmıştır. Kazvin yakınlarındaki savaşı (15-24 Temmuz 1134) Tuğrul'un kazanması üzerine Mes'ud Bağdat'a kaçmış ve II. Tuğrul bundan birkaç ay sonra, 24 Ekim 1134'te hastalanarak ölmüştür¹⁰⁷.

¹⁰⁵ Merçil, E., *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 1993, s. 72-73.

¹⁰⁶Sümer, Faruk, "Selçuklular", TDV İslam Ansiklopedisi, C. 36, TDV Yayınları, İstanbul 2009, s. 365-371.

¹⁰⁷ Merçil, E., *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 1993, s. 75.

II. Tuğrul'un ölümü üzerine Mes'ud Hemedan'a giderek tahta oturmuş ve ona karşı isyan etmek isteyen Yarenkuş Bâzdâr ve bazı emirler üzerine sefer düzenleyerek onları bertaraf etmiştir. Bu esnada, Dâvud da Azerbaycan'da isyan hazırlığında olup, siyasi hâkimiyetini güçlendirmek isteğiyle bazı Türk emirlerle anlaşarak Mes'ud'a karşı harekete girişen Halife Musteşid ile birleşme arzusundadır. Sultan Mes'ud ile Halife Dâ-y-Merg'de karşı karşıya gelmiş (24 Haziran 1135) ve Halife, ordusundaki Türk kökenli askerlerin taraf değiştirmesiyle yenilerek, esir düşmüştür. Dâvud'a karşı harekete geçen Mes'ud Halife'yi de yanına alarak ilerler ancak Halife, Merâga yakınlarında Batınîler tarafından öldürülür. Halifenin yerine oğlu Râşid geçer. Dâvud Bağdat'a gelerek yine Mes'ud'a karşı ittifak meydana getirmiş ve Bağdat'ta onun adına hutbe okunmuştur. Bunun üzerine Mes'ud Bağdat'a yürüyüp, şehri ele geçirdikten sonra Râşid'i azlederek yerine Muktefi Li'emrillah'ı Halife yapmıştır.

1137 yılı sonlarına doğru Fars hâkimi Menguberz isyan eder. Mes'ud ona karşı Emîr Karasungur komutasında bir ordu sevk etmiş ancak o Menguberz'in üstesinden gelemeyeceğini anlayarak geri dönmüştür. Bunun üzerine Menguberz saldırıya geçmiş ve taraflar Gurşenbih bölgesinde karşılaşmışlardır. Menguberz yenilerek, esir düşmüş ve Sultan Mes'ud tarafından öldürtülmüştür. Ancak bu esnada Menguberz'in Emîrlerinden Emîr Bozâba dağılan orduyu toplayarak, Menguberz'in mallarını yağma ile uğraşan Mes'ud'un ordusuna saldırmış ve üstün gelmiştir (Nisan/Mayıs 1138). Mes'ud kaçarak Azerbaycan'a gitmiş, Bozâba ise Fars'a dönerek buranın hâkimi olmuştur.

Dâvud 1143 yılında Tebriz'de Batınîler tarafından öldürülür. Bundan bir süre sonra Fars hâkimi Bozâba ile Rey valisi Abbâs ilişkilerini geliştirerek, Sultan Mes'ud'u tahttan indirmeye karar verirler. Bu ikiliye Hâcib Togayürek de katılmıştı.

Bunun farkına varan ancak onlara karşı koyacak kuvveti de olmayan Mes‘ud Baġdat’a gitmek zorunda kalmıştır (1145-6). Bir süre sonra Abbâs ile Hâcib Abdurrahman Togayürek öldürölmüştür. Onların ölümlerini alan Bozâba ordusunu toplayarak harekete geçmiş, Sultan Mes‘ud ile Bozâba arasındaki savaş Karategin çayırında meydana gelmiş ve bu savaş sonucunda Bozâba esir düşerek, öldürölmüştür (1147)¹⁰⁸.

Sultan Mes‘ud 1152 yılında hastalanarak vefat etmiştir.

Sultan Mes‘ud’un ölümlerinden sonra Emîr Hasbeg, Melikşâh b. Mahmud’u sultan ilan etmiş ancak onun sultanlığı birkaç ay sürmüştür. Onun sultanlık için uygun olmadığını gören Emirler, kardeşi Muhammed’i tahta çıkartmışlardır (1153)¹⁰⁹.

II. Muhammed tahta Hasbeg’in yardımıyla çıkmış ve sultan olduktan sonra ilk işi Hasbeg’i öldürtmek olmuřtur¹¹⁰. Onun hükümdarlık döneminin başlarında Halife Muktefi Irak’ta Selçuklulara karşı mücadele etmiş, birkaç şehri ele geçirmişti. 1156 yılında Halife, Süleymanşâh’ın Baġdat’a gelmesine izin vermiş ve onun adına hutbe okutarak, emrine 3 bin kişilik bir askeri birlik vermiştir. Daha sonra Süleymanşâh, Melikşâh’tan onu hükümdar tanınmasını istemiş ve bu isteği yerine getirilerek, Melikşâh yanında 2 bin askerle Süleymanşâh’ın yanına gelmiş ve veliaht ilan edilmiřtir¹¹¹. Bunun üzerine II. Muhammed Musul yöneticisi Mevdûd’un yardımıyla bu ikisine karşı harekete geçmiş ve taraflar Aras nehri kıyısında muharebe etmişlerdir. Muharebeden II. Muhammed galip çıkmış, kaçan Süleymanşâh Musul yakınlarında yakalanarak hapsedilmiřtir¹¹².

¹⁰⁸ Sevim, A., Merçil, E., *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 2014, s. 322-324.

¹⁰⁹ a.g.e., s. 328.

¹¹⁰ a.g.e., s. 329.

¹¹¹ a.g.e., s. 336.

¹¹² Sevim, A., Merçil, E., a.g.e., s. 336; Merçil, E., *Müslöman-Türk Devletleri Tarihi*, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 1993, s. 71.

Sultan Muhammed kendisi adına hutbe okutmayan Halife'ye karşı Bağdat'a yürümüş ve burayı kuşatmıştır (Ocak 1157). Kuşatma birkaç ay sürmüş ancak sonuç alınamamış; Halife'nin kışkırtmasıyla İldeniz yanına Melikşâh'ı alarak Hemedan'a doğru yürüyüşe geçince Sultan Muhammed Bağdat'taki kuşatmayı kaldırarak Hemedan'a dönmek zorunda kalmıştır¹¹³.

II. Muhammed Hemedan'a döndükten sonra İldeniz'e karşı sefer yapmayı tasarlamış ancak vereme yakalanınca bundan vazgeçmiştir. Hastalığının ağırlaşması sonucu 13 Aralık 1159'da Hemedan'da vefat etmiştir¹¹⁴.

II. Muhammed'in ölümünden sonra kimin sultan olacağı konusunda fikir ayrılıkları ortaya çıkmış, bazı Emîrlar Melikşâh'ı desteklerken, bazıları da Süleymanşâh'ı desteklemekte, Azerbaycan Atabek'i İldeniz ise Arslanşâh'ı sultan yapmak istemekteydi¹¹⁵. Melikşâh tahta çıkmak için Hûzistân'dan İsfahan'a gelerek, beş nevbet çaldırılmış ve sultanlığını ilan etmiştir. Ancak kısa bir süre sonra zehirlenerek öldürülmüştür. Melikşâh'ın sultanlığı sadece on beş gün sürmüştür. Onun ölümü üzerine Emîrlar, Süleymanşâh'ı sultan ilan etmeye karar verip, onu hapiste bulunduğu Musul'dan getirterek 22 Mart 1160'ta tahta çıkartmışlar ve Azerbaycan Atabek'i İldeniz'den çekindikleri için Arslanşâh'ı veliaht tayin etmişlerdir¹¹⁶.

Sultan Süleymanşâh fazla içki içtiği ve eğlenceye düşkün olduğu için Emîrlar ondan soğumuş ve Arslanşâh'ı getirip tahta çıkarmaya karar vermişlerdir. Bir köşke hapsedilen Süleymanşâh yay kırıyla boğularak öldürülmüştür (10 Nisan 1161).

Süleymanşâh'ı hapsedtikten sonra Emîrlar İldeniz'e haber göndererek Arslanşâh'ı sultan yapmak istediklerini belirtmişlerdi. İldeniz Arslanşâh'ı alarak

¹¹³ Sevim, A., Merçil, E., a.g.e., s. 337.

¹¹⁴ a.g.e., s. 338.

¹¹⁵ Merçil, E., *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 1993, s. 78.

¹¹⁶ Sevim, A., Merçil, E., *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 2.Baskı, TTK Basımevi, Ankara 2014, s.339-340.

Hemedan'a hareket etmiş ve Arslanşâh sultan ilan edilerek adına hutbe okunmuştur¹¹⁷. İldeniz'in devlet yönetiminde olması, Rey hâkimi Hüsameddin İnânç, İsfahan valisi İzzeddin Satmaz gibi bazı Emîrleri rahatsız etmiş, onlar da Salgurlu Atabegi Sungur b. Mevdûd'a mektup yazarak, yanında bulunan Arslanşâh'ın kardeşi Muhammed'i kendilerine göndermelerini istemişlerdir. Sungur, Muhammed'i onlara göndermiş ve Emîrler ordu toplayarak Arslanşâh ve Atabek İldeniz üzerine yürümüşlerdir. İki taraf Hemedan yakınlarında karşılaşmış ve Emîrler yenilgiye uğramışlardır (1161)¹¹⁸.

Abbasî Halifesi Irak Selçuklu Devleti'nin güçlenmesini istememekteydi. Bu amaçla Salgurlu Atabek'i Zengî'ye mektup göndererek, onun yanında bulunan Mahmud b. Melikşâh adına hutbe okutmayı teklif etmişlerdir. Zengî bunu kabul etmiş ve Mahmud adına hutbe okunarak, beş nevbet çalınmıştır. Ayrıca İnânç'a mektup yollayarak onunla ittifak kurmak istediğini belirtmiştir. Emîr İnânç 10 bin kişilik bir kuvvetle İldeniz'e karşı harekete geçmiş ve ordular Sâve'de karşılaşmış (3 Ağustos 1161) ve İnânç muharebeden mağlup ayrılarak, Teberek kalesine kaçmıştır. İldeniz ve Arslanşâh bu kaleyi kuşatmış, ancak Emîr İnânç'ın Arslanşâh'ı sultan ve İldeniz'i atabek tanımasıyla anlaşma yapılmıştır (1162)¹¹⁹. Bundan sonra Arslanşâh Kazvin civarındaki Batınî kalelerini ele geçirmiş, 1165 senesinde de Atabek Zengi Arslanşâh'ın hâkimiyetini kabul etmiştir.

Emir İnânç 1167'de tekrar isyan etmiş ancak karşı koyacak gücü olmadığından Rey'den çekilmek zorunda kalmıştır. Daha sonra Harezmlilerden yardım istemiş ve onlardan aldığı askeri destekle Rey'i geri almıştır. Fakat Atabek İldeniz'in

¹¹⁷Turan, O., *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 2. Baskı, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1969, s. 201.

¹¹⁸ Merçil, E., *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 1993, s. 79; Sevim, A., Merçil, E., *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 2014, s. 343.

¹¹⁹ Merçil, E., a.g.e., s. 80.

Azerbaycan'dan yola çıkması üzerine geri çekilmeye mecbur kalmışlardır. 1168 senesinde İnânc yine Rey'e saldırmış ancak İldeniz tarafından mağlup edilerek, Teberek kalesine sığınmıştır. Burayı dört ay boyunca kuşatan İldeniz, sonunda İnânc'ın veziri ile anlaşmış ve Emîr İnânc uyurken gulamları tarafından öldürülmüştür¹²⁰.

Atabek İldeniz'in 1175 yılında ölmesi üzerine onun oğlu Pehlevân kendisini Atabek ilan etmiştir. Ondan kurtulmak isteyen Arslanşâh ona karşı sefere çıkmış, ancak hastalandığı için Pehlevân ile anlaşmayı tercih ederek, devlet yönetimini ona bıraktıktan sonra Ocak 1173'te vefat etmiştir¹²¹.

Arslanşâh'ın ölümünden sonra tahta oğlu Tuğrul çıkmıştır¹²². Onun sultanlığına Hûzistân'da bulunan amcası Muhammed karşı çıkmış ancak Pehlevân tarafından mağlup edilerek Hûzistân'a kaçmak zorunda kalmıştır. Orada da Zengî tarafından tutuklanarak Pehlevân'a gönderilmiş ve hapis tutulduğu kalede ölmüştür. Halife Müstezî de Tuğrul adına hutbe okutmayı kabul etmiştir¹²³.

Atabek Pehlevân 1186'da öldü. Ölümünden önce topraklarını dört oğlu arasında paylaştırmıştı. Pehlevân'ın eşi İnânc Hâtûn, Kutlug İnânc, Mahmud ile Ömer'in tarafını, Pehlevân'ın kardeşi Kızıl Arslan ise Ebû Bekr'in tarafını tutuyordu. Bazı Emîrler ve İnânc Hâtûn Kızıl Arslan'a karşı faaliyete başladılar ve Sultan III. Tuğrul'u da taraflarına çekmeyi başardılar. Bu esnada Halife ile Kızıl Arslan anlaşmış ve Halife, Kızıl Arslan'a yardım için 15 bin kişilik orduyu Hemedan tarafına yollamıştı. III. Tuğrul bu ordu Kızıl Arslan ile birleşmeden saldırmaya karar vermiş

¹²⁰ Sevim, A., Merçil, E., *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 2014, s. 348.

¹²¹ a.g.e., s. 352.

¹²² Turan, O., *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 2. Baskı, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1969, s. 202.

¹²³ Sevim, A., Merçil, E., *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 2014, s.354-355.

ve Dâ-y-Merg’de meydana gelen savaşta Halife’nin ordusunu mağlup etmiştir (6 Mayıs 1188)¹²⁴. Bu savaştan bir süre sonra Tuğrul ile Kızıl Arslan arasında savaş meydana gelmiş ancak muharebeden ziyade bir ay kadar süren çatışma niteliğinde olmuştur. Sonunda Kızıl Arslan Esedâbâd’a çekilmiştir. Daha sonra III. Tuğrul Emîr Ayaba’yı öldürtmüş ve bunun sonucunda yanında bulunan Emîrlere ordularını alarak onu terk etmişlerdir. Yanında az sayıda kuvvet kalan Tuğrul da Azerbaycan’a gitmiştir. Kışı Hemedan’da geçiren Sultan, Nisan/Mayıs 1189’da İsfahan’ı ele geçirmiş olan Kutlug İnânç’a karşı sefere çıkmıştır¹²⁵. Ona karşı koyamayacağını anlayan Kutlug İnânç amcası Kızıl Arslan’ın yanına kaçmıştır. Sultan Tuğrul Azerbaycan’a yönelerek, Şehrizur valisi İzzeddin Hasan’ın yanına gidip, orada Hasan’ın kız kardeşiyle evlenmiş ve Hasan da ona ordu toplamıştır. Onunla baş edemeyeceğini anlayan Kızıl Arslan onu hileyle esir etmiş ve Dizmâr kalesine hapsedmiştir (1190)¹²⁶.

Tuğrul hapsedildikten sonra Kızıl Arslan tahta Sencer b. Süleyman’ı oturtmuş, daha sonra onu hapsederek kendisi tahta çıkmıştır. Ancak onun sultanlığı uzun sürmemiş, Kızıl Arslan Eylül 1191’de bıçaklanarak öldürülmüştür. Onun öldürülmesiyle Tuğrul, Hüsameddin Dizmârî ve Mahmud b. Anasıoğlu adlı Emîrlere tarafından hapisten çıkarılarak, önce Ebû Bekr’i, daha sonra da Kazvin yakınında Kutlug İnânç’ı mağlup ederek (28 Haziran 1192) Hemedan’a ulaşmış ve tekrar tahta oturmuştur¹²⁷. Yenilen Kutlug İnânç Harezmsâh Tekiş’ten yardım istemiştir. Tekiş buna olumlu yaklaşmış ve Rey şehrini ele geçirmiştir. Bu durumda III. Tuğrul onunla barış anlaşması yapmak zorunda kalmıştır. Bu anlaşmaya göre Rey Tekiş’in elinde kalacaktır. Tekiş Rey’de bir miktar kuvvet bırakarak Harezm’e geri dönmüştür. 1193

¹²⁴ a.g.e., s. 358-359.

¹²⁵ a.g.e., s. 361.

¹²⁶ a.g.e., s. 363.

¹²⁷ a.g.e., s. 364.

yılında III. Tuğrul Rey'e saldırarak burayı ele geçirmiş, Kutlug İnânç Harezmlilerden yardım istemiş ve kendisine 7 bin kişilik bir ordu yardım olarak gönderilmiştir. Kutlug ile Tuğrul arasında Rey yakınında yapılan savaşı Tuğrul kazanmıştır (30 Aralık 1193). Bu yenilgi üzerine Tekiş harekete geçmiş ve 1194 baharında Simnan'da Kutlug İnânç ve emirler tarafından karşılanmıştır. Tekiş, Kutlug İnânç'a bir askeri birlik vererek Rey'e yollamış, Sultan III. Tuğrul emirlerinin ısrarlarına rağmen çekilmeyi kabul etmemiş ve Rey önlerinde yapılan savaşta öldürülmüştür (24 Mart 1194)¹²⁸. Onun ölümüyle Irak Selçuklu Devleti tarihteki yerini almıştır.

¹²⁸ a.g.e., s. 365.

BİRİNCİ BÖLÜM

I. Hâce İmâm Zahîru'd-Dîn Nîşâbüri

I. 1. Hayatı

Yazarın adı bazı kaynaklarda Hâce İmâm Zahîru'd-Dîn Nîşâbüri¹²⁹, bazı kaynaklarda ise Zahîru'd-Dîn Nîşâbüri¹³⁰ olarak kaydedilmiştir. Doğum tarihi hakkında bilgi mevcut olmayıp, sadece yaklaşık h.ş. 582/1186 yılında vefat ettiği aktarılmıştır.¹³¹ A. H. Morton, içerikteki tarihi olaylardan yola çıkarak, Zilhicce 581 (Nisan/Mayıs 1186) yılından önce *Selçuknâme*'nin kesin olarak tamamlanmış olduğunu ifade etmekte ve Nîşâbüri'nin doğum ve ölüm tarihleri hususunda herhangi bir bilgi vermemektedir¹³². Said-i Nefisî de Nîşâbüri'nin eserini 582 (1086-1087) yılı civarında telif ettiğini zikretmiştir¹³³. Zahîru'd-Dîn Nîşâbüri ile ilgili sahip olduğumuz tek biyografik bilgi Ravendî'nin *Râhatu's-Sudûr* adlı eserinde mevcut olup, Ravendî eserinin önsözünde Zahîru'd-Dîn Nîşâbüri'nin Irak Selçukluları'nın son hükümdarı

¹²⁹Bkz. Ebu Hamid b. Mirza İsmail Han Efşar Hamidu'l-Mülk, *Selçuknâme*, Çaphane-yi Haver, Tahran 1332 h.ş.; Munzevî A., *Fihrist-i Nusheha-yi Hatti-yi Farsî*, Müessesesi-yi Mıntıkayî, C.6, Tahran (tarihsiz), s. 4337 h.ş.

¹³⁰ Bkz. Morton, A. H., *The Saljûqnâme of Zahîr al-Dîn Nishâpûri*, E. J. W. Gibb Memorial Trust, London, Chippenham 2004; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kutub Ve'l-Funûn*, C. 1, Maarif Matbaası, Ankara 1941, s.990; Sa'id-i Nefisî, *Tarih-i Nazm u Nesr der İran ve der Zeban-i Farsî*, C. 1, Kitab Furuşi-yi Furuği, Tahran 1344 h.ş, s. 88; Sa'id-i Nefisî, a.g.e., C. 2, s. 967; Ajend, Y., *Târihnigâri der İran*, İntişarat-i Gostereh, Tahran 1380 h.ş., s. 84-85; Özgüdenli, O. G., “*Zahîrüddîn-i Nîşâbüri*”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 44, TDV Yayınları, İstanbul 2013, s. 102-103.

¹³¹Özgüdenli, O.G., “*Zahîrüddîn-i Nîşâbüri*”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 44, TDV Yayınları, İstanbul 2013, s. 102-103; Munzevî A., *Fihrist-i Nusheha-yi Hatti-yi Farsî*, Müessesesi-yi Mıntıkayî, C.6, Tahran (tarihsiz), s. 4337 h.ş.; Yıldırım, N., *Fars Edebiyatında Kaynaklar*, Erzurum 2000, s.136; Rızaiyân, A., “*Nakd u Nezer der Bab Selçuknâme*”, *Ketabmah Tarih ve Coğrafya*, Sayı 8 , Tahran 1377, s. 7-9.

¹³²Morton, A. H., *The Saljûqnâme of Zahîr al-Dîn Nishâpûri*, E. J. W. Gibb Memorial Trust, London, Chippenham 2004, s.45.

¹³³Sa'id-i Nefisî, *Tarih-i Nazm u Nesr der İran ve der Zeban-i Farsî*, Kitab Furuşi-yi Furuği, C. 1, Tahran 1344 h.ş., s. 119.

Tuğrul b. Arslan b. Tuğrul'un (III. Tuğrul) saltanatı döneminde (1177-1194) *Selçuknâme*'yi kaleme alarak aynı olayları daha önce kaydettiğini ve Sultan Arslan ve Mes'ud'un hocası olduğunu kaydetmiş, ayrıca Nişâbüri'nin kendisinin akrabası olduğunu belirtmiştir¹³⁴. Selçukoğulları şeceresine baktığımızda Mes'ud'un 1135-1152, Arslan'ın ise 1161-1177 yılları arasında hüküm sürdüğü görülmektedir¹³⁵. Bu nedenle A. H. Morton'un da belirttiği üzere, Meisami, Nişâbüri'nin Arslan'ın ve aynı zamanda Mes'ud'un hocalığını yapmış olmasının kronolojik olarak pek de mümkün gözükmediğini ifade etmektedir, zira bunun olması durumunda Nişâbüri'nin *Selçuknâme*'yi bitirdiği zaman seksenin üzerinde olması gerekmektedir. Dolayısıyla Nişaburi'nin Mes'ud'un hocalığını yapmış olması ihtimal dahilinde gözükmemektedir. Nişâbüri'nin eserinde eğitime yapılan tek gönderme Arslan ve onun amcasının oğlu olan Melikşâh b. Selçuk b. Muhammed b. Melikşâh'ın eğitime yaptığı atıftır. II. Tuğrul'un 1034 yılında vefatından sonra bir yaşından küçük olan oğlu Arslan ve aynı yaşlardaki kuzeni, onları okula gönderen ve gittiği yerlere yanında götüreren, II. Tuğrul'un yerine geçen Sultan Mes'ud tarafından yetiştirilmişlerdir. Sultan Mes'ud şehzadeleri 1145-1146 yıllarında Tikrit kalesi komutanına emanet etmiş ve Arslan 1153-1154 yılına kadar burada kalmıştır. Bu hadise Nişâbüri'nin Mes'ud tarafından Arslan'ı ve büyük bir olasılıkla kuzeni Melikşâh b. Selçuk b. Muhammed b. Melikşâh'ı eğitmek üzere 1140-1146 yılları civarında görevlendirildiğini işaret etmektedir. Ravendî'nin Mes'ud atfına gelince, bununla büyük ihtimalle Nişâbüri'nin

¹³⁴Muhammed b. Ali b. Süleyman Er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, C. I, Çev. Ahmed Ateş, TTK Basımevi, Ankara 1999, s. 64.

¹³⁵Bkz. Köymen, M. A., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu* C. 1, Kuruluş Devri, 4. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 2011, Selçuklu Jenealojisi.

Sultan Mes'ud tarafından şehzadelerin hocası olarak görevlendirilmesi kastedilmektedir.¹³⁶

Hâce İmâm Zahîru'd-Dîn Nîşâbûrî, Selçuknâme'de bize hayatı hakkında çok fazla bilgi vermemiştir. Yazar mukaddimede eseri Ebû Tâlib Tuğrul b. Arslan'a sunmak adına kaleme aldığını¹³⁷ belirtmiştir ve biz de ancak bu sayede yazarın yaşadığı dönemi tam olarak tespit edebilmekteyiz. Ayrıca, Ebû Tâlib Tuğrul b. Arslan'ın saltanat dönemini anlattığı ve eserinin son kısmını oluşturan on dördüncü bölümünde, diğer Selçuklu padişahlarını anlatan önceki bölümlerden farklı olarak, Tuğrul adından sonra "Allah onun mülkünü ebedi kılsın"¹³⁸ hayır duasını dile getirmektedir. Bu ifade de bize, yazarın yaşadığı dönem ile ilgili bilgi vermekte, kesin tarihler bilinmese de, en azından yazarın Ebû Tâlib Tuğrul b. Arslan'ın saltanatı döneminde yaşadığını göstermektedir.

¹³⁶Morton, A. H., *The Saljûqnâme of Zahîr al-Dîn Nishâpûrî*, E. J. W. Gibb Memorial Trust, London, Chippenham 2004, s.48-49.

¹³⁷a.g.e., s.3.

¹³⁸a.g.e.,s.120.

I.2. Eseri ve Edebi Kişiliği

Hâce İmâm Zahîru'd-Dîn Nîşâbûrî'nin bilinen tek eseri tezimizin de konusunu teşkil eden *Selçuknâme*'sidir. Yaşadığı döneme ve daha sonraki dönemlere ait eserlerde yazarın günümüze ulaşan ya da ulaşmayan başka bir eseri olup olmadığı hususunda herhangi bir bilgi mevcut değildir.

Selçuknâme ismi XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren özellikle Selçuklular ile ilgili yazılmış olan eserlere verilen genel bir addır. Hâce İmâm Zahîru'd-Dîn Nîşâbûrî'nin *Selçuknâme*'si günümüze ulaşan ilk selçukname olarak bilinmektedir.¹³⁹ Uzun süre kayıp sanılan bu eserin, günümüze ulaşan ve Royal Asiatic Society'de Farsça 22 (b) Morley138 numarada kayıtlı olan tek yazma nüshası ilk defa A.H. Morton tarafından bulunarak 2004 yılında Londra'da yayınlanmıştır. A.H. Morton yazmanın XV. yüzyılın ikinci yarısına veya sonlarına, muhtemelen XVI. yüzyılın ilk yarısına tarihlenebileceğini belirtmektedir.¹⁴⁰

Hâce İmâm Zahîru'd-Dîn Nîşâbûrî eserini, önsözünde belirttiği üzere Irak Selçuklu Sultanı Ebû Tâlib Tuğrul b. Arslan'a (III. Tuğrul) (1177-1194) ithaf etmiştir. Mukaddimedede yazar, eseri için herhangi bir başlık sunmamaktadır. Esere *Selçuknâme* şeklinde en erken kesin atıf XIV. yüzyılda Hamdullah Mustevfî tarafından kaleme alınmış olan *Tarih-i Güzide*'de yer almaktadır¹⁴¹. Mustevfî eserini yazarken yararlandığı kaynaklar arasında Nîşâbûrî'nin *Selçuknâme*'sini zikretmiştir¹⁴². Daha sonraki tarihçiler Hafız-i Ebru ve Musavî de eseri kaynakları arasında benzer bir

¹³⁹ Merçil, E., “*Selçuknâme*”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 36, TDV Yayınları, İstanbul 2009.

¹⁴⁰ Morton, A. H., *The Saljûqnâma of Zahîr al-Dîn Nîshâpûrî*, E. J. W. Gibb Memorial Trust, London, Chippenham 2004, s. 6.

¹⁴¹ Hamdullah Mustavfî-yi Kazvini, *Tarih-i Güzide*, Tahran, 1362 h.ş., s. 7.

¹⁴² Morton, A. H., *The Saljûqnâma of Zahîr al-Dîn Nîshâpûrî*, E. J. W. Gibb Memorial Trust, London, Chippenham 2004, s.49.

şekilde listelemektedir¹⁴³. *Keşfu 'z-Zunûn*'da da yine *Selçuknâme* adıyla geçmektedir. A.H. Morton da eserin orijinal başlığının ne olup olmadığından ziyade, bu kullanımın oldukça yaygın olduğunu ve herhangi bir belirsizliğe yol açmadığını zikrederek bu başlığın kullanımına devam edilebileceğini belirtmiştir¹⁴⁴.

A.H.Morton *Selçuknâme*'nin kesin olarak Zilhicce 581 (1186 Nisan-Mayıs) yılından önce tamamlanmış olduğunu aktarmış ve Tuğrul'un hükümdarlığının başlarına tarihlenmesi gerektiğini kaydetmiştir¹⁴⁵.

Selçuknâme, Selçukluların tarih sahnesine çıkışından Irak Selçukluları'nın son hükümdarı III. Tuğrul'un saltanatının başlarına kadar olan olayları içermekte, III. Tuğrul'un saltanatının başlarında aniden sona ermektedir. Büyük Selçuklu ve Irak Selçuklu Devleti hükümdarlarını, siyasi ve sosyal olayları konu edinmiştir. Yazıldığı devirde henüz bildiğimiz anlamda tarih yazma metodunun olmamasına rağmen eser Selçuklu tarihini oldukça derli toplu bir şekilde sunmuştur diyebiliriz. Dönemin olaylarını kronolojik olarak aktaran eser muntazamdır. Eserin içeriği ile ilgili ayrıntılı bilgilere tezimizin ayrı bir bölümünde yer vereceğiz.

Nîşâbü'rî'nin *Selçuknâme*'sinin bilinen ilk selçuknâme olması, eserin daha sonra Selçuklu tarihi yazan diğer müverrihler tarafından direkt ya da dolaylı olarak kullanılmasına yol açmıştır. *Selçuknâme*'nin günümüze sadece bir yazma nüshasının ulaşmış olması nedeniyle, A.H. Morton Nîşâbü'rî'nin eserinden faydalanarak Selçuklu tarihi hakkında bilgi veren, daha sonra kaleme alınmış diğer eserlerle bu yazma

¹⁴³ Morton, A. H., a.g.e., s. 49; Kâtip Çelebi, *Keşfu 'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kutub ve'l-Funûn*, C. 1, Maarif Matbaası, Ankara 1941, s. 990.

⁶ Morton, A. H., a.g.e.,s. 48-49

¹⁴⁵ a.g.e., s. 45

nüshayı metin tenkidi yöntemi ile karşılaştırarak müellif metnine en yakın metni ortaya çıkarmaya çalışmıştır.

Selçuklu tarihi ile ilgilenen ve Nîşâbûrî'den sonra yaşamış olan İranlı tarihçilerin tamamının Selçuknâme'den türetilmiş olan metinleri kullandığını ifade eden A.H. Morton, bu metinlerin birçoğunun yazmanın okunmasında çok az katkıda bulunduğunu, bazılarının ise hiç katkıda bulunmadığını kaydetmiştir. Metni düzeltmek için toplamda yedi farklı eseri gözden geçirmiş, bu eserlerin dördünün görece daha erken döneme ait olduklarını, değişen oranlarda aslına sadık kalarak orijinal yazımı koruduklarını ve metnin düzeltilmesi hususunda büyük önem arz ettiklerini belirtmiştir. Karşılaştırmaya gidilen yazmalardan birinin XVII. yüzyıl gibi geç bir döneme ait olduğunu, geri kalan üçünün ise bir dereceye kadar önem arz eden metinsel kanıt sunduğunu ifade etmiştir¹⁴⁶. Bu bağlamda çok büyük oranda Selçuknâme'nin müellif nüshasından sonra otuz yıl, belki de daha az bir zamana tarihlenebilecek bir metin ortaya çıkardığını belirtmiştir.¹⁴⁷

A.H. Morton'ın günümüze ulaşan tek yazma nüshasını bulduğu Zahîrû'd-Dîn Nîşâbûrî'nin *Selçuknâme*'sini Selçuklu tarihini konu edinen diğer yazma eserlerle karşılaştırarak, okuma ve düzeltmesini yapmıştır, yararlandığı yazma eserler şunlardır:

Ravendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman, *Tarih-i Selçukiyyan*

Ravendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman, *Rahat-üs Sudûr ve Âyet-üs Sürûr*

Şemseddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b.

Abdullah b. El-Nizam El-Hüseynî El-Yezdî, *El-Urada fî Hikâyat El-Selçukiyye*

¹⁴⁶ a.g.e., s.5

¹⁴⁷ a.g.e., s.5

Kâşânî Ebu'l-Kâsım, Genel tarihin bir parçası olan *Selçuklular Tarihi*

Raşîd Al-Dîn Fazlallâh, *Câmi' Al-Tavârih*'in Selçuklular bölümü

Şebânkâra-yi, Muhammed b. Ali, *Mucme'ul-Ensâb*

Habîsî, Muhammed İbrahim, *Selçukiyan ve Guzân der Kirmân*¹⁴⁸

A.H. Morton çalışmasının önsözünde, yazmanın okuma ve karşılaştırmasını yaparken izlediği yol, kullandığı yöntem ve yukarıda adı geçen yazmalar ile ilgili ayrıntılı bilgiler sunmuştur.¹⁴⁹

Zahîru'd-Dîn Nîşâbûrî'nin, daha önce de belirttiğimiz üzere, günümüze ulaşan tek eserinin tezimizin de konusu olan *Selçuknâme*'si olması onun edebi kişiliği hususunda aktarabileceğimiz bilgilerin bu eser ekseninde şekillenmesini zorunlu kılmaktadır. Nefîsî, Zahîru'd-Dîn Nîşâbûrî'nin bir müverrih olmasının yanı sıra şair olduğunu zikretmiş, fakat bunun için herhangi bir kaynak göstermemiştir¹⁵⁰. Nîşâbûrî, *Selçuknâme*'de olay ve durumlara uygun düşen yerlerde birçok şairden şiirler ve dizeler aktarmış ve şairlerin isimlerini vermiştir, fakat bunların yanı sıra eserde, kime ait olduğu belirtilmeyen şiir ve dizeler de mevcuttur. Affan Selçuk bu şiirlerin Nîşâbûrî'ye ait olabileceği görüşündedir¹⁵¹. Araştırmalarımız sırasında Nefîsî'nin aktardığı bu bilgiyi ve Affan Selçuk'un bu görüşünü destekleyebilecek herhangi bir bilgi ile karşılaşmadığımızı söylemeliyiz.

¹⁴⁸ a.g.e., s.5-6.

¹⁴⁹ Bkz. Morton, A. H., *The Saljûqnâme of Zahîr al-Dîn Nîshâpûrî*, E. J. W. Gibb Memorial Trust, London, Chippenham 2004, s. 1-63.

¹⁵⁰ Sa'id-i Nefîsî, *Tarih-i Nazm u Nesr der İrân ve der Zeban-i Farsî*, Kitab Furuşi-yi Furuği C.1, Tahran 1344 h.ş.,s.119.

¹⁵¹ Selçuk, A., "Selçuklu Dönemi İrân Tarih Yazıcılığı", çev. İbrahim H. Gök, Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi, sayı: 22, Yaz 2006, s. 147-163.

Nîşâbûrî'nin, eseri edebi bir eser olmaktan ziyade, Selçuklular döneminin tarihi olaylarını aktarma gayesiyle kaleme alınmış önemli bir tarihi kaynak niteliği taşımaktadır. Yazar mukaddimesinde bunu çok net bir şekilde ifade etmiştir. O, mahlûkların en seçkinlerinin melekler, peygamberler ve melikler olduğunu zikredip, onların halkı çeşitli afet ve felaketlere karşı koruyup himaye eden yöneticiler olduğunu dile getirir. Dini ilimlerden sonra meliklerin ihtiyacı olan şeyin idare bilgisi ve atalarının tarihleri olduğunu söyler. Ancak bu sayede kendi idarelerine rehberlik edecek olan, daha önceki yöneticilerin en iyi özelliklerinden pay alabileceklerini ifade eder. O, tarihi padişahlar için değerli görmektedir. Nîşâbûrî, son olarak tüm bu düşünceler ekseninde, bilgileri el verdiğince, özlü bir telif kaleme alacağını belirtir.

Bu düşünceleri göz önünde bulundurulduğunda Nîşâbûrî'nin eserini kaleme alırken edebi bir eser verme kaygısı taşımadığı sadece tarihi olayları aktarmak niyetinde olduğu sonucuna varmaktayız. Eserin içeriğine baktığımızda da metnin Nîşâbûrî'nin amacını doğrular nitelikte edebi bir metin olmadığını görmekteyiz. Bu bağlamda Nîşâbûrî'nin edebi bir şahsiyetten ziyade Selçuklu devrinde yaşamış bir müverrih olduğunu söyleyebiliriz.

İKİNCİ BÖLÜM

II. Hâce İmâm Zahîru'd-Dîn Nîşâbûrî'nin Selçuknâme'si

II.1. Yazılışı ve İçeriği

Hâce İmâm Zahîru'd-Dîn Nîşâbûrî'nin *Selçuknâme*'yi hangi tarihlerde kaleme aldığı tam olarak bilinmemekle beraber A.H. Morton, içerikteki tarihi olaylardan yola çıkarak, eserin Zilhicce 581 (Nisan/Mayıs 1186) yılından önce kesin olarak tamamlanmış olduğunu işaret etmektedir¹⁵². Nîşâbûrî dibacede de belirttiği üzere eserini Irak Selçuklularının son hükümdarı Ebû Tâlib Tuğrul b. Arslan (III. Tuğrul) (1177-1194) adına kaleme almıştır¹⁵³. Bu bilgilerden yola çıkarak *Selçuknâme*'nin muhtemelen 1177-1186 yılları arasında yazıldığı sonucuna varmaktayız.

Selçuknâme, Büyük Selçuklu Devleti'nin tarih sahnesine çıkışından, Irak Selçuklularının son hükümdarı III. Tuğrul'un saltanat döneminin başlarına kadar gerçekleşen siyasi, sosyal ve kültürel olayları içerir. III. Tuğrul'un saltanatının başlarında aniden sona erer. Farsça olarak kaleme alınmıştır. Eser, mukaddime ve onu takip eden on dört bölümden meydana gelir. Yazar mukaddimesinde eserini kaleme alış nedenini açıkça ifade etmektedir. O, meliklerin ihtiyacı olan şeyin dini ilimlerden sonra atalarının tarihlerini bilmek olduğunu ve ancak bu sayede onların dünyada şan

¹⁵²Morton, A. H., *The Saljûqnâme of Zahîr al-Dîn Nîshâpûrî*, E. J. W. Gibb Memorial Trust, London, Chippenham 2004, s.45.

¹⁵³a.g.e., s.3.

şöhret ve büyüklük, ahirette ise sevap ve mağfiret sağlayan özelliklerinden pay alabileceklerini söyler. İslam milletinde sahabeden, Hulefa-yi Raşidin'den ve Mustafa'nın amcasının oğlundan sonra Selçukoğulları'ndan daha değerli ve halkın haklarını gözeten bir hanedanın ortaya çıkmadığını dile getirir. Devrin meliklerinin, onların bu takdire şayan yönlerini örnek aldıkları takdirde, din ve devletin temellerinin sağlamlaşacağını ve yönetimin güçleneceğini kaydeder. Nîşâbûrî'nin bu söylediklerinden yola çıkarak, onun, tarihi özellikle yöneticiler için çok önemli bulduğunu ve eserini bu amaç doğrultusunda yazdığını söyleyebiliriz.

Nîşâbûrî, *Selçuknâme*'nin mukaddimesinde içeriğin nasıl olacağı hususunda da bilgiler vermektedir. Selçukoğulları'nın soyları, sülaleleri, gelenek ve görenekleri, adabları hakkında özlü bir tasnif sunacağını, devletin kurulması ve gelişmesi, hükümdarların ömrü, padişahlık müddetleri, dönemlerinde meydana gelmiş ilginç olaylar, vezirlerinin ve hâciblerinin isimlerini bilgilerinin el verdiği ölçüde aktaracağını belirtir.

Nitekim *Selçuknâme*'nin içeriğine baktığımızda Nîşâbûrî'nin mukaddimede dile getirdiği amaçlarını büyük ölçüde gerçekleştirdiğini görmekteyiz.

Daha önce de ifade ettiğimiz üzere, eser mukaddime ve onu takip eden on dört bölümden oluşmakta, her bölüm dönemin hükümdarlarının siyasi ve sosyal olaylarını içermektedir. Olayların tarihleri gün, ay, zaman zaman sadece yıl olarak verilmiştir. Mukaddimeden sonra gelen kitabın başlangıcı olan ilk bölüm Selçukoğulları'nın tarih sahnesine çıkışı ile başlayıp, Tuğrul Bey'in ölümüne kadar uzanır. Birinci bölümün sonunda Tuğrul'un tahta çıkış tarihi ve hükümdarlığının ne kadar sürdüğü belirtilir.

Bundan sonra gelen on üç bölüm sonraki sultanların hükümdarlık dönemlerini sırasıyla ele alır. Başlangıçta hükümdarların karakterlerine dair bilgiler, bölüm sonlarında ise sultanların dış görünüşlerine, vezir ve hâciblerinin isimleri ile tevkîlerine yer verilmiştir. Alp Arslan ile ilgili olan ikinci bölümden başlayarak, her bölümün sonunda sultanların hükümdarlık süreleri ve ömürleri kaydedilir. III. Tuğrul devrini anlatan eserin son ve on dördüncü bölümünde diğerlerinden farklı olarak sultan için fiziki betimleme, sultanın vezir ve hâciblerinin isimleri, hükümdarlık süresi, ömrü ve tevkîsi mevcut değildir. Genel olarak bölümler sultanların unvanları, dedelerinin ve babalarının adları ve lakapları ile başlar, sadece I. Tuğrul'un kiler bölümün sonunda yer alır.

Selçuknâme, tarihî olayları, sultanların saltanata gelişlerini, ne kadar yaşadıklarını ve saltanatlarının ne kadar sürdüğünü çok fazla ayrıntıya yer vermeden özet bir şekilde anlatır. Siyasi olayların yanı sıra Selçuklu devrinin sosyal ve kültürel hayatını yansıtmayı da ihmal etmemektedir. Sultanlar tarafından yapılan hayır işlerinden, dönemin bazı önemli mimari yapılarından, camilerden, türbe, kubbe, medrese, kervansaray ve bahçelerden söz eder. Bu sayede günümüze ulaşmamış olan yapıların varlığından haberdar olmamızı sağlar.

Bütün bunların yanında, yazar yeri geldiğinde sultanların yeteneklerini ve ilgi alanlarını da konu etmiştir. Alp Arslan'ın ok atmadaki mahareti, Mahmud b. Muhammed b. Melikşâh'ın av hayvanlarına düşkünlüğü, Mes'ud b. Muhammed'in avcılığı ve kuşlara olan ünsiyeti bunlardan birkaçıdır.

Nişâbûrî eserinde faydalandığı kaynaklar hakkında herhangi bir bilgi vermemiştir. Sadece Ebû Tâhir-i Hâtûnî'nin hattı ile yazılmış olan *şikârname*'yi gördüğünü zikretmiştir. Olaylara ve duruma uygun düşen yerlerde Ferid Kâtip, Ebû Tâhir Hâtûnî, Hakanî, Ebu'l-Me'âlî Nahhâs, Emîr Mu'izzî'den şiir ve beyitler aktarmıştır.

Selçukname, dönemin diğer tarih kitaplarıyla kıyaslandığında her ne kadar hacimli bir eser olmasa da Selçuklular tarihi için en önemli Farsça anlatı kaynağıdır. Tarih olarak başlıca Arap kaynaklarının birçoğundan daha erken yazılmıřtır¹⁵⁴. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, daha sonra gelen neredeyse bütün İranlı tarihçilerin Selçuklu Hanedanı ile ilgili bilgilere ulaştığı temel bir başvuru kaynağı niteliğindedir.

Nişâbûrî, eseri son derece iyi düzenlemiş ve mukaddimede bahsedilen plana sadık kalarak, bunu tutarlı ve kararlı bir şekilde devam ettirmiřtir¹⁵⁵. Betimlemeler ve tasvirler ile olayların okuyucunun gözünde canlanmasına olanak sağlamıştır. Özellikle sultanların dış görünüşü ile ilgili verdiği bilgiler ve detaylar ilginç ve özgündür. Eserin kısa olması hikâyeyi canlı tutup, olayların içinden çıkılmaz ve karmaşık hale gelmesini engellemiştir. Bildiğimiz anlamda tarih yazma metotlarının olmadığı bir dönemde kaleme alınmış olan eser oldukça derli toplu ve muntazamdır.

¹⁵⁴ a.g.e., s. 54.

¹⁵⁵ a.g.e., s. 54-55.

II.2. Nüshası ve Özellikleri

Selçuknâme'nin yalnızca bir nüshası mevcuttur.¹⁵⁶ Bu nüsha Londra'da Royal Asiatic Society, Persian 22 (b), Morley No:138'de bulunmaktadır. Nüshanın özellikleri şu şekildedir:

El yazması küçük temiz ancak güzel olmayan nestalik ile yazılmış, her sayfada 35 satır ve toplamda 21 varaktır. Bölüm başlıklarında, bazen de kişi adları listesi, noktalama ve mısralar için kırmızı mürekkep kullanılmıştır. El yazma büyük ihtimalle XV. Yüzyılın ikinci yarısına veya sonlarına, muhtemelen XVI. yüzyılın ilk yarısına tarihlenebilir¹⁵⁷.

A.H. Morton el yazmadaki hasarlı bölgelere denk geldiğinde metinde bırakılan boşlukların kâtibin dürüstlüğüne işaret ettiğini vurgular. Düzeltmelere yer verildiğini hataların özenle temizlendiğini ve metinde yapılan düzeltmelerin haşiyede belirtildiğini aktarır. Haşiyelerin bir kısmının muhtemelen yazmanın yeniden ciltlenmesi esnasında tamamen kaybolduğunu ya da cildin kenarları örttüğü yerlerde, iç kısımdakilerin tamamen görünmez vaziyette olduğunu dile getirir. Görülebilen tüm düzeltmelerin müstensihin elinden çıktığını ve başka okumalar ile desteklendiğini belirtir. Bu düzeltmelerin müstensihin elindeki kopya ettiği metin ile karşılaştırma yaptıktan sonraki kendi hatalarının düzeltmeleri olduğunu ve dolayısıyla herhangi bir eklemenin olmadığı sonucuna varılabileceğini kaydeder.¹⁵⁸

¹⁵⁶ Yazmayı görebilme şansımız olmadı, bu bilgiler A. H. Morton'un 2004 yılında Londra, Chippenham'da yayınladığı *The Saljûqnâme of Zahîr al-Dîn Nishâpûrî* adlı eserinden aktarılmıştır.

¹⁵⁷ Morton, A. H., *The Saljûqnâme of Zahîr al-Dîn Nishâpûrî*, E. J. W. Gibb Memorial Trust, London, Chippenham 2004, s.6.

¹⁵⁸ a.g.e., s. 6.

A.H. Morton yazmanın istinsah kaydı ve müstensihi ile ilgili herhangi bir bilgi vermemiştir, yukarıda tarihlendirme ile ilgili yapmış olduğu yorumdan yola çıkarak bu bilgilerin yazmada mevcut olmadığı sonucuna varmaktayız.

II. 3. Dil ve Üslup Özellikleri ile Edebi Sanatlar

Edebi eserler yazıldığı dönemin siyasi, sosyal, kültürel, dilsel ve dini gelişmelerinden etkilenir ve bu değişimler neticesinde şekillenirler. Bu da verilen edebi ürünlerin her dönemde içerik, şekil ve dil bakımından farklılaşmasına ve dönüşmesine neden olur. Biz bu değişimi edebiyatta üslup olarak ifade ederiz. Üslup devrelerinin başlıklandırılması genellikle dönemin siyasi ve tarihi olayları esas alınarak yapılır. Fars edebiyatı da başlangıçtan günümüze bu değişimleri geçirmiş ve bunun sonucunda çeşitli üslup devreleri ortaya çıkmıştır. Bunlar kısaca şu şekildedir:

1. Samanlılar Devresi (300-450/ 912-1058)
2. Gazneliler ve İlk Selçuklular Devresi (450-550/1058-1155)
3. İkinci Selçuklular ve Harezmsahlar Devresi (550-600/1155-1203)
4. Sebki Irakî Devresi (Sanatlı nesir) (600-1200/1203-1785)
5. Bazgeşt-i Edebi Devresi (1200-1300/1785-1882)
6. Sadeleşme Devresi/Çağdaş Nesir Devresi (1300 ve sonrası/ 1882'den günümüze)¹⁵⁹.

Üslup devreleri için verdiğimiz bu sınıflandırmalar ışığında, Hâce İmâm Zahîru'd-Dîn Nişâbüri'nin Selçuknâme'si dil ve üslup özellikleri bakımından Gazneliler ve İlk Selçuklu devresinde (450-550/1058-1155) yazılmış tarih kitapları kapsamında yer almaktadır¹⁶⁰.

Gazneliler ve İlk Selçuklular dönemi nesri dil ve üslup özellikleri bakımında büyük oranda Samanlılar dönemi nesrinin özelliklerini taşımaktadır¹⁶¹. Ancak

¹⁵⁹ Direhşan, M., *Sebki Nesri-i Farsî*, Çap-i Mehin, 1348 h.ş., s.5

¹⁶⁰ Direhşan, M., a.g.e., s.5; Bahâr, M.T., *Sebki Şinâsi*, c.II, Çaphane-yi Sepehr, Tahran 1349 h.ş., s.62.

¹⁶¹ Direhşan, M., a.g.e., s.10.

İslamiyetin İran coğrafyasında yayılmaya başlaması ile birlikte mensur eserlerde Arapça kelimelerin kullanımı yaygınlaşmış ve bu anlamda ilk dönemden ayrılan yeni bir üslup ortaya çıkmıştır. *Selçuknâme*'de de dönemin öne çıkan diğer tarih kitapları *Tarih-i Beyhakî*, *Kâbusnâme* ve *Siyasetnâme*'de sıkça rastladığımız gibi Arapça kelimelerin kullanımı göze çarpmaktadır. Bu dönemde kaleme alınmış tarih kitapları genel itibari ile edebi bir üslupla yazılmış eserler olmaktan ziyade tarihi olayların aktarımına öncelik vermişlerdir. Bu bağlamda Hâce İmâm Zahîru'd-Dîn Nîşâbûrî'nin *Selçuknâme*'si bunun tipik bir örneğidir. Yazar mukaddimesini oldukça edebi bir üslup ile kaleme alırken tarihi olayların anlatımında sade ve açık bir dil kullanmıştır. Bundan yola çıkarak Nîşâbûrî'nin aslında sanatlı ve süslü yazabildiği ancak bunu içerikte tercih etmediği sonucuna varmaktayız.

Selçuknâme sade bir nesir (nesr-i mürsel) ile yazılmıştır. Eserde Arapça kelime, ibare ve secilere yer verilmiş, duruma uygun düşen yerlerde Farsça ve Arapça şiirler aktarılmıştır. Dönemin tarih kitaplarının başlıca özelliklerinden olan ayet ve hadislere istişhad yapılarak edebi sanatlara da yer verilmiştir. Genel itibari ile dil bilgisi kurallarına özen gösteren yazar devrik cümle kullanımından kaçınmış, bu sayede metin oldukça anlaşılır hale gelmiş, olaylar sadece tarihçilerin içinden çıkabileceği karmaşıklıklardan sıyrılmıştır.

Yazar, tarihî olayların aktarımında hikâyeleştirme yöntemine başvurmuştur. Olayları gayet kısa ve net cümlelerle aktarmış, anlatımı zorlaştıracak ağır, tumturaklı ve zorlama bir dil kullanmamıştır. Cümleleri kısa ve anlaşılır olup, okuyucunun vermek istediklerinden uzaklaşmasına ve sıkılmasına neden olacak ayrıntılardan kaçınmıştır. Bu yönüyle aktardığı tarihi olayların canlı kalmasını sağlamıştır. Tasvir

ve betimlemelerde yersiz ayrıntılara girmemiş, okuyucunun zihninde canlandırabileceğinin ötesine geçmemiştir. Anlatımı hoş ve akıcıdır.

Bütün bu değerlendirmeler neticesinde Hâce İmâm Zahîru'd-Dîn Nîşâbûrî'nin *Selçuknâme*'sini, onun da mukaddimesinde de belirttiği üzere, edebi kaygı ile yazılmış bir eserden ziyade dönemin siyasi ve sosyal gelişmelerini oldukça sade ve yalın bir dil ile aktaran tarihî bir metin olarak kabul etmemiz gerektiği sonucuna varmaktayız.

Bahsettiğimiz hususların açıklığa kavuşmasını sağlamak üzere, eseri dil ve üslup özellikleri ile edebi sanatları bakımından inceleyerek bunlarla ilgili örnekler vermeye çalıştık. Bunlar şu şekildedir:

a) Dil ve Üslup Özellikleri

- 1) Fâil –fiil uyumu: Bütün eser boyunca fâil –fiil uyumuna dikkat edilmiş, fâil tekil ise fiil de tekil, fâil çoğul ise fiil de çoğul olarak kullanılmıştır.

لشکری که همواره ملازم رکاب بودندی. (s. 29)

سلطان بمراغه آمد و امرای آذربایجان با چاولی جمله بخدمت آمدند. (s. 78)

چون بدر همدان رسید، در محرم سنه ثمان، امرا خمله استقبال کردند. (s. 89)

سلطان و زینالدین و خواص سلطان بجانب غربی فرود آمدند. (s. 95)

- 2) Karineli fiil hazfı: Eserde tekrardan kaçınmak için zaman zaman fiil hazfına gidilmiştir.

چون او را این کار افتاده بود خراسان و عراق مستخلص کرده بود و ملکشاه را ولی عهد کرده (بود).

(s. 24)

چیزی با سلطان نشایست گفت که دلتنگ بود بسبب عمّش که دوش مگر در حبس از سر ضجرت و قهر زهر

از نگین بر مکیده بود و جان داده (بود). (s. 27-28)

عبّاس مستشعر شده بود و قصد گریختن کرده (بود). (s. 82)

عبدالرحمن کس بدیشان فرستاده بود و ایشان را خوانده (بود). (s. 77)

شهاب الدّین مقال بزرگ فرستاده بود بکرمان و امام شیبانی را بخطبۀ خاتون کرمانی و آوردن مهد او بدار الملک

همدان(فرستاده بود). (s. 98)

چون روزگار در تمهید کار ولی عهد تعجیل می بخت صاحب تخت روی بنشیب (می آورد) و پای در رکاب می

آورد... (s.107)

اینانچ بدر خوارزمشاه رفته بود و مدد خواسته (بود). (s. 113)

3) Devrik cümle kullanımı: Eserde genel itibariyle cümle dizilişine dikkat edilmiş olup, devrik cümle pek sık kurulmamıştır.

چند روز مقام بود و از آنجا بمیانہ آمدند در خدمت سلطان. (s. 78)

بوزابه با هر دو ملک، محمّد و ملکشاه فرزندان محمود، هم آنجا فرود آمد و لشکری بسیار با ایشان. (s. 79)

4) Mâzi-yi naklî yerine vech-i vasfî kullanımı: Bu eserde pek sık rastlanılan bir kullanım değildir.

ملیکی نا بیوسیده بدو رسیده و کسوت سلطنت نا کوشیده پوشیده، از مهد بتخت تحویل کرده و از مکتب ادب بی تعب

طلب بر مرکب ملک سوار شده... (s. 120)

5) Mâzi-yi istimrârî 'de "می" yerine yâ-yi istimrârî kullanımı: Eserde bu kullanıma çok rastlanmaktadır.

شکلی و قدی عظیم داشت و محاسنی دراز. بوقت تیر انداختن گره زدی (می زد). (s. 21)

چهل و شش هزار سوار بودند، اقطاعايشان در بلاد ممالک پراکنده بودی تا بهر طرف که رسیدندی ایشان را
علوفه و نفقات مُعد بودی. (s. 29)

ملك الروم هر روز هزار دینار بجزیت بسلطان دادی، بر دست قسیم الدوله آسنقر و بوزان رسانیدی. (s.29)

در خاطر کی بگذشتی (می گذشت) که اساسی چنان محکم و جمعی چنان انبوه سست و پراکنده شود؟ (s. 92)

6) Meçhul fiil: Eserde pek sık kullanılmamıştır.

در جمله دو سه هزار معارف و ارباب مناصب و امرا کشته شدند. (s. 58)

7) Bütün eser boyunca genellikle fiil tekrarından kaçınılmış "کردن" yerine "فرمودن،

"گشتن و گردیدن" gibi yardımcı fiiller kullanılmıştır. "شدن" ve "نمودن، ساختن"

سلطان از مداومت شراب چنان شد که از مردم وحشی گشت و تنگ بار شد. (s. 101)

رعایا در سایه عدل و عاطفت بیاسودند و تخت سلطنت بارسلان مزین گشت. (s. 107)

صدر دیوان و زینت مسند را خواجه شهاب الدین ثقه معین شد و مهد رفیع خاتون کرمانی بعقد سلطانی
مکمل گشت. (s. 107)

این همه اقبال بفرّ دولت و یمن تربیت و رای و رؤیت و تیغ جهان گیر و رایت کشورگشای اتابک اعظم

نصره الدنیا والدین محمد بن ایلدگز روی نموده... (s.120)

بعد از ظفر و نصرت بربلاد و قمع و قهر اضداد هیچ شخص را در آن فتور دوهوایی مؤاخذت نفرمود...

(s. 121)

8) Ön ekli fiil kullanımı: Eserde kullanımı oldukça fazladır.

اتفاق را این غلام ملک الروم را در هزیمت باز شناخت... (s. 22)

چون وزیر در آمد پیش سلطان همین پیغام آورد که عمید الملک گمان برده بود. (s. 18)

آنگاه حشمت بر داشتند و در نوبتی شدند و از پیش سلطان مجد الملک را برایش بدر کشیدند و پاره پاره کردند. (s. 40)

آخر بگ سلطان را در خیمه بنشانند و خود بر نشست، و با ایشان هم داستان بود. (s. 41)

سلطان در آن وقت بگ ارسلان بن پلنگری را بر کشیده بود و امرای حضرت را سخت می آمد. (s.78)

چون قراسنقر باز گشت منگوبرز باز آمد. (s. 77)

لشکر در افتادند و بغارتیدند و از یکدیگر اندیشناک شدند و هر یکی بجانبی بیک دو فرسنگ فرود آمدند. (s. 93)

اسب خاص باسرافسار بستند و بر نشست و راه خوزستان بر گرفت، و هرگز تا او بود دیگر بحضرت هیچ سلطان نیامد. (s. 90)

9) Mâzi fiilerin başına bâ-yi te'kid getirilmesi: Dönem eserlerinde sık rastlanan bir kullanım olup, metinde kullanımı oldukça fazladır.

عم او را باز خواند و بنواخت و بعراق بسطان بنشانند. (s. 70)

همه امرا با او در قصد خواجه عز الملک یکی شدند و سلطان را بر آن داشتند تا او را بگرفت و بحاجب تاتار سپرد. (s.77)

تا بحدی در آن سختی رفت که سلطان مضطر شد و محمد خازن را بگرفت و بزیر علم سر و دستش جدا کرد و بقراسنقر فرستاد. (s.76-77)

سلیمان شاه چون از در همدان بگریخت سوی مازندران شد و از آنجا بخراسان کشید. (s.94)

لشکر در افتادند و بغارتیدند و از یکدیگر اندیشناک شدند و هر یکی بجانبی بیک دو فرسنگ فرود آمدند. (s. 93)

سلطان او را و معین ساوی را که مستوفی بود هم در آن کوشک بفرمود گرفتن و هر دو را موقوف کردند. (s. 114)

10) Meful-i sarîh alâmeti olan "را" hazfı: Metinde nadiren görülmektedir.

شهری معظم، بغارتیدند و بسوختند و ولایت (را) خراب کردند و بنجوان آمدند. (s. 118)

خواهر سید فخر الدین علاء الدوله (را) بخواندند با سلطان. (s.118)

شهر حلب بقسیم الدوله آسنقر (را) داد و انطاکیه بأفسیان (را) داد و رها بعماد الدوله بوزان (را) داد و موصل

بجگرمش (را) داد. (s.29)

11) "را" harf-i nişanesinin meful-i gayr-ı sarîh ve iyelik yerine kullanımı: Metinde çok sık olmasa da kullanımı mevcuttur.

سلجوق را چهار پسر بود، اسرائیل و میکائیل و موسی بیغو و یونس. (s.5)

ملک ارسلان باعزاز و اکرام نزدیک والده و اتابگ که او را بمحل پدر بود بماند تا سلطان محمد بن محمود

از دنیا رحیل کرد. (s. 106)

او را پیش خان بردند و مدت یکسال پیش او بماند و او را نیکو داشت، و ترکان خاتون هم آنجا بمانده بود.

(s. 59)

او را فرمود که "هر چند زودتر بمن پیوند." (s. 78)

12) "به" ve "با" harf-i izafelerinin birbirlerinin yerine kullanımı: Eserde bu kullanıma pek sık rastlamaktayız.

ابخازی پناه با بیشه و کوه داده بود و قوت مقاومت نداشت و لشکر اسلام را در آن مضیق راه نبود. (s. 118)

سلطان باز گشت و با در همدان آمد. (s. 85)

بقیتی از ضعفا که مانده بودند همه با پناه ایشان شدند. (s. 66)

Deyim:

قماچ چون با ولایت رفت شحنه بدیشان فرستاد و رسم و جبایات خواست. ایشان تن در ندادند و شحنه را

تمکین نکردند و گفتند «ما رعیت خاص سلطانیم. در حکم کسی نباشیم.» (s. 62)

سلیمان‌شاه، چنانکه عادت او بود در بی ثباتی، اسب نوبت بخواست و نقدی که از خزانه بر توانست

داشت بر گرفت و خویشان را از ملک چنانکه موی از خمیر بیرون آورد. (s.93)

b) Edebi Sanatlar

Hace İmam Zahiruddin Nişaburi'nin *Selçuknâme*'sinde bedi ve beyan kitaplarının konu edindiği lafzî ve manevî edebî sanatların birçoğu görülmekte olup, en çok bilinenlerden örnekler verilmiştir.

Seci: Eserde secili cümlelere çokça rastlanmaktadır.

موجد خانه که سقف آن افلاک است و فرش آن بساط خاک، و مبدی خانه نشینی خلیفه صفت آدم نام، مشرف

بسجود ملایکه کرام... (s.1)

درود بر سیدی که شرع او شرایع رسل امم را فسخ کرد و حکم او احکام ملوک عرب و عجم را نسخ کر

(s.1)

حامی خلیک از انواع آفت و مخافت. (s.1)

حلیت انبیا علم و عبادت و حلیت ملوک عدل و سیاست. (s.1)

این خصال خوب و خصایص محبوب بجایی برسد که وهم عقلاء و ذهن فضلاء از ادراک آن قاصر آید.

(s. 122-123)

سلام بر ارواح اهل بیت و یاران او که مصابیح مسالک تقوی بودند و مفاتیح ابواب هدی. (s.1)

یک چند در میدان جهان گوی مراد باخت و اسب کامکاری تاخت... (s.26)

خوش خوی، خوب روی، تازنده و بخشنده. (s. 35)

در اعزاز دین قمع ملاحظهٔ ملاعین مُجد و مجاهد. (s. 44)

İştikak:

پیش از وصول غرض بحصول موصول گشت و قصد هیچ صعب نکرد الا که ذلول گشت. (s. 26)

...عاصی شد و بمدد ملک حسین رفت، و بر سلطان سخت آمد عصیان علی چتری که اصطناع او بود، از

درجهٔ مسخرگی بمنزلت حاجبی رسانیده. (s. 60)

Tenasüp:

مصاف کشیدن همان بود و هزیمت شدن همان. (s. 11)

تنعم دوست، ترقه جوی بود و در پوشش و خورش تکلف و تنوق بغایت رسانید. (s.104)

حامی خلایق از انواع آفت و مخافت. (s.1)

آنجا که بود آن دلستان با دوستان در بوستان. (s. 66)

Teşbih:

زین سان که چرخ نیلگون کرد این بناها را نگون. (s. 67)

لا جرم چون بدیدند که متابع تیغ چو آب اوست و اقبال ملازم رکاب او و جهان مسخر فرمان او... (s.121)

Telmih:

در دولت محمد مُرسل نداشت کس فاضلتر از محمد یحیی فنای خاک

آن کرد روز تهله که دندان فدای سنگ وین کرد روز قتل دهان را فدای خاک (s. 65)

Tasvir (Betimleme):

الپ ارسلان پادشاهی بود با هیبت و سیاست، بیدار و تازنده، خصم افکن و دشمن شکن، جهان گیر و گیتی گشای. شکلی و قدی عظیم داشت و محاسنی دراز. بوقت تیر انداختن گره زدی. و گویند هرگز تیر خطا نکردی. و کلاه دراز داشتی. و بر تخت روز بار سخت مهیب و باشکوه بودی. از سر محاسن او تا سر گوی کلاه گویند دو گز بودی، و هر رسولی که پیش تخت وی آمدی بهراسیدی. (s. 21)

حلیت او: تمام بالا، کشیده ابرو، چهره باندک مایه زردی مایل، محاسن سیاه و انبوه، بطول مایل. (s. 53)

حلیت او: گردروی، بچهره سرخ و سپید، گردمحاسن، ربع القامه، قوی بازو، متناسب الاعضا. (s. 71)

حلیت او: آبله نشان بود، چهره بزردی مائل، محاسن گرد، قوی بزو و یال، معتدل قامت. (s. 88)

Mübalğa:

و شوکت و عدد ایشان بر آن سلطان زیادت بود. سلطان را مددی آسمانی و نصرتی ربّانی برسید. و گویند در آسمان بالای سر خصمان ابری سیاه و آتشی و علاماتی چند بازدید آمد، شکل ازدهانی دمان آتشی از دهان عیان، که از هیبت آن بیشتر سلاح بینداختند و مرگ را بساختند و هول قیامت معاینه بدیدند، و خذلانی بر ایشان افتاد که یک با یک نه ایستاد. (s. 45)

Tecnis:

زین سان که چرخ نیلگون کرد این بناهارا نگون
دیّار کی گردد کنون گرد دیار یار من؟ (s.67)

Teşhis:

شاه، ز سنان تو جهانی شد راست.

تیغ تو چهل سال ز اعدا کین خواست. (s. 57)

İktibas: Tarihî metinlerde oldukça sık rastlanılan bir kullanımdır. Eserin hacmi göz önünde bulundurulduğunda kullanımına sıkça rastlandığını söyleyebiliriz.

وَاللّٰهُ يُؤْتِي مُلْكُهُ مَنْ يَّشَاءُ (s. 2)

وَرَبُّكَ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَيَخْتَارُ مَا كَانَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ (s. 2)

اِنۡ رَّجِعۡ اِلَيْهِمْ فَلَنُنۡزِلَنَّهُمۡ بِجُنُودٍ لَاۤ يَقۡبَلُ لَهُمۡ بِهَا وَّلَنۡخَرِجَنَّهُمۡ مِنْهَا اَدۡلَءً وَّهُمۡ صَاغِرُوۡ (s. 17)

يَوْمَ مَجۡمُوعٌ لَّهُ النَّاسُ وَذٰلِكَ يَوْمٌ مَّشۡهُودٌ (s. 19)

كَمۡ مِنْ فِتۡنَةٍ قَلِيۡلَةٍ غَلَبَتۡ فِئَةٌ كَثِيۡرَةٌ بِاِذۡنِ اللّٰهِ (s. 22)

وَاطۡقُوا فِتۡنَتَهُۥ لَا تُصِيبُۙنَّ الَّذِيۙنَ ظَلَمُوۡا مِنْكُمۡ خَاصًّا (s. 65)

وَبَدَّلۡنَا هُمۡ بِجَنۡنَتِهِمۡ جَنۡنَتِيۙنَ (s. 68)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

III. Hâce İmâm Zahîrû'd-Dîn Nişâbûrî'nin Selçuknâme'sinin Türkçe Çevirisi

[1] BAĞIŞLAYAN VE ESİRGEYEN ALLAH'IN ADIYLA¹⁶²

Bismillahirrahmanirrahim. Rabbim yardım et.

1. Zatı kâdemle mevsuf ve sıfatları her türlü varlık ve yokluk noksanlarından münezzehtir olan Allah'a hamd ve sena olsun. O, tavanı gökleri ve halısı ise serilmiş toprak olan evin mucididir. Âdem adlı halife sıfatı ile eve oturmanın temelini attı, büyük melekleri secde etmekle şereflendirdi. O seyide selam olsun ki, onun Şeriatı, ümmetin resullerinin şeriatlarını feshetti ve onun hükmü, Arap ve Acem meliklerinin hükümlerini geçersiz kıldı. Onun takva yolunun aydınlatıcıları ve doğru yol kapılarının anahtarları olan ehli beytin ve yardımcılarının ruhlarına selam olsun.

2. Bilinmelidir ki mahlûkların en seçkinleri melekler, peygamberler ve meliklerdir. Her sınıfın mertebeleri vardır. Melekler Allah'a yakınlaştırılmış olan ve hazire-i üns'ün sakinleridirler. Peygamberler ise yaratan ve yaratılanlar arasında aracı olup, doğru ve yanlış yolu açıklayan, helal ve haramı ayırt edenlerdir. Meliklere gelince, onlar raiyetin idarecileri ve halkı çeşitli afet ve felaketlere karşı koruyup, himaye edenlerdir. Meleklerin süsü, Allah'ı tesbih ve tehlil, peygamberlerin süsü, ilim ve ibadet, meliklerin süsü ise adalet ve siyasettir. İlimden nasibini almış her adil padişahın

¹⁶² Bu çalışma, Zahîrû'd-Dîn Nişâbûrî'nin Royal Asiatic Society'de Morley No. 138'de kayıtlı bulunan *Selçuknâme*'sinin A. H. Morton tarafından metin tenkidi yapılmış ve 2004 yılında E. J. W. Gibb Memorial Trust, London, Chippenham'da basılmış olan eserinin Farsça tam metninin çevirisidir.

şeref ve asaleti fazla, mertebesi enbiyaya daha yakındır. Meliklerin ihtiyacı olan şey; tevhid ilmi, şeriat hükümleri, dinin temelleri bilgilerinden sonra meliklerin seyrini ve [2] padişahların tarihlerini bilmektir. Eğer bunlara vakıf olup, her birinin huy, davranış, tavır ve tutumlarını bilirlerse, geçmişlerinin dünyada şan, şöhret ve büyüklüğü, ahirette ise sevap ve mağfireti sağlayan özelliklerinin özünden pay alıp, onları kendilerine önder ve rehber kılarlar. Geçmiş padişahların tarihleri oldukça kabarıktır, herkes onlar ile ilgili gerek özet gerekse detaylı teliflerde bulunmuş, ciltlerce kitap yazmıştır.

3. İslam milletinde sahabeden, Hulefa-i Raşidin'den ve Mustafa'nın amcasının oğlundan¹⁶³– *Allah'ın selamı onun üzerine olsun ve Allah ondan razı olsun* – sonra, Selçukoğulları'ndan daha yüksek makamlı ve halkın haklarını gözeten bir hanedanın – *Allah'ın rahmeti geçmişlerine olsun ve kalanların mülkünü daim kılsın* –ortaya çıkmadığı muhakkaktır. *Zikri yüce olan Allah şöyle dedi: “Allah mülkünü dilediğine verir”*¹⁶⁴, *“Rabbin, dilediğini yaratır ve seçer. Onların ise seçim hakkı yoktur.”*¹⁶⁵ Onların saltanat döneminde başka hiçbir dönemde olmadığı kadar din bilimleri ihya edilmiş, Müslümanlığın kaideleri sağlamlaştırılmış, mescidler, tekkeler, köprüler, saraylar inşa edilip; vakıfların kurulması gibi hayır işleri yapılmış, [3] âlimler, seyyidler ve zahitlere değer verilmiştir. Bunların izleri bütün İslam memleketlerinde görülmektedir. *“Eserlerimiz bizim ne olduğumuzu gösterir.”*

Gösterdikleri gayretler, yaptıkları cihatlar, kâfirlere karşı gerçekleştirdikleri gazalar ile ehl-i bid'at ve günahkârları tarumar etmiş ve İslam dinine katkı sağlamışlardır. Müslümanların imamı El-Kâim Bi'emrillah tarafından kendilerine verilmiş olan

¹⁶³Yani Hz. Ali'den.

¹⁶⁴ *Kur'an-ı Kerim* 2/247.

¹⁶⁵ *Kur'an- Kerim* 28/68.

Hilafe-i Mu'azzama makamının gereğini layıkıyla yerine getirmişlerdir. Bu kitapta yeri geldiğinde bundan etraflıca bahsedilecektir. Dönemin meliklerinin, onların edepli, makbul yönlerini ve tavırlarını örnek almaları, din ve devletin sağlamlaşmasını ve memleket kaidelerinin tesisini sağlar.

4. Bu mukaddimeler hükmünce, onların; soyları, sülaleleri, gelenek ve görenekleri, adabları hakkında muhtasar bir tasnif, devletin kurulması ve toprak talebi ile harekete geçmeleri, her birinin ömrü, padişahlık müddeti ve hükümdarlıkları süresince meydana gelmiş olan ilginç olaylar, ayrıca vezirlerinin ve hâciblerinin isimlerinin zikri konularında bilgilerimiz el verdiğince özlü bir telif kaleme alma gereğini duyduk. Böylece okuyucular, onların Müslüman halkı üzerindeki haklarını bilip, geçmişlerin ruhu ve halen tahtta olanların bekâsı için dualarını eksik etmesinler. Bu tasnifin dibacesi kutlu Sultan-ı 'Âzam ve ümmetlerin meliklerinin efendisi dinin ve dünyanın direği İslam'ın ve Müslümanların şerefleendiricisi, sultanların sultanı, şarkın, garbın ve Rum ile Çin'in meliki Ebû Tâlib Tuğrul b. Arslan'ın adına ve lakaplarına yazılmıştır, Halife'nin ortağıdır – *Allah onun delillerini aydınlatsın* – ve onun amacı eski hizmetin hakkını vermek ve kara talihi yenilemektir.

[4] *Beyit*

Benim bahtım bana Şah'dan bir nasib bırakmadı

Evet, ne yapılabilir? Nasip olmayınca olmuyor.

Onun [bu kitabın], o şerefli görüşle müşerref olmasını, kabul edilme yerine ve övülme mevkiine gelmesini diliyorum. Allah bunun tamamlanmasını muvaffak kılandı, O'nun bu işten dolayı hoşnutluğu beklenir.

[5][BİRİNCİ FASIL]

KİTABIN BAŞLANGICI

1. Âl-i Selçuk b. Lokmân, çok kalabalık, sayısız mal ve mülk sahibi, haşmetli, şevketli ve tam donanımlı muntazam bir ordu teşkilatına sahip bir hanedan idi. Nüfuslarının çokluğu, otlakların azlığı ve yetersizliği nedeniyle Mâverâunnehr vilayetine gelmişlerdi. Kışları Buhara'nın Nûr, yazları ise Semerkant'ın Soğd kasabalarına yerleşip, yaylak kışlak yapıyorlardı. Selçuk'un dört oğlu vardı, İsrâ'il, Mikâ'il, Musa Yabgu ve Yunus.

2. Sultan Mahmud Sebuktegin, İlig Han ile sulh yaptı. Mahmud'un Ceyhun Nehri kıyısına gelerek görüşüp ahid ve anlaşmalar yaptıkları ve memleketin hudutlarını belirledikleri sırada İlig, Mahmud'a "Senelerdir bir kavim Türkistan'dan benim memleketime gelip, Buhara'nın Nûr ve Semerkant'ın Soğd kasabasına yerleşerek, oradaki otlakların tümünü ele geçirmişlerdir. Onların önderi Selçuk b. Lokmân olup, [6] ondan geriye kalan dört oğul öne çıkararak ordunun başına geçmiş, çeşitli silah ve askeri teçhizat ile donanıp ordularını güçlendirmiş ve sayıca çoğalmışlardır. Eğer sen bir gün Hindistan taraflarına hareket edecek olursan, onlara güven olmaz, çünkü bir bölge yahut vilayet elde etmek amacı ile onlardan zarar gelebilir. Dolayısıyla onlar ile dostane ilişkiler kurma ve askeri yardım talebinde bulunmanın yeridir." Sultan Mahmud onlara tatlı dilli bir elçi yollayıp, haber gönderdi "Sizin işbirliğiniz ve aklınızdan ötürü hayrete düştüm. Çünkü komşuluk hakkının gereği olsa dahi, şu ana kadar bizden hiçbir talep ve istekte bulunmadınız, oysaki biz sizin dostluğunuza son derece istekliyiz ve sizden gelecek olan yardım ve desteğe de ihtiyaç duymuyor değiliz. Eğer siz bütün kardeşler gelemiyorsanız, birini seçiniz ve huzurumuza

gelmesini sağlayınız. Biz onun geleceği mesafe daha yakın olsun diye su kenarına yerleşmiş bulunuyoruz. Onunla dostane anlaşmalar ve sözleşmeler yapmak üzere.”

3. Bu haber onlara ulaşınca önderleri ve en büyükleri olan İsrâ‘il’i seçtiler ve o maiyetinde büyük bir ordu ile Sultan Mahmud’a doğru yola koyuldu. Onun ordu ile birlikte geliyor olduğu haberi Mahmud’a ulaşınca önden bir elçi ile şu mesajı gönderdi “ Şu anda ordunun yardımına hacet yoktur. Maksudumuz görüşme yapmak ve dostane ilişkiler kurmaktır. Orduyu oracıkta bırak ve hasekilerin ve ileri gelen adamların ile birlikte yalnız gel.” O, söylenen şekilde geldi ve Mahmud ona son derece hürmet gösterip, kendisiyle beraber tahta oturtup onunla güzelce sohbet etti. O esnada ona “Bizim kâfirlere karşı gaza yapmak üzere Hindistan’a sefer düzenlememiz gerekmektedir, dolayısıyla Horasan beldeleri ihmal edilip başıboş kalacaktır. Bizim sizinle bir anlaşma ve dostluk sözleşmemizin olması gerekir, ola ki herhangi bir taraftan bir düşman ortaya çıkar ve yardıma [7] ihtiyaç duyarsak sizin ordunuza ve desteğinize güvenebilelim” dedi. İsrâ‘il şöyle cevap verdi “Biz kullukta kusur etmeyiz.” Mahmud “Eğer vakti gelip ordu desteğine ihtiyaç olursa, sizden ne derece ve ne surette bir yardım görürüz?” dedi. İsrâ‘il koluna bir yay atmış ve cübbesinin kuşağına iki tane ok takmıştı. Oklardan birini çıkarıp Sultan Mahmud’un önüne attı ve dedi “Ne zaman istersen, bunu bir alamet olarak bizim kabilemize gönder. Yüz bin süvari hemen yardımına gelir.” Mahmud “Eğer daha fazla gerekirse?” dedi. Diğer oku da önüne koydu ve dedi “Bunu Belhân Kuh’a gönder. Elli bin süvari yardıma gelir.” Mahmud “Ya daha fazlası gerekirse?” İsrâ‘il, yayı onun önüne attı ve dedi “Bunu Türkistan’a yolla, eğer elli bin ve fazlasını istersen, iki yüz bine yakın süvari senin yardımına gelir.” Sultan bu sözleri duyunca biraz düşündü ve yemekleri getirmelerini emretti, sonra şarap içmeye başlayıp üç gün üç gece sabahlara kadar içtiler. Sultan ona

ve ordusuna çokça hil'atler verdi. Daha sonra kendi ordusunun emirlerinden her birine; İsrâil'in ordusunun ileri gelenlerinden birini alıp çadırlarına götürmelerini ve onlara kıymetli şaraplar içirmelerini, sarhoş olduklarında ise her birinin ayağını sağlam zincirlerle bağlamalarını emretti. Kendisi de İsrâ'il'e aynısını yaptı ve onu geceleyin Hindistan'a, Kâlencer Kalesi'ne gönderdi. İsrâ'il sarhoşluk uykusundan uyanıldığı vakit kendini yorgun ve tutsak buldu. Kadere teslim oldu. [8] Diğer yakalananları da başka kalelere gönderdiler.

4. İsrâ'il yedi yıl Kâlencer Kalesi'nde kaldı. Onun kabilesinden iki Türkmen uzun bir süre o kaleden su çekmeye geliyorlardı. Bir gün bir fırsatını bulup onu gördüler ve bir yolunu bulup geceleyin onu kaçırdılar. Yola koyulduklarında önlerine bir orman çıktı ve yolu kaybettiler. Ertesi gün kale komutanı durumdan haberdar oldu. Peşlerine düşüp onu yakaladı. Ordu ona yaklaşınca yakalanacağını anladı ve Türkmenlere “Benden ümidinizi kesin ve gidip kardeşlerime şöyle söyleyin: Bu toprakları elde etmek için son derece gayret gösterin, sizi bir iki kez yenilgiye uğratsalar dahi ümitsizliğe kapılmayın ve vazgeçmeyin, zira bu padişah köle oğludur. Asil ve soylu soplulardan değildir. Bu memleket ona kalmayacak ve sizin elinize geçecektir” dedi. İsrâ'il'i kaleye götürdüler ve daha sağlam bağladılar. Orada, o kalede vefat etti. Oğlu Kutalmış kimsenin tanımayacağı bir şekilde o civardan geçiyordu. Babasının ölüm haberi kendisine ulaşınca, Sorh Kulâhân Çölü üzerinden Hindistan'dan Sistân'a ve oradan da Buhara'ya amcalarının ve kabilesinin yanına gidip vaziyeti anlattı.

5. Onlar da zaten toprakları ele geçirme ve intikam peşinde olup fırsat kolluyorlardı. Derken Mahmud'a birini gönderip “Yerleşmiş olduğumuz bu mekan bizim için dardır ve bu otlaklar hayvanlarımıza kâfi gelmemektedir. İzin ver nehri geçip [9] Nesâ ve Bâverd arasına yerleşelim” diye haber yolladılar. Tus valisi olup, Sengbest

Kervansarayını yaptırmış ve oraya defnedilmiş olan Arslan Câzib Sultan'a "Onlara Horasan'a yol vermek doğru olmaz çünkü çok kalabalık bir kabile, ordu teşkilatı ve askeri levazımat bakımından çok donanımlıdırlar. Olmaya ki onlar tarafından içinden çıkılamayacak bir fesat çıksın" dedi. Sultan onun sözlerine kulak asmadı ve nehri geçmelerine izin verdi. Mahmud hayatta olduğu müddetçe, ters bir harekette bulunmadılar. Bu arada Mikâ'il İbni Selçuk'tan geriye Çağrı Bey Ebû Süleyman Dâvud ve Ebû Tâlib Tuğrul Bey Muhammed adında iki oğul kalmıştı. Onlar kabilelerinde saygın ve önder oldular.

6. Sultan Mahmud 428 (1036/1037) yılında dünyadan göçünce, Nişabur Amid¹⁶⁶'i, Rıza Aleyhisselam'ın kubbesini yaptırmış olan Surî İbnu'l-Mu'tez'e birini göndererek ondan o bölgede kendileri için bir yerleşim yeri tayin etmesini istediler. Amid Surî Sultan Mes'ud b. Mahmud'a mektup gönderdi. O, bu sırada Cürcan'a, Şerefu'l-Me'âlî Nuşirevan b. Feleku'l-Me'âlî Menuçehr b. Şemsu'l-Me'âlî Kâbûs b. Veşmgir'in yanına istediği mevzileri talep etmek için gelmişti ve Amid Ebû Sa'îd Hamdûnî'nin göndereceği Rey şehri hâsılatını bekliyordu. [10] Mektubu okuyunca Selçuklulara karşı tedbir almak için Nişabur'a geldi. Ordusu Mâzenderân seferinden sonra bitkin düşmüş, silahları rutubetten harap olmuş, hayvanları otlamamış ve güçsüzleşmişti. Kendisi bizzat bu mühim savaşa çıkamazdı. Ordudan birkaç kumandan seçip, tam donanımlı bir şekilde onlarla savaşa yolladı. Selçuklular hazırlıksız idiler. Bunlar birden saldırıya geçip, yağmaya başladılar. Selçuklular geri döndü ve aralarında çetin bir savaş gerçekleşti. Nihayet Mes'ud'un ordusu ağır bir bozguna uğradı ve

¹⁶⁶ Vilayetlerde bulunan haraç ve tahsil memurlarıdır. Her eyalette birer amid vardır. Eyalet defterdarlarıdır. Merçil, E., *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*, TTK Basımevi, Ankara, 1988, s. 42.

Selçuklular yaklaşık beş yüz bin dinar değerindeki ziynet eşyasını, silah ve hayvanları ele geçirdiler. Bu savaş Ferâv ve Şehristâne arasında bulunan çölde meydana geldi.

7. Bu arada, Sultan Mes‘ud’un zihnini Hindistan’a gitmesi gerektiği mevzusu meşgul etti. Selçuklularla zaruri bir sulh yapıp gitti. Onların [Selçukluların] işleri günden güne güçleniyor, vaziyetlerinin gidişatından padişahlık emareleri yansıyor, ikballerinin ışığı devletlerinin üzerinde parıldıyor ve devletin sabahı bayraklarının doğduğu yerden yükseliyordu. Sultan Mes‘ud Hindistan’dan Gazne’ye gelip, Selçukluların istila ve şevketlerini haber alınca; [11] “Selçuklulara savaş açmalı ve onları Horasan vilayetinden uzaklaştırmalısın” diye Horasan Emîri’ne bir adam gönderdi. Horasan Emîri “Onların işi o derece ileri gitmiştir ki, ben ve benim gibiler onlara karşı mukavemet gösteremez” diye cevap verdi. Sultan şöyle söyledi “ İşin kaidesini yerine getiriyor ve kendi pazarını kızıştırıyor.” Sultan kat’i olarak buyurdu “ Bu mühim işi senin halletmen gerekir.” Emre itaat etmekten başka çaresi yoktu. Savaşa başlamaları ile yenilgiye uğramaları bir oldu. Selçuklular savaşı kazanınca Horasan’a girerek yayıldılar. Tuğrul Bey Nişabur’dan gelip, Şâdyâh’da Mes‘ud’un tahtına oturdu. Halkın içine bir korku düştü. Sultan münadiler ile haber edip “Kimseyi incitmeyeceğiz” diye buyurdu. Bu haber Mes‘ud’un kulağına gidince kararlı bir şekilde yerinden kalktı ve bizzat tam teşekküllü bir ordu ile Gazne’den Bust ve Teginâbâd yolu ile Horasan’a geldi.

8. Bu sırada Tuğrul Bey, kardeşinden ayrı olarak, Tus’da bulunuyordu. Sultan Mes‘ud iki kardeşin yan yana gelmesine imkân bırakmadan Tus’a saldırıda bulunmak [12] istiyordu. Gece olunca süratli dişi bir file binerek süvarilerden müteşekkil bir ordu ile Tus’a doğru ilerledi. 25 fersahlık bir mesafe vardı. Fil sırtında uyuya kaldı. Kimse onu uyandırmayı ve fili süratli sürmeyi başaramadı. Sabah olunca, Tuğrul Bey’in oradan

geçerek kardeşi Çağrı Bey'in yanına ulaştığı haberi geldi. Sultan fil sürücüsünü idam ettirdi. “*Kaçana, geçip gidene artık yetişilmez.*” Oradan geri döndü ve savaşa hazırlandı.

9. 429 (1037/1038) yılında Serahs ve Merv arasında bulunan bir çölde onlarla savaştı. O çölde birkaç kuyu vardı. Selçuklular kuyuların suyunu almış ve [toprakla] doldurmuşlardı. Ordu [Mes‘ud’un ordusu] ve binek hayvanları çok direndiler ve susuzluktan bitap düştüler. Nihayet arkalarını dönüp gittiler. Mes‘ud kendisini yalnız kalmış bulunca atının yularını çevirip geri döndü ve bir file bindi çünkü atı onu güçlkle taşıyordu. Böylece hezimete uğradı; yük, hazine, değerli eşya ve malzemesi orada kaldı. Bir kaç Türkmen Mes‘ud’un peşinden at sürdüler. Yaklaştıklarında filden inip ata bindi ve onlara saldırdı. Bir süvarinin başına gürz ile öyle bir vurdu ki onu ve atını oracıkta paramparça etti. Oraya ulaşan ve o darbeyi gören her asker grubu oradan öteye [13] gidemedi. Bir kimse o vakit Mes‘ud’a “Ey efendimiz, böyle bir yarayı açan hezimet yolunu tutar mı?” dedi. [Mes‘ud] “Gördüğün gibi yara budur, ama ikbal bu değildir” dedi.

10. Selçuklular bu savaşı kazanınca birdenbire güçlendiler, Horasan çevresindeki dağınık askeri birlikler onlarla birleşti ve onların sayesinde gönüllerde itibar kazandılar. Büyükler, iki kardeş Çağrı Bey ve Tuğrul, Yabgu Kalân olarak bilinen amcaları Musa, amcaoğulları ve akrabaları birlikte oturdular ve birbirlerini destekleme, birbirlerine arka çıkma ve uyumlu hareket etme hususunda mutabık oldular ve söz verdiler. “Eğer bizim aramızda bir ihtilaf ortaya çıkarsa, düşman galip gelir ve memleket elimizden gider” dediler. Daha sonra birlikte Emîru’l-Mü’minîn El-Kâim Bi’emrillah’a “Biz kullarınız Selçukoğulları daima kutsal peygamber hazretlerinin devletinin itaatkârı ve taraftarı olan bir topluluk olmuş, gaza ve cihat

yolunda çaba göstermiş ve Kabe-i Mu‘azzama ziyaretlerini aksatmamışızdır. Bizim İsrâ‘il b. Selçuk adında büyüğümüz ve saygı duyduğumuz bir amcamız vardı. Yemînu’d-Devle Mahmud onu hiçbir suçu ve günahı yokken tutuklayıp, Hindistan’a Kâlencer Kalesine gönderdi ve orada vefat edinceye değin onu yedi yıl hapsetti. Bizim birçok yakınlarımızı ve akrabalarımızı Gazne’de ve kalelerde hapsetti. Mahmud ölünce oğlu Mes‘ud onun yerine geçti ve memleket işleri ile ilgilenmek yerine eğlence, gönül eğlendirme ve gününü gün etmekle meşgul oluyordu. Horasan’ın büyükleri ve ileri gelenleri onları himayemiz altına almamızı istediler. Onun ordusu birkaç kez bizim üzerimize geldi ve [14] aramızda görkem, ihtişam, zafer ve yenilgiler oldu. Nihayet, en son savaşta, Mes‘ud bizzat kendisi büyük bir ordu ile bize saldırdığında, büyük ve aziz Allah’ın yardımı ve temiz ve mukaddes peygamber hazretlerinin ikbâli ile savaşın galibi biz olduk. Bu bağışa şükür etmek ve yardıma hamd etmek adına, adalet ve insafı sağladık ve zulüm ve adaletsizlik yolundan uzak durduk. [Şimdi] bu işin din usulünce ve Emîru’l-Mü’minîn’in fermanı ile olmasını diliyoruz” diye mektup yazdılar.

11. Bu mektubu, kendisine itimat edilen Ebû İshâk El-Fukkâ‘î’nin aracılığıyla gönderdiler. O esnada onların [Selçukoğulları’nın] nâzırı ve veziri Sâlâr Bûjgân idi. Bu mektubu yolladıktan sonra vilayetleri paylaştırdılar ve ileri gelenlerden her biri bir tarafa tayin oldu. En büyük kardeş olan Çağrı Bey Merv’i dâru’l-mülk (başkent) yaptı ve Horasan’ın çoğunu özel mülkü yaptı. Çağrı Bey’in büyük oğlu Kavurd, Tabes ve Kirmân bölgesini [aldı], Tuğrul Bey Irak tarafına geldi, anne tarafından kardeşi olan İbrahim Yinal, erkek kardeşinin oğlu Emîr Yâkûtî ve amcasının oğlu Kutalmış onun hizmetinde idiler. Rey şehrini kurtarıncaya orayı dâru’l-mülkyaptı. İbrahim Yinal’ı Hemedan’a, Emîr Yâkûtî’yi Ebher, Zengân ve Azerbaycan bölgesine ve Kutalmış’ı

Gürgân ve Dâmğân vilayetlerine gönderdi. [15] Kardeşinin oğlu Alp Arslan Muhammed b. Çağrı Bey onun hizmetinde idi.

12. Onların mektubu hilafet merkezine ulaşınca Emîru'l-Mü'minîn El-Kâim Bi'emrillah, Hibetullah b. Muhammed El-Me'mûnî'yi onların elçisi ile Rey'e Tuğrul Bey'in yanına gönderdi ve güzel haberler verdi. Hibetullah'a onun yanına giderek onu [Tuğrul Bey'i] Bağdat'a getirmesini emretti. Hibetullah üç yıl orada kaldı çünkü Tuğrul'un savaşlardan ve vilayetler fethetmekten Bağdat'a gitme fırsatı olmadı. 447 (1055/1056) yılında Emîru'l-Mü'minîn Bağdat minberlerinden Tuğrul Bey adına hutbe okunmasını, adının sikke üzerine basılmasını ve lakabının "Rüknu'd-Devle Ebû Tâlib Tuğrul Bey Muhammed b. Mikâ'il, Yemîn Emîru'l-Mü'minîn" olmasını emretti. Onun adından sonra Melik-i Rahîm Ebû Nasr b. Ebi'l-Hîca' Sultânü'd-Devle'nin adının ve lakabının okunmasını emretti. Aynı yılın Ramazan ayında Tuğrul Bey Bağdat'a gitti ve Emîru'l-Mü'minîn ona çokça hediyeler ve saçılar gönderdi. Melik Rahîm onu karşılamak için Nehrevân'a geldi. [Tuğrul Bey] onu yakalayıp bağladı ve Rey Teberek'e gönderdi. Oradan, ilk olarak peygamberin harem kapısına ve minber-i şerifeye geldi, hürmet ve hizmet şartını yerine getirdi. Geri dönünce bir otağa indi, Emîru'l-Mü'minîn çok hürmet gösterip pek çok saçılar ve nimetler gönderdi ve âlemin vilayetlerinin işlerine onu layık gördü ve onun saltanatının Irak ve Kuhistân'da olmasına karar kılındı.

13. Tuğrul Bey 449 (1057/1058) yılında Bağdat'tan döndüğünde, Bağdat ordusu sipehsaları (komutanı) Besâsîrî halifeye isyan etti. Emîru'l-Mü'minîn Tuğrul Bey'e elçi gönderip onu acilen çağırıldı. Tuğrul Bey Bağdat'a doğru yönelmişti ki Besâsîrî ve muhalif ordusu Şam tarafına kaçtılar. Bağdat yolunda İbrahim [16] Yinal Sultan'ın nezdinden çıkıp hükümdarlık maksadı ile Hemedan'a gitti. Sultan onun peşinden

[gitmek için] geri döndü ve onu öldürdü. Sultan'ın döndüğü haberi Besâsîrî'ye ulaşınca Bağdat'a geri geldi. Musul padişahı Karavâş İbnu'l-Mukalled, Dübeys'in atası Mezyed'in oğlu ve Kureyş b. Bedrân onunla birlik oldular ve halifeyi haremde kuşatıp yakaladılar. Son derece erdemli, akıllı, faziletli, asil, cömert ve liyakatli bir şahsiyet olan veziri Reîsu'l-Ruesâ'yı inlete inlete öldürdüler. Halifeyi 'Âne'ye gönderip, Muhâriş adlı bir Arap'a teslim ettiler. Bağdat'ta bir yıl Mısırlıların hutbesi okundu.

14. Bu olay gerçekleştiğinde, Bağdat şahnesi¹⁶⁷olan Âytegin-i Süleymânî kaçıp Hilvân'a geldi. Halifeden ona kısa bir mektup geldi ve onu Sultan'a ulaştırması emredilmişti. Şöyle yazmıştı “Allah Allah, bir müslüman bul, çünkü mel'un düşman istila etmiş ve Karmatîlerin¹⁶⁸ilkelerini ortaya çıkarmış.” Bu kısa mektup Âytegin-i Süleymânî'nin yazıları ile birlikte Sultan'a ulaşınca; 'Amîdû'l-Mülk Ebû Nasr Kundurî'ye “Âytegin'e yolları koruyup kollasın ve beklesin, biz hemen mektubun [17] ardından geliyoruz diye kısa bir mektup yaz” emrini verdi. Ayrıca Âytegin'e, mektubun cevabını, müsterih olması için halifeye göndermesini emretti. Amîdû'l-Mülk, son derece fazıl ve liyakatli bir şahsiyet olan Safî Ebu'l-Alâ Hasûl'u çağırıp, Âytegin'in mektubunu ona vererek, vaziyeti anlattı ve “bu mektuba kısa ve öz bir cevap yazılmalıdır; öyle ki halifeye arz edildiği takdirde mektubun hemen ardından bizim ordu ile birlikte varacağımızdan emin olsun” diye emretti. Safî Ebu'l-Alâ, Âytegin'in mektubunu aldı ve arkasına şu ayeti yazdı: “*Sen onlara dön. Andolsun, biz onlara, karşı koyamayacakları ordularla gelir ve onları oradan aşağılanmış ve küçük*

¹⁶⁷Mühim şehir merkezlerinde merkez valisi, idare ve zabıta görevlerini yürüten kimse. a.g.e., s. 120.

¹⁶⁸Şii İsmailiye mezhebine mensup bir grup. Hizmetli, Sabri, “*Karmatîler*”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 24, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, s. 510-514.

düşürülmüş olarak çıkarırız.”¹⁶⁹ Amîdû'l-Mülk bu cevabı Sultan'a arz edip, manasını da söyleyince, Sultan'ın çok hoşuna gitti ve “ Güzel bir tabirdir, İnşallah işler böyle olur” dedi. Safî Ebu'l- Alâ'ya, kendi bineklerinden altın eğerli bir katır ve bir kat elbise verilmesini emretti.

15. Daha sonra Sultan, bastığı yeri titreten ve heybetiyle dağları ürküten bir ordu ile Irak'tan Bağdat'a yöneldi, bu hadiseyi halletti ve Besâsîrî'yi savaş esnasında yakalayıp kellesini bir süngüye geçirip Bağdat'ta teşhir etti. Halife'yi 451 yılının Zilhiccesi'nde (Ocak/Şubat 1060) 'Âne'den hilafetin bulunduğu yere ve imamlığın merkezine geri getirdi. [Halife] Bağdat civarına vardığında [Tuğrul Bey] atından indi ve [Halifenin] mahfesinin önüne gitti. Emîru'l-Mü'minîn “Atına bin, Ey Rükneddin” diye emretti ve ona övgüde bulunup güzel sözler söyledi. [Tuğrul Bey'in] Lakabı [18] “Devlet'ten” “Dîn'e dönüştü.

16. [Sultan] Birkaç gün sonra Amîdû'l-Mülk'ü çağırıp, Halife'ye “Her zaman, birkaç günlüğüne din ve devlet işleri için, maiyetimde çok sayıda insan ve sayısız asker ile Bağdat'a gelmem gerekiyor. Bağdat vilayetinde benim için bir arpalık tayin buyursanız da, masraflarımızın bir kısmını karşılasa” diye bir haber gönderdi. Amîdû'l-Mülk “Halife'nin kendisinin bunu sizden rica etmesi uzak değildir ama ben emrinizi yerine getireyim” dedi. [Amîdû'l-Mülk] Halife'nin sarayına doğru giderken, yolda Halife'nin veziri ile karşılaştı. [Vezir] “Bir haber iletmek üzere Sultan'ın huzuruna gidiyorum” dedi. Amîdû'l-Mülk onunla birlikte geri döndü ve “Ben de şunun için geliyorum” demedi. [Amîdû'l-Mülk] Sultan'ın huzuruna geldi ve “Halife'nin veziri bir haber getirmiştir, ben kulunuzun fikrinde Halife için arpalık isteyecektir.

¹⁶⁹ *Kur'an-ı Kerim, 27/37.*

Eğer bu manada bir şey söyleyecek olursa; Memnuniyetle. Ben de tam bu düşüncede idim. Hâce'ye söyleyeyim de bu işi tanzim etsin diye cevap veriniz” dedi. Vezir Sultan'ın huzuruna gelince, Amîdû'l-Mülk'ün tahmin etmiş bulunduğu haberi getirdi. Sultan kendisine telkin edilmiş olan cevabı verdi. Sonra, Amîdû'l-Mülk kâtipleri çağırıp, Bağdat'ın kanununu isteyip, Emîru'l-Mü'minîn'in arpalığını belirledi ve saltanat divanının kalemi ile yazdı.

17. Sultan Azerbaycan tarafına göç ederek Tebriz'e geldi, Amîdû'l-Mülk'ü Halife'nin kız kardeşi Seyyide'yi kendisine istemesi için vekil kıldı. Halife bu işe yanaşmadı ve güçlük çıkardı. Amîdû'l-Mülk Halife'nin naiplerinin ellerini bağladı ve maaşlarını kesti, böylece Halife izin vermek zorunda kaldı. Sonra, Bağdat Kadi'l- Kuzât'ını (baş kadı), Seyyide'nin tahtirevanı ile birlikte mihr olarak, Seyyidetu'l-Nisâ Fatima-i Zehrâ Aleyhassalam'ın [19] mihri gibi; dört yüz dirhem gümüş ve bir dinar altın üzerine hutbe okuması için Tebriz'e yolladı. Seyyide'nin tahtirevanı Tebriz'e ulaşınca, şehri süsleyip, pek çok saçılar saçtılar ve Bağdat Kadi'l-Kuzât'ı nikâh hutbesini okudu. “*Bu insanların (hesap ve ceza için) toplanacakları bir gündür.*”¹⁷⁰Bunun üzerine, Sultan zifafın dâru'l-mülk'de olması için, Tebriz'den Rey tarafına gitti. [Sultan yolda] biraz rahatsızlandı. Rey civarında, havasının serin olması nedeniyle, Kasrân-i Bîrûnî'nin Tacrişt köyüne indi, çünkü hava oldukça sıcaktı. Burun kanaması hastalığı ona musallat oldu ve hiçbir ilaç kanamayı durduramadı. Nihayet gücü kuvveti tükendi ve 455 yılının Ramazan ayında (Ağustos/ Eylül 1063) dünyadan göçtü. Seyyide'yi mihrî ile birlikte Rey'den Bağdat'a götürdüler.

¹⁷⁰ *Kur'an-ı Kerim*, 11/103.

18. Tuğrul Bey vefat ettiğinde Alp Arslan Muhammed Horasan'da idi. Onun en küçük kardeşi Süleyman'ı tahta oturtular. Alp Arslan bu yılın Zilhicce ayında (Kasım/Aralık 1063) geldi ve henüz çocuk olan Süleyman'ı tahttan indirdi ve tahta oturdu. Irak ve Horasan hükümdarlığı onun eline geçti.

Onun adı Es-Sultan Ebû Tâlib Tuğrul Bey Muhammed b. Mikâ'il'dir. Hükümdarlığının başlangıcı 429 (1037/1038) yılıdır. Hükümdarlık müddeti yirmi altı yıldır.

Tevkîsi¹⁷¹: Çomak şeklindedir.

[20] Vezirleri: Sâlâr Bûjgân, Ebu'l-Kâsım El-Kuvbânî, Abâ Ahmed Ed-Dehistânî, 'Amîdû'l-Mülk Ebû Nasr Kundurî'dir.

Hâcibleri¹⁷²: Hâcib Abdurrahman Alp Zenu'l-Ağacî.

¹⁷¹ Tevkî Selçuklularda hükümdarlık alametlerinden sayılmaktadır. Bizzat hükümdarın kullandığı veya evrakı imzaladığından alâmetler içinde şüphesiz en önemlisidir. Tevkî hükümdarın irade ve muvaffakatını gösteren sembol ve imzaya denk gelen bir alâmettir. Merçil, E., *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, TTK Basımevi, Ankara 2007, s. 217.

¹⁷² Perdeci, kapıcı, Hâcib saray teşkilatında mabeyinci olarak görev alan resmi görevlidir. Merçil, E., *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*, TTK Basımevi, Ankara 2000, s. 75.

[21][İKİNCİ FASIL]

Es-Sultân ‘Adudu’d-Devle Ebû Şucâ‘ Alp Arslan Muhammed b. Çağrı Bey b. Mikâ‘il

1. Alp Arslan heybetli, siyaset bilir, uyanık, cengâver, düşman yıkan, cihangir ve ülkeler fatihi bir padişahı. Boylu poslu idi ve uzun sakalı vardı. Ok atarken sakalını düğümlerdi ve derler ki oku asla hedefinden şaşmazdı. Uzun bir külâhı vardı. Divanın toplandığı gün (kabul günü) çok ihtişamlı ve görkemli olurdu. Sakalının ucundan külâhının düğmesine kadar olan mesafenin iki gez¹⁷³ olduğu söylenir. Huzuruna gelen her elçi ondan korkardı.

2. 455 (1063) senesinde Irak’a geldi, Tuğrul Bey’in vefatından sonra, amcasının veziri olan ‘Amidû’l-Mülk Ebû Nasr Kunderî’yi tutukladı ve vezirlik makamını Nizâmu’l-Mülk Ebû Ali Hasan b. Ali b. İshak’a verdi. [Alp Arslan] Saltanata gelmeden önce [Nizâmu’l-Mülk] onun hizmetinde bulunmuştu. Ebû Nasr b. Kunderî’yi bir sene beraberinde dolaştırdı. 456 (1063/1064) senesinde Nesâ¹⁷⁴ şehrinde öldürülmesini emretti. Nizâmu’l-Mülk bu işe razıydı ve bunun için çabalamıştı çünkü her zaman ondan ötürü kaygılıydı. İştimm ki, celladı yanına gittiğinde ondan abdest alıp, iki rekat namaz kılmak için mühlet istedi ve ona padişahın fermanını yerine getirip, benden Sultan’a ve [22] Hâce’ye bir mesaj ulaştır diye yemin verdirdi. Sultan’a, falan dedi ki de: “Size hizmet etmek benim için kutlu bir görevdi. Amcanız Tuğrul Bey bana üzerinde hüküm sürmem için bu dünyayı verdi, siz ise öteki dünyayı verdiniz ve şehâdetimi günyüzüne çıkardınız. Böylece sizin hizmetinizde bu dünyayı da ahireti de

¹⁷³ 104 cm.’lik bir uzunluk birimi. Mu‘in, M., *Ferheng-i Mu‘in*, Çaphane-yi Sepehr, Tahran 1360, C. 3, s. 3300.

buldum. Ve Hâce'ye de de ki: Vezir öldürmekle dünyaya çirkin bir bid'at ve kötü bir kaide getirdin. Korkarım bu âdetini kendi nasibinde ve senden sonraki yakınlarında da göreceksin”.

3. Sultan Alp Arslan bütün âleme saldırdı, Pars'ı aldı, Şebânkâre'ye saldırdı, onlardan sayısız kişiyi öldürdü ve Rum kralı Ermânûs ile savaşa gitti. Ermânûs otuz bin asker ile Rum diyarından yola çıktı ve İslam ülkelerine yöneldi. Alp Arslan Ermânûs'un ordusuna yetişti ve on iki bin askerini dağıttı, sonra şu ayeti okudular “*Allah'ın izniyle büyük bir topluluğa galip gelen nice küçük topluluklar vardır.*”¹⁷⁵

4. Ermânûs bir köle tarafından yakalandı. Rivayet edilir ki, Sultan Alp Arslan Rum diyarına savaşa gittiği sırada Bağdat'ta orduyu huzuruna istedi ve o sırada Sa'du'd-Devle Guher-âyin onun hizmetindeydi. Askeri o arz ediyordu. Hizmetinde çok hakir bir Rum köle vardı. Arza gelmişti. Arz eden kişi onun adını yazmıyordu. Sa'du'd-Devle “Adını yaz, belki Rum Kralını bizzat o yakalar” dedi. Bu köle Rum kralını Rum diyarında görmüştü ve tesadüfen onu hezimet sırasında tanıdı, yakaladı ve Sultan'a esir olarak getirdi. Bir kaç gün esir tuttu. Daha sonra onun her iki kulağına halka takıp canını bağışladı ve her günü için bin dinar cizye göndermesine karar kıldı.

5. Sultan saltanatının sonlarında Han ile savaşmak üzere Mâverâunnehr'e yöneldi ve annesi de [23] Hanlar soyundan idi. 465 (1072/1073) senesinde Ceyhun'u geçtiğinde suyun kenarında Nerezim denilen küçük bir kale vardı. Birkaç köle ve ordu evbaşı kaleyi ele geçirdiler ve kale komutanı Yusuf-i Nerzim esir olarak sultanın huzuruna getirdiler. Sultan ona ahvali sordu. O doğruyu söylemedi. Sultan onun öldürülmesini emretti. Canından ümidi kesince, çizmesinin konçundan bir bıçak çıkardı ve Sultan'a

¹⁷⁵ *Kur'an-ı Kerim, 2/249.*

yöneldi. Silahdarlar ve köleler onu yakalamak istediler. Sultan onlara [bırakmaları için bağırdı], okuna güveniyordu. Ona bir ok attı. İsalet ettiremedi. Adam Sultan'a yetiştii ve onu yaraladı. Bağdat şahnesi Sa'du'd-Devle Guher-âyin Sultan'ın huzurunda duruyordu. Kendini Sultan'ın önüne attı. O da bıçak darbesi almıştı fakat o hayatta kaldı. Sultan'ın huzurunda saf tutmuş olan iki bin kadar köleden birisi dahi orada durmadı. Yusuf-i Nerzim elinde bıçak ilerliyordu. Ferraş¹⁷⁶ların başı olan Cami'-i Nişâburî'nin elinde bir çekik vardı. Onun [24] arkasından geldi, başına vurdu ve oracıkta öldürdü.

6. Şöyle rivayet edilir: Bir süre sonra Sultan Melikşâh zamanında Sultan'ın kölelerinden biri Bağdat'ta Cami'-i Ferraş'ın oğlunu öldürdü ve halifenin haremine kaçtı. Cami'-i haremın kapısına geldi, dövünüp, feryad figan ederek şikâyetle bulunuyordu. Faydasızdı. Sultan atına bindi. Yaklaştı, Sultan'ın atının dizginini tuttu, Sultan'a karşı edepsizdi ve "Ey Hünkârım, oğlumun katiline benim babanı öldürene yaptığının aynısını yap" dedi. Sultan "Doğru söylüyorsun" dedi ve Emîr-i Hâcib Komaç'ı haremnden köleyi çıkarması için gönderdi. Haremın şerefini yere düşürmemek için Halife Muktedî'ye on bin dinar veriyordu lakin [Halife] kabul etmedi ve köleye kısas yaptı.

7. Sultan Alp Arslan heybetli, cesur ve mertti. Sultan Alp Arslan başına bu iş geldiğinde Horasan ve Irak'ı kurtarmış ve Melikşah'ı veliaht tayin etmişti. On oğlu vardı. Adları kitabın sonundaki şecerde zikredilecektir. Alp Arslan'ın doğumu 421 (Ocak/Şubat 1030) senesinin Muharrem ayının ikinci Cuma gecesidir. Meliklik yaptığı süre, amcası Tuğrul Bey'in ölümünden sonra on yıl ve ondan önce babasının

¹⁷⁶ Genelde sarayda her türlü ayak hizmetini görmekte olan hizmetlilerdir. Merçil, E., *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*, TTK Basımevi, Ankara 2000, s. 74.

ölümünden sonra iki yıl da Horasan'da olmak üzere on iki yıldır. Ömrü otuz dört senedir.

Veziri: Vezir Nizâmu'l-Mülk Ebû Ali Hasan b. Ali b. İshak

Hâcibleri: Abdurrahman El-Ağacî, Hâcib Begrek, Emîr Hâcib Komaç.

[25] Lakabı: İzzedu'd-Devle Alp Arslan Muhammed Dâvud b. Mikâ'il Burhân Emîru'l-Mü'minîn.

Tevkîsi: Yensurullah.

[26] [ÜÇÜNCÜ FASIL]

**Es-Sultân Mu‘izzu’d-Dünyâ ve’d-Dîn Melikşâh b. Muhammed b. Dâvud Kasîm
Emîru’l-Mü’minîn**

1. Sultan Melikşâh, cabbar, muradına erişmiş, talihli, bahtiyar, her şeyi hazır, istediğini kolaylıkla elde eden, Yaradan tarafından onaylanmış ve İlahi tevfik ile mükâfatlandırılmış bir padişahı. Babası ve ataları cihangirlik yapıp ülkeler fethetti, O bunları yönetti ve muhafaza etti. Onlar devlet ağacını dikti ve o nasıplendi. Onlar saltanat tahtını kurdular ve o hüküm sürdü. Sanırsın ki, onun devri devletin gençliği, hükümdarlık zamanının baharı ve padişahlık elbisesinin güzel işlemeleri idi. Cihan sapasağlam elde, bayrak muzaffer, halk memnun ve memleket mamurdu. Bir süre cihan sahasında murad topunu oynadı ve kam atını sürdü ve istediğine erişmediği sürece yüzünü hiçbir tarafa ve önemli işe çevirmedi, ona boyun eğmediği müddetçe de hiçbir zorluğa yanaşmadı.

Onun ikballerinden birisi de Nizâmu’l-Mülk Ebû Ali Hasan b. Ali gibi âleme yeten bir üstad ve insanoğlu dehasının önderi konumunda bulunan bir vezire sahip olmasıydı. Babası Alp Arslan’ın başına, Ceyhun Irmağının kıyısında bu hadise gelince, saltanat dokuz büyük ve küçük erkek kardeş arasından onda karar kıldı, tıpkı babasının devrinde olduğu gibi isabetli ve etkili bir karar ile veziri Nizâmu’l-Mülk oldu.

2. Babasının ölümünden sonra Horasan’dan Irak’a geldiğinde düşmanı olan [27] amcası Kavurd, hükümdarlığı ele geçirme niyetiyle Kirmân’dan büyük bir ordu ile Irak’a yönelmişti ve cihanı kendinin biliyordu. Kerec civarında iki ordu arasında aralıksız üç gün üç gece süren kıran kırana bir savaş oldu. Nihayetinde Kavurd dönüp gitti. Rivayet ederler ki, onun ordusundan kibirli bir cengâver Melikşâh’ın ordusunun

önüne gelmişti. [Melikşâh'ın] süvarilerinden biri onunla mücadele etmek için çıktı ve ona öyle bir darbe indirdi ki, belinden yukarı yarısı ayrıldı. Atı onun belden aşağısı ve iki bacağı ile birlikte geri döndü. Kavurd bu darbeyi görünce "Burası durulacak bir yer değil" dedi. Sırtını dönüp kaçtı ve hezimet esnasında yakalandı. Melikşâh'ın ordusunun eline sayısız, haddi hesabı olmayan hazine, silah deposu, alet edevat, mal ve hayvan geçti.

3. Ve savaş meydanından Hemedan'a geldiler. Ordu taşkınlık yapıyor ve küstahlık ediyordu, yani "Böyle bir fetih yaptık ve bir orduyu bozguna uğrattık, daha fazla pay isteriz" diye söylediler. Hâcenin¹⁷⁷ yanında ağızlarından şu sözler çıktı "Eğer ikta ve camegi¹⁷⁸ fazla olmazsa, mutluluk Kavurd'un olsun". Nizâmu'l-Mülk "Bu gece Sultan'a söylerim ve isteğinizi sağlarım" diye cevap verdi. [Sultan] aynı gece Kavurd'a zehirli şerbet verilmesini ve her iki oğlunun gözüne mil çekilmesini emretti. Ertesi gün ordu istekleri için tekrar geldiklerinde, Nizâmu'l-Mülk şöyle dedi "Amcası dün gece hapiste galiba [28] sıkıntıdan ve kahırdan yüzüğündeki zehri emmiş ve can vermiş, bu nedenle dün gece Sultan kederliydi ve ona bir şey söylemek yakışık almazdı." Bu sözleri duyunca düşündüler ve sustular. Artık kimse arpalığın sözünü edemedi.

4. 471 (1078/1079) senesinde Sultan Semerkant'ı kuşattı ve ele geçirdi; Han'ı yaya olarak onun atının önüne çektiler ve [Han] yeri öptü; onu esir olarak İsfahan'a getirdi ve Emîr onu geri gönderdi. Sultan'ın ordusu Ceyhun'u geçince Nizâmu'l-Mülk

¹⁷⁷ Selçuklularda vezirlere verilen unvan. Uzunçarşılı, İ. H., *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, TTK Basımevi, Ankara 1988, s. 46.

¹⁷⁸ Ordu kumandanlarına ve askerlere verilen maaş, elbise veya onun bedeline verilen addır. a.g.e., s. 227.

mellahların¹⁷⁹ (gemiciler) yasal ücretini Antakya'ya yazdı. Sultan gemiye binince mellahlar “Biz yoksul insanlarız. Geçimimiz bu sudandır ve eğer bir genç buradan Antakya'ya gitse yaşlı olarak geri döner” diye feryat ettiler. Sultan, Nizâmu'l-Mülk'e “Ey baba, bu ne aymazlık?! Bizim bu vilayette hiç kudretimiz yok mu ki bunların [ücretlerinin] havalesi Antakya'ya yapılmak zorunda?” dedi. [Nizâmu'l-Mülk] “Ey Hünkârımız, onların Antakya'ya gitmelerine hacet yoktur, zira onların beratlarını bizim hizmetkârlarımız şimdi de nakit altın ile satın alır. Ama kulunuz bunu ülkenin saygınlığı için buyurdu ki tüm cihan, memleketin genişliği ve padişahın hükmünün nüfuzu nereden nereye kadardır bilsinler ve nakledenler tarihlerinde yazsınlar” dedi.

5. Sultan padişahlığı süresince Antakya'dan Özkend'e iki kez gitmişti. Son kez 481 (1088/1089) senesinde Antakya'ya ve oradan deniz kenarındaki Lazkiye'ye gitti ve atları denizde suladılar. Sultan seccade istedi ve orada iki rekât namaz kıldı, memleketinin doğunun en uzak yerinden [29] batı denizi kıyılarına kadar ulaşmış olmasına şükür mahiyetindeydi. Has kullarına Şam vilayetinin uzak yerlerinden ve deniz sahilinden ikta verdi. Ve Halep şehrini Kâsımu'd-Devle Âksungur'a, Antakya'yı Aksıyân'a, Rehâ'yı İmâdu'd-Devle Bozan'a ve Musul'u Cigermiş'e verdi. Oradan geri döndü ve Semerkant'a gitti, orayı ele geçirdi ve Süleyman Han'ı esir aldı ve oradan Özkend'e gitti. Hata [Hitay] ve Hoten hududuna kadar olan her şehre kendi kullarından valiler atadı ve oradan Harezmi'e geldi ve Harezmi'in şahneliğini Nuştegin-i Garçe'ye verdi ve Harezmi'den Merv'e geldi. Antakya'dan Merv'e dönüp gelene kadarki tüm bu yolculukların süresi bir yıldır. Oradan İsfahan'a geldi. Bu süre zarfında memleketin

¹⁷⁹ Gemiciler için kullanılan meslek unvanı. Merçil, E., *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*, TTK Basımevi, Ankara 2000, s. 162.

birçok beldesini incelemiş ve her yere yeni bir vali ve ikta sahibi görevlendirmiş, yeni kaide koymuş ve beğenmediği kanunları kaldırmıştı.

6. [Melikşâh'ın] Her daim yanında bulunan ve isimleri divan defterlerinde kayıtlı olan ordunun sayısı kırk altı bin süvari idi ve onların iktaları, her ulaştıkları yerde ulûfe ve nafakaları hazır bulunsun diye memleketin beldelerine dağıtılmıştı. Rum Meliki her gün Sultan'a bin dinar cizye veriyor, Kâsımu'd-Devle Âksungur ve Bozan eliyle ulaştırıyordu. Sultan Melikşâh'ın adalet ve siyaseti [30] o dereceydi ki onun devrinde zulüm görmüş kimse yoktu; eğer zulüm görmüş biri varsa [Sultan ile görüşmesi için] Hâciblere hacet yoktu. Sultan ile yüzyüze konuşur ve hakkını isterdi. Onun hayırlarından biri de Mekke yolunda su hayratı kurulmasını emretmesi ve hacıların üzerinden haraçve koruma ücretinin kaldırılmasıdır. Emîr-i Haremeyn'e ikta ve âidat verdi ki, daha önceki gelenekte olduğu gibi her hacıdan, Bedevi Araplardan ve Kâbe-i Mu'azzama'nın komşularından yedi kırmızı dinar alınmasın. O âidatların bazıları hâlâ mevcuttur.

7. Sultan avı çok severdi, Ebû Tahir-i Hatuni'nin hattı ile [yazılmış] *Şikârnâme*¹⁸⁰'sini gördüm. Sultan'ın bir gün okla yetmiş ceylanı vurduğu anlatılmıştır. Onun usulü şöyleydi: avladığı her av için fakirlere bir mağrip dinarı verirdi. Irak'tan Horasan'a kadar av avlanılan her yerde ceylan ve yaban eşiği toynağından minareler yapılmasını emretmiştir. Mâverâunnehr vilayetinde, Arap çölünde, Merc, Hûzistân ve İsfahan vilayetinde, çokça av bulduğu her yerde eserler bırakmıştır. Dâru'l-mülk olarak ve oturmak için tüm memleketleri arasından İsfahan'ı seçmiş ve orada çokça imaret yapılmasını emretmiştir, şehrin içinde ve dışında köşkler ve [31] Bâğ-i Kârân, Bâğ-i

¹⁸⁰ Avcılık hakkında yazılmış eserlerdir. Özcan, A., “*Bâznâme*”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 5, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 284-285.

Beytu'l-Mâi, Bâğ-i Ahmed-i Siyâh ve Bâğ-i Deşt-i Gûr gibi bahçeler yaptırmıştır. Şehrin kalesini ve Dizkûh kalesinin inşasını emretmiş ve hazinesini oraya götürmüştür.

8. Nizâmu'l-Mülk çok kudretli, saygın, mevkii sahibi ve nüfuzlu idi. On iki oğlu vardı. Her birine bir iş ve vilayet vermişti. Tamgaç Hân'ın kızı Türkân Hâtûn, Sultan'ın nikâhında idi ve onun üzerinde etkiliydi. Tâcu'l-Mülk Ebu'l-Ganâyim Fârsî adında iyi görünümlü ve iyi kalpli, kabiliyetli, fazilet ve himmetli ve aynı zamanda cânehâne kethüdası olan bir veziri vardı. Türkân Hâtûn onu Nizâmu'l-Mülk'ten daha yüksek bir mevkiye getirmek istiyordu ve Sultan'ı vezirliği ona vermesi için teşvik ediyordu. Nizâmu'l-Mülk'ün halini tavrını kötülüyor, Sultan'ın onunla ilgili fikrini değiştirmesi için hatalarını kolluyordu. Bu düşmanlığın sebebi şuydu: Türkân Hâtûn'un Sultan Melikşâh'tan Mahmud adında bir oğlu vardı. Sultan'ın onu veliaht tayin etmesini istiyordu. O çok küçüktü, Emîr Yâkûtî'nin kızı, Melik İsmail'in kızkardeşi Zübeyde Hâtûn'dan olan Berkyâruk evlatlarının en büyüğüdü ve Nizam [Nizâmu'l-Mülk] ona meylediyordu ve Sultan'ı da veliahtlığı ona bırakması hususunda teşvik ediyordu. Nitekim Berkyâruk Sultan'a da daha uygun geliyordu.

9. Bu arada, Sultan'ın kulağı Nizâmu'l-Mülk'ün hataları ile dolduğundan, bir gün Sultan Nizam'a bir haber gönderdi ve “Sen hükümdarlıkta benimle ortak gibisin, oğullarına vilayet ve ikta veriyor ve bana danışmadan memlekette istediğin şeyi yapıyorsun. Emreyleyim de vezirlik sarığını¹⁸¹ başından alsınlar mı istiyorsun?” dedi. O şöyle cevap verdi: “Benim [32] sarığım ve senin tacın birbirine bağlıdırlar.” Nakledenler bunlara [bu sözlere] ilaveler yaptılar. Bu söz Sultan'ın kızgınlığını arttırdı ve onu Tâcu'l-Mülk'ün eline teslim etti. O sırada İsfahan'dan Bağdat'a hareket edildi.

¹⁸¹ Vezire vezirliğine alâmet olarak divit, sarık veya destar verilirdi. Uzunçarşılı, İ. H., *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, TTK Basımevi, Ankara 1988, s.39.

Nihâvend'e vardıklarında mayası bozuk ve hor görülmüş mülhidler Nizâmu'l-Mülk'ü hançerlediler, Tâcu'l-Mülk'ün dışında hiçbir Müslüman böyle bir insanın katline teşebbüs etmezdi. Nizâmu'l-Mülk o esnada ihtiyardı ve yaşı sekseni geçmişti. Onun o sözleri adeta fal gibiydi. Çünkü Sultan Bağdat'a varduktan on sekiz gün sonra vefat etti, araları bir aydan azdı. Emîr Mu'izzî Sultan Melikşâh'a mersiye olarak yazdığı kasidesinde bu mevzuda iki beyit söylüyor.

Beyit:

İhtiyar vezir bir ayda yüce cennete gitti; genç şah ertesi ay onun ardından gitti.

Tanrı'nın kahrı Sultanın aczini aşikâr eyledi ansızın; Yaradanın kahrını gör ve Sultanın aczine bak.

10. Sultan, hükümdarlık döneminin sonlarında tüm eski divan mensuplarını değiştirmişti. Bu da ona uğurlu gelmedi. Veziri olan Nizâmu'l-Mülk'ün yerine Tâcu'l-Mülk Ebu'l-Ganâyim'i ve ihsan sahibi ve dünya nimetlerinden nasiplenmiş olan Mustevfi¹⁸² Şrefu'l-Mülk Ebû Sa'd'ın yerine de Mecdu'l-Mülk Ebu'l-Fazl Kummî'yi getirmiştir ki Ebû Tâhir-i Hâtunî onun hakkında şöyle [33] söyler.

Beyit:

Mecdu'l-Mülk aç kumrunun taneleriyle iftihar ettiği gibi cimriliği ile övünüyor.

Eğer tüm Kumlular böyle ise, kalkın arkadaşlar bütün Kum şehri üzerine tükürün.

¹⁸²En yüksek rütbeli vergi memuru. Sabbâğ, Abbas; Bozkurt, Nebi, "Müstevfi", TDV İslam Ansiklopedisi, C. 32, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, s. 147-148.

Ârız Kemâleddin Ebû Rızâ'nın yerine Sadîdu'l-Mülk Ebu'l-Me'âlî'yi görevlendirdi. Ebu'l- Me'âlî Nahnâs bu mevzuda bir kıt'a söylemiş, onların lakaplarını ve adlarını üstün bir nazımda ve güzel bir terkip ile ele almıştır.

Beyit:

Ey Şah, önünde aslanın kuzu gibi olması; Ebû Alî, Ebû Rızâ ve Ebû Sa'd sayesinde oldu.

O vakitler, zafer müjdeleyenler ve fetihnâme getirenler, kapına gelenlerden daha çoktu.

Ebu'l-Ganâyim, Ebu'l-Fazl ve Ebu'l-Me'âlî yüzünden memleket toprağının bitkileri diken oldu.

Eğer Nizâm, Kemâl ve Şeref'den bıktı isen, gör bakalım, Tâc, Mecd ve Sadîd'den ne olacak?

11. Onun [Sultan Melikşâh] dış görünüşü: Güzel bir yüzü vardı ve boyu tamdı, boynu dik ve pazıları kuvvetliydi. Toplucaydı. Yuvarlak sakallı, beyaz tenli ve kırmızı yanaklıydı, bir gözü yaradılıştan değil de adet edindiğinden az biraz şaşkı bakıyordu. Her türlü silahı kullanırdı. Binicilikte ve çevgân oynamakta oldukça çevikti.

Doğumu 445 senesinin Cemaziyelevveli'nde (Ağustos/Eylül 1053) idi. [34] Hükümdarlık süresi yirmi yıldır. İlk Melikliği babasının öldürüldüğü 465 (1072/1073) senesinden sonradır. Ömrü otuz sekiz senedir.

Veziri: Nizâmu'l-Mülk Ebû Ali Hasan b. Ali b. İshâk.

Hâcibi: Emîr Hâcib Komaç.

[35] [DÖRDÜNCÜ FASIL]

**Es-Sultân Rüknu'd-Dünyâ Ve'd-Dîn Ebu'l-Muzaffer Berkyâruk b. Melikşâh,
Yemîn Emîru'l-Mü'minîn**

1. Sultan Berkyâruk iyi huylu, güzel yüzlü, savaşçı ve cömert bir padişahı. Onun zamanında çok hadiseler ve iniş çıkışlar yaşanmıştı.

2. Babası Melikşâh vefat ettiğinde çocuklarının en büyüğü o idi, on üç yaşındaydı ve babası onu veliaht tayin etmişti, bu esnada o İsfahan'da bulunuyordu. Türkân Hâtûn'un Sultan'dan Mahmud adında bir oğlu vardı. Sultan öldüğü vakit, Bağdat'ta halifeden oğluna saltanat vermesini ve onun adına hutbe okutulmasını buyurmasını istedi. Halife kabul etmedi ve "Senin oğlun çocuktur, padişahlığa yaraşmaz" dedi. Türkân Hâtûn çokça mal harcadı, Halifenin Emîr Câfer adında Melikşâh'ın kızkardeşi Mahmelek Hâtûn'dan bir oğlu vardı ve onu Türkân Hâtûn yetiştirip büyütmişti ve babası Muktedî hayatta olduğu halde Türkân [Hâtûn] ona Emîru'l-Mü'minîn diyordu. Melikşâh'ın vefatından önce, bugün Melike Hâtûn Medresesi'nin bulunduğu yer olan İsfahan'da Bâzâr-i Leşker'de (ordu pazarı) Dâru'l-Hilâfe ve bir harem [36] yaptırıp, onu [Emîr Câfer'i] oraya oturtma [halife makamına getirme] niyetinde idiler. Halife çok kuşkulandı ve onu yanına aldı. Türkân Hâtûn onu Halife'nin yanına gönderdi. O vakit Halife onun isteğini yerine getirdi ve oğlu Mahmud'un adına hutbe okunmasını emretti. Türkân Hâtûn derhal Emîr Körboğâ'yı bir hafta zarfında Bağdat'tan İsfahan'a gidip Berkyâruk'u yakalaması için ata bindirdi.

3. Nizamî köleleri onu İsfahan'da korudular ve gece şehrin dışına çıkardılar. Sâve ve Âve tarafına onun atabeki olan Atabek Gümüştegin Cândâr'ın yanına götürdüler. Atabek onu oradan Rey'e götürdü ve tahta oturttu, Rey şehrinin reisi Ebû Müslim

mücevherlerle süslenmiş bir taç yaptırdı ve onun başının üzerine koydu. Rey civarında yirmi bine yakın insan etraflarına toplandı.

4. Türkân Hâtûn oğlu ile Bağdat'tan İsfahan'a geldi ve şehrin etrafını kapattı. Sultan Berkyâruk tüm o ordusuyla İsfahan civarına vardı. Türkân Hâtûn hazineler veriyor ve onu def etmeye çalışıyor, emirlerine ve gulamlarına pervasızca altın dağıtıyordu. Tâcu'l-Mülk Ebu'l-Ganâyim ve Mecdu'l-Mülk Kummî, her ikisi de onun müşavir ve yardımcısı idiler, Emîr-i İsfehsâlâr¹⁸³ Üner ve Bilge Bey Sermez Berkyâruk'a şehir kapısından kalkıp gitmesi için babasının mirasından [37] beş yüz bin dinar verme hususunda karara vardılar. Para tediye edilince Berkyâruk Hemedan tarafına yöneldi. Türkân Hâtûn onun İsfahan'daki dayısı Melik İsmâ'il'e, Berkyâruk'u yendiği takdirde, karısı olacağı vaadinde bulundu. Ona alet edevat, teçhizat ve zeredhâne¹⁸⁴ gönderdi. O, Sultan [Berkyâruk] ile Kerec civarında 486 (1093/1094) yılının başlarında savaştı ve yenildi. Aynı yılın Recebi'nde kız kardeşi olan, Berkyâruk'un annesi Zübeyde Hâtûn'un yanına geldi ve Ramazan'da Sultan onun öldürülmesini emretti. Sonrasında Berkyâruk'un amcası Sultan Alp Arslan'ın oğlu Tutuş isyan etti ve Kuhistân'a geldi. Berkyâruk az bir asker ile İsfahan'a gitti, Tutuş'a mukavemet edecek gücü yoktu.

5. Türkân Hâtûn 487 yılının Ramazanı'nda (Eylül/Ekim 1094) ölmüştü. Şevval ayında Berkyâruk İsfahan'a gitti. Türkân Hâtûn'dan olan erkek kardeşi Mahmud karşılamaya geldi ve at üzerindeyken birbirleriyle kucaklaştılar. Aynı gün, hizmetinde bulunan Üner ve Bilge Bey Berkyâruk'u İsfahan'da, Köşk-i Meydân'da [38] alıkoydular ve gözlerine mil çekilmesi hususunda ittifak ettiler. Mahmud aniden suççeği çıkardı.

¹⁸³ Ordunun kumandanı yani beylerbeyi, Uzunçarşılı, İ. H., Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal, TTK Basımevi, Ankara 1988, s. 19.

¹⁸⁴ Büyük Selçuklu, Gazneli, Harezmsah, Eyyubi, Memluk ve Türkiye Selçuklularında silahhane veya cephaneye zeredhane denilirdi. Göksu, E., Türkiye Selçuklularında Ordu, TTK Basımevi, Ankara 2010, s. 366.

Çocuğun durumunun nereye varacağını beklemeyi uygun gördüler. Mahmud aynı hafta vefat etti. Berkyâruk'u serbest bırakıp, tahta oturtular. Mûeyyedü'l-Mülk b. Nizâmme Horasan'dan geldi. Tam vaktinde vezir oldu. Berkyâruk da suççuğu çıkardı, öyle ki ondan ümidi kestiler. Daha sonra şifa bulunca, 487 yılının Saferi'nde (Şubat/Mart 1094) orduyu topladılar ve Hemedan'a gelip Tutuş ile savaştılar. Fahu'l-Mülk b. Nizâmme Horasan'dan geldi ve Sultan için pek çok alet edevat, armağan ve gösterişli süs eşyaları getirdi. Karşılığında Cehrum'un saray perdelerinden, gösterişli atlas çadırlar, iyi silahlar ve mücevherlerle süslenmiş el yapımı eşyalardan tut da vezirliğe kadar aldı.

6. Bundan sonra mayası bozuk mülhidler Berkyâruk'u hançerlediler. İyileşip, şifa bulunca amcası Arslan Ergû ile savaşmak üzere Horasan'a yöneldi. Kardeşi Sencer'i Atabek Komaç ile önden yolladı ve kendi tam bir ordu ile arkadan gidiyordu, 489 (1095/1096) senesiydi. Arslan Ergû'dan çok endişeliydi çünkü cesur ve korkusuz bir adamdı ve çok askeri vardı. Kader bu ki, Berkyâruk [39] varmadan önce Arslan Ergû'yu Merv'de küçük bir köle hançerleyip öldürdü ve Berkyâruk “*kılıcsız ve kan dökmeden*” padişahlık, hazine, mal ve mülke ulaştı. Oradan Tirmiz'e gitti, orada birikmiş olan malları aşağı indirdi [topladı]. Melik Sencer'i Horasan'da meliklik makamına oturttu ve Irak'a yöneldi.

7. Mûeyyedü'l-Mülk azledildiğinde ve Berkyâruk da Horasan'a gittiğinde, [Mûeyyedü'l-Mülk] Melikşâh'ın kölesi olan Üner'in yanına gitti ve “*Senin Türkân Hâtûn'un oğlu Mahmud'dan neyin eksik? Sultan [Melikşâh] seni “oğlum” diye çağırırdı, seni tüm evlatlarından üstün tutardı ve bugün senin gönüllerdeki itibarın ve saygınlığın bu meliklerden daha fazladır, hünelerinin de onlardan ziyadedir, ordu ve halk seni canı gönülden sever ve senden taraftır. Seni padişahlık tahtına oturtalım, bir*

fetih yaptığın vakit cihan kesinlikle senin olur” dedi. Üner bu hileye aldandı ve meliklik gururuna kapıldı, kırmızı seraperde ve çadır kurulmasını emretti ve adı ile lakaplarına kitabe bastırıldı. Sultan Berkyâruk henüz Horasan’da idi ve Mecdu’l-Mülk onun hizmetindeydi. Üner İsfahan’dan isyan etmek amacıyla Rey’e yöneldi. Sâve yöresinde Encilâvend menziline Muharrem’in başlarında 492 (Kasım/Aralık 1098) yılında Bâtıniler onu hançerlediler ve öldü.

[40] 8. Mûeyyedu’l-Mülk o kötülüğü yapmış ve o hadiseye bulaşmıştı. Irak ve Horasan’da yeri yoktu. Gence’ye Melik Muhammed b. Melikşâh’ın yanına gitti ve onu saltanat talebine teşvik etti. 492 yılının Şevvali’nde (Ağustos/Eylül 1099) Gence’den az bir askerle geldiler, Sultan Bekyâruk Horasan’dan dönmüş ve Kuhistân’a gelmişti, Mustevfî Mecdu’l-Mülk Ebu’l-Fazl Kummî onun hizmetindeydi ve ülkenin işleri ona havale edilmişti. Mîrâhûr¹⁸⁵ (Âhur Bey) İnânç Yabgû, Emîr İspehsâlâr Bursuk’un oğulları gibi zamanın emirleri sultana isyan ettiler, Mecdu’l-Mülk’un kellesini istiyor, başka türlü razı olmuyorlardı. Sultan izin vermiyordu. Askerler Mecdu’l-Mülk’un çadırına yöneldiler. O da kaçtı ve Sultan’ın çadırına geldi. Onun çadırını ve ocağını yağmaladılar ve ondan sonra Sultan’a “Onu bize geri ver” diye mesaj gönderdiler, Sultan razı olmuyordu. Mecdu’l-Mülk “Ey hünkârımız, biliyorsun ki hükümdarlığınız için uygun olan budur, izin verin kulunuz dışarı çıksın, onlar da ne istiyorlarsa yapsınlar” diyordu. Sultan izin vermiyordu. Tüm ordu süvariye ve çadırın etrafında saf tutmuştu. Hürmeti hiçe saydılar. Değerli şeyleri ve hazineyi yağmaladılar. Utanma ve hayâyı yok sayıp, çadırın içine girdiler, Sultan’ın gözleri önünde Mecdu’l-Mülk’ü

¹⁸⁵Gazneliler, Selçuklular ve Hârizmşahlar gibi Ortaçağ İslâm devletlerinde sarayın ve sultanın hayvanlarının bulunduğu ıstabl-ı sultânîden sorumlu kişilere “mîrâhur, âhursâlâr (Sâsânîler’de âhâvarasâlâr), âhursâlâr pîri, âhurbeg” denilirdi. Sabbâğ, Abbas, “Mîrâhur”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 30, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2005, s. 141.

sakalından çadırın dışına çektiler ve onu paramparça ettiler. Bunu gören Sultan çadırının su yolundan dışarı çıktı ve Âhur Bey'in çadırına yöneldi. Âhur Bey önüne geldi ve yeri [41] öptü. Sultan "Bu ne saygısızlıktır. Hareme hürmeti hiçe saydılar ve saltanatın namusu elden gitti. Bir ata bin ve bu kendini bilmez heriflere seslen ve istekleri neymiş sor" dedi. Âhur Bey Sultan'ı çadırda oturttu ve ata bindi, kendi de onlarla işbirliği içerisindeydi. [Sultan'a] Bir Hâcib gönderip "Bu kavim benim sözümü dinlemiyor ve itaatsizlik ediyor. Çözüm yolu başınızı alıp başka bir yere gitmektir" diye haber saldı. Sultan "Onları biraz teskin et ki, ben de birkaç vuşak¹⁸⁶ ile güvenli bir şekilde dışarı çıkayım" dedi. Sonra Sultan on on beş gulam¹⁸⁷ ile ordugâhtan dışarı çıktı ve Rey'e doğru gitti. Sultan Muhammed yaklaşmıştı. Hemedan'a geldi ve beş nevbet¹⁸⁸ çaldırdı, Mûeyyedü'l-Mülk vezir idi. Sultan Berkyâruk bir süre sonra Horasan, Gürgân ve Rey'den asker topladı. Sultan Muhammed ona doğru hareket etti ve savaştılar. Sultan Muhammed mağlup oldu ve Mûeyyedü'l-Mülk yakalandı ve birkaç gün hapsedildi.

9. Sultan Berkyâruk'a "Eğer hünkârımız, kulunun bu günahını af buyurursa, vezirlik makamı için yüz bin dinar vereyim" diye haber gönderdi. Sultan kabul etti. O borç alma ve parayı toplama ile meşgul oldu ve bir haftada hazır etti, parayı getirdiğinin ertesi günü vezirlik divitinin¹⁸⁹ önüne konulacağı kararlaştırılmıştı. Onunla [42] ashâb-i hazîne (hazine memurları) arasında paranın farklılığından ve cinsinden ötürü ihtilaf

¹⁸⁶ Saray hademeleri. Uzunçarşılı, İ. H., *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, TTK Basımevi, Ankara 1988, s. 38.

¹⁸⁷Maaşlı asker. a.g.e., s. 53.

¹⁸⁸ Nevbethane tarafından beş namaz vaktinde hükümdarın saray kapısı veya saltanat çadırı, üç gündüz namaz vaktinde ise, tâbi hükümdarlar ve daha küçük devlet ileri gelenlerinin ikametgahları önünde çalınan özel bir musiki parçası idi. Merçil, E., *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, TTK Basımevi, Ankara 2007, s. 116.

¹⁸⁹ Vezire vezirliğine alâmet olarak divit, sarık veya destar verilirdi. Uzunçarşılı, İ. H., *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, TTK Basımevi, Ankara 1988, s. 39.

çıkıyordu. O bu hususu çok inceliyordu. Onun vakti yoktu. O gün tehir yaşandı. Ertesi gün Sultan otağında dinleniyordu ki bir taştdar¹⁹⁰ Sultan'ın uyuduğunu zannederek bir şahsa şöyle dedi “Bu Selçuklular ne hamiyetsiz bir kavimdir. Bir adam Sultan'ın karşısına tüm bu zorlukları çıkardı. Bir seferinde babasının kulunu padişahlık talep etmesi için teşvik etti ve o da kendi adına çadır ve çetr¹⁹¹ gibi saltanat alameti düzenledi, bir diğer seferinde ise Gence'ye gitti kardeşini getirdi ve onu bir süre cihanda beyhude dönüp dolaştırdı. Şimdi ona vezirlik veriyor ve ona itimat ediyor”. Sultan elinde kısa bir kılıç ile otağdan dışarı çıktı ve birini Mûeyyedu'l-Mülk'ü çağırmağa gönderdi ve gözlerini bağlamalarını ve bir kürsüye oturtmalarını emretti; öyle bir darbe indirdi ki boynunu kesti ve kafası henüz omuzlarının üzerindeydi. Hareket edince yere düştü. Sultan taştdara baktı ve “Selçukluların hamiyetini görüyor musun?” dedi. O vezir, taştdarın sözü yüzünden gitti. Taştdar ağladı ve artık Sultan'ın yüzüne bakamadı.

10. Sultan Berkyâruk ve Sultan Muhammed arasında beş kez savaş oldu, dört kez Sultan Berkyâruk ve bir kez de Sultan Muhammed galip geldi.

Sultan Berkyâruk İsfahan'da 474 senesinin Muharremi'nde (Haziran/Temmuz 1081) doğdu. Hükümdarlığının başlangıcı 486 (1093/1094) yılıdır. Hükümdarlık müddeti on iki yıldır. [43] Ömrü 25 senedir.

Veziri: Vezir İzzu'l-Mülk el-Huseyn b. Nizâmu'l-Mülk, Vezir Mûeyyedu'l-Mülk Ebû Bekir b. Nizâmu'l-Mülk, Vezir Fahru'l-Mülk b. Nizâmme, Vezir İzzi'l-Mülk Abdu'l-Celilek-i Dihistânî, Vezir Mecdu'l-Mülk, Ebu'l-Fazl Kummî.

¹⁹⁰ Taşt leğen manasında olup, sonradan ibrikdar adını almıştır. Hükümdar elini yıkadığı zaman, ona leğen ve ibrik tutan kişiye verilen unvandır. a.g.e.,s. 36.

¹⁹¹ Hükümdarlık alametlerinden biridir. Selçuklu sultanları hükümdarlık alameti olan çetri başları üzerinde taşımışlardır. Merçil, E., *Selçuklular'da Hükümdarlık Alametleri*, TTK Basımevi, Ankara 2007 s.104.

Hâcibleri: Emîr Hâcib Komaç, Emîr Hâcib Togayürek, Emîr Hâcib Abdu'l-Mülk.

Tevkîsi: I'timâdî 'Alâ Allah

Görünümü: Son derece güzel yüzlü, orta boylu, sakal ve bıyıkları birbirine karışmış, açık kaşlı idi.

[44] [BEŞİNCİ FASIL]

Es-Sultân Gıyâsu'd-Dünyâ Ve'd-Dîn Ebû Şucâ' Muhammed b. Melikşâh, Kasım Emîru'l-Mü'minîn

1. Sultan Muhammed b. Melikşâh adalet ve izzet ile süslenmiş, din ve diyanet ile vasıflandırılmış, doğru fikirli, vaadine sadık ve ahbine sebatlı bir padişahı. Dini yüceltmekte ve lanetli mülhidlerin başlarını ezmekte çalışkan ve gayretli idi; İsfahan yakınlarındaki Dizkûh kalesini gören herkes bu padişahın orayı fethederken ve o kabileyi yok ederken ne kadar zorluk ve zahmet çektiğini ve hakikaten eğer onun tarafından o fetih yapılmamış olsaydı bugün dinden ve İslamiyet'ten ne bir ışık ne de bir eser kalmayacağını anlardı. Yedi yıl boyunca durmaksızın savaştı, Müslümanlığın önündeki o çirkin seddi kaldırmadan bir an dahi dinlenmedi. Kimde bir bid'at kokusu sezse ya da onun ile kimin bir bağı ya da ilgisi, alakası var ise onu o kabak kellesinin yükünden kurtardı ve küfrün kökünü kazıdı. Allah ona İslam'dan hayır olarak karşılık versin.

2. Padişahlığının başında, isyan etmiş olan babasının kulları Sadaka ve Ayâz ile savaşa Bağdat'a gitti, karşısında görülmemiş bir ordu toplanmıştı ve [45] çetin bir savaştı. Onların gücü ve sayısı sultaninkine nazaran fazlaydı. Sultan'a göğün yardımı ve Yaradan'ın desteği yetiştirdi. Rivayet edilir ki, Gökyüzünde düşmanların başı üzerinde siyah bir bulut ve bir ateş ve ayan beyan görünen, ağızından ateş püskürten bir ejderha şekli gibi birkaç alamet görüldü, onun heybetinden birçoğu silahlarını attı ve ölüme hazırlandılar ve kıyamet korkusunu tecrübe ettiler. Üzerlerine öyle bir acizlik çöktü ki, birbirleriyle bir arada duramadılar. Sadaka savaşta öldürüldü ve Ayâz yakalandı.

Sultan, Ayâz'ın infaz edilmesini emretti. Sadaka'yı vücudundaki birkaç alametten, öldürülenlerin arasından buldular. Onun başını Horasan'a, kardeşi Sencer'e gönderdi.

3. Sultan Muhammed ve kardeşi Berkyâruk arasındaki bu fetrette mülhidler işi – *Allah onları terk etsin* – kuvvetlendi ve her şehre onlardan dâî¹⁹²ler yayıldı. İsfahan'da Abdu'l-Melik 'Attâş denilen bir edip vardı. İlk başlarda kendini Şiiliğe mensup olarak gösteriyordu. Daha sonra itham edildi ve İsfahan'ın imamları ona saldırmak istediler. Kaçtı ve Rey'e, oradan da Hasan Sabbâh'ın yanına gitti. Daha sonra onun el yazısıyla Arapça yazılmış bir mektup buldular. O sırada şunu dedi "*Boz bir doğan ile üstlerine indim, bıraktığının yerine o geçti*". Onun [46] hattı tanınmıştır ve İsfahan'da birçok kitap onun hattıyla yazılmıştır. Bu Abdu'l-Melik 'Attâş'ın Ahmed 'Attâş adında bir oğlu vardı. Babasının zamanında kirbas-furuşî¹⁹³ (kumaş satıcılığı) yapıyordu ve kendini, babasının mezhep ve inançlarını kabul etmiyor ve ondan uzak duruyor gibi gösteriyordu. Babası kaçtığında bundan otürü ona saldırmadılar.

4. Sultan Melikşâh'ın inşa ettirdiği ve Şâh-Diz adını verdiği Dizkûh Kalesi'nde Sultan'ın olmadığı vakitlerde hazine, silah deposu, küçük vuşaklar ve saray kızları bulunuyordu. Deylemlilerden bir zümre kalenin muhafızlığını yapıyordu, Ahmed 'Attâş vuşakların muallimi olarak orada kendine bir yer edindi ve şehre her indiğinde kızlar için elbise, peçe, başörtüsü ve kadın eşyaları alıyordu. Deylemliler ile yalnız kalıyordu ve onlar da onun düşüncesine yakın idiler, bu sebeple hepsi daveti kabul ettiler. Daha sonra kaleye hâkim oldu ve hepsi ona tabi oldular. Sonra şehrin civarında

¹⁹² İslâm dünyasında ortaya çıkan bazı fırkalarda mezhebi yayma yetkisi verilen kimsenin görev unvanı. Öz, Mustafa, "Dâr", TDV İslam Ansiklopedisi, C. 8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 420-421.

¹⁹³ Keten ve pamuk bez satıcısı (kirbâsî), Merçil, E., *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*, TTK Basımevi, Ankara 2000, s. 25.

Deşt-i Gûr'a yakın bir yerde davet evi kurdu ve her gece şehirden bir topluluk gelip daveti kabul ediyordu. Onlara, her topluluğun kendi mahallesinden bir cemaati bu bid'ate doğru çekmelerini söylüyordu. Daha sonra [insanları] davethâneye götürüyorlardı ve otuz bine yakın kişi daveti kabul ettiler. [Onlar] Müslümanların mallarını çalıyor ve onları öldürüyorlardı.

5. Onun zamanında Alevî-yi Medinî [47] denilen kör bir adam ortaya çıktı. Günün sonunda kendi sokağının başında duruyor, elinde bir asa “Kim bu körün elinden tutup bu sokaktaki evinin kapısına götürürse, Allah onun günahlarını bağışlasın ”diye dua ediyordu. O sokak uzun ve karanlık idi, onun evi sokağın sonundaydı ve evin dehlizinde bir kuyu vardı. Biri bu kör adamı evinin kapısının önüne götürdüğünde bir grup insan o şahsı eve çekerler ve baş aşağı o kuyuya sarkıtırlardı. O kuyudan yer altı odalarına delikler vardı. Bunun üzerinden dört beş ay geçti, şehir halkından birçok genç kayboldu ve hiç kimse tekrar dışarı çıkamıyordu, ölü ya da diri olduklarına dair bir haber alınamıyordu, ta ki bir gün yaşlı bir dilenci kadın bu evden sadaka isteyinceye kadar. İniltiler duydu ve dua arasında “Allahu Teâlâ hastanıza şifalar versin” dedi. Ev halkı vaziyeti anlamış olacağını düşündüler. Onu ekmek vermek bahanesiyle eve çekmek istediler. Kadın korkup kaçtı ve sokağın başındaki ahaliye “Filanca evde acayip sesler işittim ve bir grup insan bana saldırdı” dedi. Halk kendi kayıplarını aramaktaydı. Çok sayıda kişi o evin kapısı önüne gelip, eve bakmaya girdiler ve evi köşe bucak aradılar ve yer altı odasına giden yolu buldular. Orada kimi öldürülmüş, kimisi çarmih ile duvara bağlanmış bir ikisi ise ölmek [48] üzere olan üç yüz – dört yüzden fazla insan buldular. Şehirde bir feryat koştular, halk oraya yöneldi ve herkes bir akrabasını, evladını ya da kardeşini buluyordu. Şehirde benzerini kimsenin görmediği

bir feryat figan koptu, kör Medinî ve karısını yakaladılar, onun diğer arkadaşlarını aradılar ve onları Bâzâr-i Leşker'in orta yerinde yaktılar.

6. Sultan Muhammed, Sadaka ile yaptığı savaşta muzaffer olarak, Ayâz'ı öldürüp İsfahan'a geldiği vakit, o mel'unların işi kuvvetlenmiş, kaleye çokça zahire götürmüşlerdi. Sultan'ın çabaları, ordunun teçhizat ve donanımı ve halkın yardımı sayesinde o kaleyi aldılar; bu iş için yaklaşık yedi yıllık bir süre geçti. Sultan'ın Sa'du'l-Mülk Âbî dedikleri bir veziri vardı. Sadreddin ve Kadi'l-Kuzât Abdullah-i Hatîbî gibi İsfahan'ın ileri gelenlerinden bir cemaat onu itham ediyorlardı ve birkaç defa onun halini Sultan'a arz ettiler. İnanmıyordu ve ona itimadı tamdı. Onun bütün gizli sırlarından haberdar olan ve ondan hiçbir şeyini gizlemediği bir Hâcibi vardı. Ahmed 'Attâş, Sa'du'l-Mülk'e "Bize zahire gönder, adamlarımızda iş [49] kalmadı. Kaleyi vereceğiz" diye birini gönderdi. Sa'du'l-Mülk, Sultan'ı kasederek "Biz bu köpeği yakalayınca kadar bir hafta daha sabredin" dedi. Sultan oldukça çabuk parlayan mizaçlı idi ve her ay hacamat olurdu. Sa'du'l-Mülk hacamatçıyı ayartmış, Sultan'ın canına kast etmesi için ona bin dinar ve zehre bulanmış bir neşter vermişti. Vezirin bu hain düşüncesinden, 'Attâş'ın mesajından ve Sa'du'l-Mülk'ün cevabından, Hâce'nin Hâcibi'nin haberi mevcuttu ve bu Hâcib'in de çok güzel bir zevcesi vardı. Bu sır onunla arasında açık edilmişti ve kadının bir dostu vardı. Yalnız kaldıkları gece konuştukları sırada bu durum ona söylendi. Kadının dostunun lakabı Dûst-i Kâmil olup, Sadreddin Hocendî'nin vekili idi. Bu macera Sadreddin'e bildirildi. Sadreddin beklemeyi uygun görmedi. Aynı gece Sultan'ın sarayına geldi ve halvette vaziyeti anlattı. Sultan ertesi gün kendini mahsus hasta gibi gösterdi ve iki gün sonra hacamatçıyı çağırdı. Sultan'ın pazısını bağlayıp neşteri çıkarınca Sultan olanca heybetiyle ona sert bir baktı. Hacamatçı "Ey efendimiz, canımı bağışlayınız" dedi ve

doğruları anlattı. Sultan aynı neşter ile hacamatçının damarına vurulmasını emretti. Hemen morardı ve can verdi. Sultanın Sa‘du’l-Mülk’un mülhidliğinden hiç şüphesi kalmadı. Ertesi gün onu ve Ebu’l-‘Alâ-yi Mufazzal’ı astırdı.

7. Ondan sonra, iki gün içerisinde kaleyi aldılar ve Ahmed‘Attâş’ı oradan indirdiler, elleri bağlı bir şekilde deveye bindirip İsfahan’a götürdüler. Yüz binden fazla erkek, [50] kadın ve çocuk kaleden dışarı çıktılar, toprak, çerçöp, gübre ve kül gibi çeşitli şeyler saçıp, davul, def ve teblek önlerinde terane söyleyenler ile namertler onu böyle görkemli bir şekilde şehre götürdüler. Onlardan biri “Sen nücum ilmi bilirsin, bahtında bu günü görmedin mi?” diye sordu. [O da] “İlm-i nücum’da kendi talihimde hiç bir padişahın görmediği bir ihtişamla İsfahan’a gittiğimi görmüştüm fakat bu sıfatla olacağını bilmiyordum” dedi. Sonra onu işkence ile öldürüp yaktılar. Kalenin yıkılması emredildi. Bu kalenin fethi ile reziller aniden çöktü. Sonra [Sultan] Şîrgîr’i büyük bir ordu ile Alamut’a gönderdi. Bir müddet orayı sıkı bir şekilde kuşattı, o mel’unların işini zora sokmuştu. O sırada Sultan’ın vefat haberi geldi. Sultan Hazretlerinin Emîrleri onu geri çağırdılar. Eğer o padişah hayatta olsaydı o rezillerin köklerini kazırdı ve yeryüzünü onların şerrinden temizlerdi.

8. Sultan Muhammed adil, hüküm sahibi, Allah’tan korkan ve âlimleri seven bir padişahı. Ama mal mülk toplamaya düşkünlüğü fazlaydı. O sırada onun veziri olan Hâce Ahmed b. Nizâmu’l-Mülk, Hemedan yöneticisi olan ‘Alau’d-Devle’nin dedesi Seyyid Ebû Hâşim’e kast etmişti, Sultan’a Seyyid’i tekrar ona teslim etmesi için beş yüz bin dinar vaad etmişti. Henüz kimse [51] onu yakalamak için Hemedan’a gitmeden önce ona [Seyyid’e] haber ulaştı. Ata bindi ve üç oğlu ile birlikte bilinmeyen bir yoldan bir haftada İsfahan’a geldi ve şehirde gizlendi. Sultan’ın has hizmetkârlarından birinden geceleyin kendisini Sultan’a götürmesini istedi. Lala Karategin’i tayin ettiler.

Onu çağırđı, on kese içinde on bin dinar hazırladı ve “Bu senin hizmetinin karşılığdır. Beni bu gece gizlice Sultan’a götür” dedi. Bu Hâce hiç bu kadar para görmemişti. Hayret etti ve “Bunu Sultan’a mı ulaştırmak gerekir?” dedi. “Hayır, bu özellikle senin malındır”.Hâce, onun hizmetine boyun eğdi. O, Sultan’a çok yakındı. Ve gece de onu Sultan’ın yanına götürdü. O [Seyyid] yaşlıydı ve gözlerine perde inmişti. Sultan’ın zevcesi Kutluk Hâtûn oradaydı. Seyyid Ebû Hâşim, Sultan’a dua etti ve eşi benzeri bulunmayan öyle bir inci getirmişti ki Sultan’da böylesi yoktu. Yaklaştı ve ağlayarak “Bir süredir Hâce Ahmed benim evime saldırıyor” dedi. “Beni beş yüz bin dinara satın aldığımı işittim. Âlemin efendisi, Peygamber torununun satılmasını reva görmez. O beş yüz bin dinar vermeyi taahhüt etmişti, ben onu benim elime teslim etmeniz karşılığında sekiz yüz bin dinar vereceğim”. Sultan’ın mala olan düşkünlüğü veziri korumasının önüne geçti. [O teklifi] kabul etti.

[52] 9. Seyyid Ebû Hâşim geri döndü ve Hazine şahnesi parayı almak için onun peşinden geldi. Vardığında iaşe ve konaklamak için bir yer istedi. Seyyid: “Dinarları tartan ve sayanların işleri süresince, kalacak yerin kervansaray ve nafakan da kendi kesenden olmalıdır” dedi. Köle fazla laf etti. Seyyid ona “Edebinle otur aksi takdirde hemen şimdi seni bu sarayın kapısında asmalarını emrederim ve bu mala ilave olarak senden daha iyi bin köleye karşılık gelecek yüz bin dinar daha veririm” dedi. Bir haftadan fazla bir süre olmamıştı ki parayı tartıp saydılar. Ne borç aldı, ne de mülk sattı. O vakit yuvarlak ağaçlar getirmelerini emretti ve her birini üç parçaya denk gelecek şekilde böldüler ve içlerini boşalttılar, seksen parça ağaç yaptılar. Buhara kumaşından torbalar diktiler. Her bir torbaya on bin dinar koydular ve içi boş olan bu ağaçlara yerleştirip üzerlerine tahtalar çakıp, etraflarını demir çember kemerler ile çevreleyerek, her iki parça ağacı bir katıra yüklediler. Sekiz yüz bin dinar ile kırk katır

bu köle ile yola koyuldu ve köleye emeğinin karşılığı olarak bir dinar dahi vermedi. Köle bir aydan daha az bir sürede İsfahan'a vardı ve o yükü Sultan huzuruna getirdi. Sultan sordu "Bu parayı bu kadar çabuk nereden buldu?" Köle "Hepsini evden çıkardı, vakit tartmak, kontrol etmek ve yerleştirmek ile geçti. Yoksa kulunuzu hemen aynı gün içinde geri çevirirdi" dedi. Sultan bu vaziyet ve servetten ötürü hayrete düştü. Hâce Ahmed'i [53] intikamını alması için Seyyid'in eline verdi ve Emîr Seyyid için ne düşündü ise onlar başına geldi. "*İnsanların canları para ile satın alınabilir.*"

10. Sultan Muhammed'in doğumu 474 senesinin Şabanı'dır (Ocak/Şubat 1082), hükümdarlığının başlangıcı Berkyâruk'un ölümünden sonra 498 (1104/1105) senesidir. Hükümdarlık müddeti 13 yıldır. Ömrü 37 yıldır.

Tevkîsi: İste'antu bi'llâh'dır.

Dış görünüşü: Boyu normal, çekik kaşlı, yüzü biraz sarıya çalan, siyah, gür ve uzunca sakallı idi.

Vezirleri: Mûeyyedu'l-Mülk b. Nizâmu'l-Mülk, Vezir Hatîru'l-Mülk Ebû Mansûr El-Meybedî, Vezir Sa'du'l-Mülk El-Âbî, Vezir Ahmed bin Nizâmu'l-Mülk, Vezir Rebîbu'd-Devle Ebû Mansûr El-Kirâtî

Hâcibleri: Hâcib Abdu'l-Melik, Hâcib Ömer Karategin, Hâcib Alibâr.

[54] [ALTINCI FASIL]

Es-Sultân Mu‘izzu’d-Dünyâ Ve’d-Dîn Ebu’l-Hâris Sencer b. Melikşâh, Burhân Emîru’l-Mü’minîn

1. Sultan Sencer Selçukoğulları’ndan; ömrünün uzunluğundan nasibini almış, mutlu bir yaşam sürmüş, nam salmış, mal mülk toplamış, beldeler fethetmiş, düşmanlarının kökünü kazımış, muradınca zafer kazanmış bir padişah idi. Onda Hüsrevlerin heybeti ve Keyânilerin ışığı vardı. Cihan hâkimiyetinin merasimlerini, hükümdarlık kaidelerini ve saltanat kanunlarını iyi bilirdi. Her ne kadar küçük işlerde saf ve eski tabiatlı idiyse de ordu sevk edip, düşmanla muharebede düşüncesi isabetli, kararı doğru idi. Kardeşi Berkyârük tarafından Horasan’a hükümdar tayin edildiği zamanın başından itibaren yaklaşık kırk yaşına kadar on dokuz fetih yapmış ve hiçbir vakit kudretsizliğe düşmemiş ve yenilgiye uğramamıştı. Selçukoğulları’ndan hiç kimsenin taarruz etmediği Gazne devletini aldı ve Mahmud’un oğullarından Behrâmşâh’ı hükümdarlık tahtına oturttu ve şehrin gelirinden her gün hazinesine bin dinar ulaştırılmasını kararlaştırıp, kendi idaresinden bir âmili parayı tahsil etmesi için görevlendirip, oraya oturttu. Semerkant vilayetini de aynı şekilde ele geçirdi. Berkyârük’un vefatından sonra Ahmed Hân isyan etmişti. Sultan dört ay kuşattıktan sonra 524 (1129/1130) senesinde şehri aldı, Ahmed Hân’ı yakaladı ve daha önce babası Melikşâh’ın yönetiminde olan bir kaç vilayeti de [55] kurtardı. Aynı şekilde Sistân ve Harezmi vilayetlerini de zapt etti ve Atsız b. Muhammed b. Nuştegin-i Garçe’ye de Harezmişâhlığını verdi. Tacu’d-Dîn Emîr Ebu’l-Fazl’a Nîmrûz ve Zâbulistân vilayetlerini verdi. Büyük muharebelerde ordunun pehlivanı o idi, Gazne savaşında ve filler cenginde de yer aldı.

2. Kardeşi Sultan Muhammed'in ölümünden sonra, 511 (1117/1118) yılının başında Irak'a geldi. Sultan Mahmud b. Muhammed saltanat tahtına oturmuştu. Huzurun Emîrleri onu amcası ile savaşmaya teşvik ettiler. Mağlup olup hezimete uğrayarak Isfahan'a gitti. Sultan Sencer Rey'deydi, vilayet başlıyordu. Mahmud'un ülkesinin hâkimi olan Alibâr, kethüdası Ebu'l-Kâsım Ensâbâdî'yi Sultan Sencer'in huzuruna gönderdi "Bu hareket çocukluktan ileri geldi" diye Mahmud'un ağzından özür diledi. Rey şehrine amcasının yanına gitmesi, bir ay onun hizmetinde olması, ata binip attan inme esnasında Türk borusu çalınmaması, kırmızı cehrem kumaşından otağı olmaması, amcasının ata binip attan inme vakitlerinde rikâbında yaya olarak yürümesi, saltanat alameti ve merasimi olan her ne var ise bırakması kararlaştırıldı. Bu şekilde bir ay amcasının hizmetinde bulundu. Sultan ona Irak naipliği ve [56] saltanatını verdi. Bırakmış olduğu merasimleri ona [tekrar] başışladı ve elbise üzerine giyilecek özel cevherli bir üstlük, yedek at, yakutlu eğer ve koşum takımı, tahtrevanı üzerine kıymetli taşlar kakılmış bir fil verdi. Emirlerine de mertebelerine göre hil'atler verip onu geri gönderdi. Irak beldelerinin önemlilerinden her bir şehirde gelir kaynakları ve mülkleri vardı. Divan vergi memurları Irak beldelerinden kesilmesin diye onları özel mülkiyetine aldı. Hoy, Rey ve Sâve şehirlerinden de vergi aldı.

3. O devirden sonra Sultan [Sencer] en büyük sultan oldu ve hutbesi Kaşgar hudutlarından Yemen'in uzak beldelerine, Mekke, Taif, Ummân, Mükran ve Azerbaycan'dan Rum ve Bulgâr hudutlarına kadar ulaştı. Ölümünden sonra bir yıl boyunca onun adına hutbe okuttular. Gölgesi uğurlu, Allah'tan korkan, mübarek suretli bir padişahı. Onun zamanında Horasan bölgesi dünyanın her yerinden insanların gelmek istediği; ilimin ocağı, faziletlerin kaynağı, hünerve sanatın yatağı oldu. Din âlimlerine çok ihtiram gösterir, zahit ve abdallarla oturup kalkar, itikad eder

ve onlarla yalnız vakit geçirirdi. Giyecek hususuna itina göstermezdi. Çoğu zaman zendene kumaşından bir kaftan ya da sade bir attabi, kuzu postundan kısa¹⁹⁴ bir kürk giyerdi. Fakat sürekli tahta oturur, sultanlığa mahsus olan şeylerden vazgeçmezdi.

4. Bütün cihan ona teslim olup etrafındaki melikler buyruğu altına girince ve onun [57] fermanı doğuda ve batıda geçince, devletin emirleri ve maiyetindekiler, devlet günlerinin fırsatı ve nimet sebeplerinin çokluğu içinde, başkaldırıp isyan ettiler. Kendi ellerinden üstün bir el görmedikleri için tecavüz elini yeninden çıkardılar ve halka zulmetmeye başladılar, bu kanunsuzluklar Mâverâunnehr’de ortaya çıktı. Sultan, çok eskiden gitmiş olduğu, işlerdeki düzenin bozulduğu vilayeti tetkik etmek için ve Hıtay kâfirlerinin İslam ülkelerine saldıracakları sözlerinin çıkması üzerine 525 (1130/1131) senesinde idare merkezi olan Merv’den Semerkant’a gitti. Mâverâunnehr vilayeti Horasan ordusunun baskıları altında ezilmekten, birlik yokluğundan ve onlara bağlı olmaktan usanmıştı. Onların karşısında defalarca yenilip, bozguna uğramış olan Harluk ordusu o bölgenin ileri gelenlerini kâfiri çağırarak için gizlice birini gönderdiler. “Ölümü iyileştirici bir ilaç olarak görmek bir hastalık olarak sana yeter.”

Mısra:

Rahatı ölüm olan kimseyi bağışla.

Bu ordu böylece kafalarında isyan ve taşkınlık, dimağlarında “Şu cihanda hiç kimse bizim gücümüze mukavemet edemez” düşüncesiyle yüz bin süvari arz edip, [58] benlik ve bizlik sözü verdiler. Kâfir İlhan Hıtayî arkasında kum ve karınca miktarında ordu ve Harluk kabilesi, otuz dört bin süvari ile onlara doğru yöneldi. Horasan

¹⁹⁴نیمچه: Kısa bir ceket veya kısa ağızlı kılıç anlamındadır. Morton, A. H., *The Saljûqnâma of Zahir al-Dîn Nishâpûrî*, E. J. W. Gibb Memorial Trust, London Chippenham 2004, s. 63.

ordusuna bir uyuşukluk geldi, aralarında üç dört bini emirlerden, tanınmış ve mevki sahibi kişilerden olmak üzere yaklaşık otuz bin kişi öldürüldü. Sanki o devir kapanmıştı. Sultan'a ne ileriye ne de geriye gidecek bir yol kalmıştı. Tacu'd-Dîn Ebu'l-Fazl "Ey efendimiz sebat edip, bekleme ve durma zamanı değildir" dedi. Sultan demir zırhlarla donanmış üç yüz dört yüz atlı ile kâfirin ordusuna daldı. Çıktığında yanında o gruptan on on beş atlı kalmıştı. Böylece çöle yöneldi ve Türkmen bir kılavuz buldu ve Belh taraflarına geldi, Tirmiz hisarına çıktı, ordunun geri kalanları köşelerden ve ürkmüş olanlar etraftan toplandılar. Gidenlere taziyede ve kalanlara tebrikte bulundular ve Kâtip Ferid bu olay hakkında iki beyit söyledi:

Rubâi:

Ey Şâh, senin süngün ile dünya düzene girdi. Kılıcın kırk yıl boyunca düşmandan intikam aldı.

[59]Eğer kem göz değdiyse bu kazara olmuştur. Değişmeyip bir halde kalan sadece Tanrı'dır.

Nîmrûz meliki Tâceddin merkezde Sultan'ın yerine geçip, zorlu savaşlar ve mübarezeler yaptı. Hitay ordusu hayretler içinde kaldı. Onu İlhan'ın yanına götürdüler bir yıl boyunca onun yanında kaldı, İlhan ona iyi muamele etti, Türkân Hâtûn da orada kalmıştı. Bir yıl sonra her ikisini de Sultan'ın yanına gönderdi ve Mâverâunnehr'i ele geçirdi. Bu zamana kadar kızı Hanlar Hanı'nın nikâhındaydı.

5. Horasan ordusunun içine düştüğü bu zor durumda, Harezmsâh Atsız isyan etti, Merv ve Nişabur'u yağmalayıp, pek çok hazine ve zahire ele geçirdi. Bir sene sonra Sultan dağınık olanları toplamaya ve cansız olanları diriltmeye hâsıl oldu. Her taraftan yük ve hediyelerle elçiler geldi, hükümdarlık yeniden düzene girdi. Bundan yedi yıl sonra

543 (1148/1149) yılında Rey'e geldi ve Sultan Mes'ud Bağdat yolundan dönerek onun yanına gitti. Çevreden Horasan'a gelen elçiler Sultan-ı 'Azam'ın yanında Rey'e geldiler. Sultan Mes'ud'un huzuruna kabul edildiler. Sultan Behrâmşâh Gazne'den ona Gur Meliki Surî'nin kellesini hediye olarak göndermişti. Kabul gününde Kâtip Ferid vaziyete uygun olarak şu iki beyiti söyledi:

Rubai:

Senin hizmetine nifak sokanlar, ömürleri boyunca başlarına iş açtılar.

[60] *Senden uzak olsun, Sam menenjit hastalığından öldü ve işte Suri'nin kellesini de Irak'tan getirdiler.*

Sam da Gur Meliki Surî'nin kardeşi idi.

O [Sultan Sencer] Sultan Mes'ud ile anlaşmayı yenileyince, on altı gün Rey'de kaldı. Ona ve Irak'ın tüm emirlerine kıymetli hil'atler verdi ve aynı yılın Ramazan ayında geri döndü.

6. Bir yıl sonra Gur Meliki Hüseyin b. Hüseyin kardeşi Surî'nin intikamını almak için isyan etti. Herat ikta'ı sahibi ve Sultan'ın Emîr Hâcibi Ali Çetrî de isyan etti ve Melik Hüseyin'e yardıma gitti. Bu isyan Sultan'a çok ağır gelmişti, çünkü Ali Çetrî Sultan'ın maskaralık derecesinden Hâciblik mevkiine yükseltip iyilikte bulunduğu biriydi. Sultan Merv'den Herat civarına geldi. Gur Meliki'nin yanında süvari ve piyadeden oluşan tam bir ordu vardı. Savaşta çok gayret gösterdilerse de nihayetinde mağlup oldular. Melik Hüseyin ve Ali Çetrî esir alındı. Sultan, Ali Çetrî'nin bayrağın altında iki parça edilmesini emretti ve Melik Hüseyin'i esir olarak alıyordu. Hıtâ hadisesinden sonra hiç fetih yapılmadığından, kazanılan bu zafer ile devlet tam bir heybet ve ihtişam kazandı ve işler yeniden canlılık buldu.

7. 548 (1153/1154) yılı sonunda Oğuz hadisesi oldu, [61] Sultan Mes‘ud öleli bir buçuk yıl olmuştu. Oğuzlar Türkmenlerden bir boy idi. Yer ve otlakları Belh buyruğunda olan Huttalân’da bulunuyordu. Her yıl Sultan’ın mutfağına vermekte oldukları yirmi dört bin koyun vergileri vardı ve bu vergiyi toplama işi hânsâların¹⁹⁵ görevi olup, bunu almak için biri giderdi. Sultan’ın maiyetindekilerin halka tasallut edip, cebir uyguladığı gibi, hânsâlar tarafından gönderilen bu adam da halka tecavüz edip, koyunların verilmesi ve bedeli hususunda haddinden fazla pazarlık ediyor, ileri geri konuşuyordu. Onların [Oğuzların] arasında varlık sahibi, haşmetli insanlar ve büyük emirler vardı. Bu hor görülmeye tahammül edemediler. Bu şahsı gizlice öldürdüler. Vaktinde dönmeyince başına ne geldiği anlaşıldı. Sultana söyleyemediler. Belh valisi olan Emîr İsfefsâlâr Komaç başkent Merv’de Sultan’ın huzuruna gelinceye kadar, hânsâlar cezayı çekiyor ve mutfağın sürekliliğini kendisi sağlıyordu. Sultan’ın maiyetindekiler ve hânsâlar bu durumu ona söylediler. Komaç, Sultan’a “Oğuzlar musallat olmuş itaatsizlik ediyorlar ve kulunuzun vilayetine yakındırlar. Eğer âlemin efendisi onların şahneliğini kulunuza lütfeder ise; onların cezalarını veririm ve mutfağın vergisini her yıl için otuz bin koyun olarak gönderirler” dedi. Sultan ricasını kabul etti. Komaç vilayete gittiğinde onlara [Oğuzlar’a] bir şahne gönderip [62] vergi istedi. Onlar kabul etmeyip şahneye itibar göstermediler ve “Biz sultanın has halkıyız, başka kimsenin hükmü altına girmeyiz” dediler ve şahneyi hakaret ederek kovdular. Komaç ve oğlu ‘Alau’d-Dîn Melik El-Maşruk, muntazam bir ordu ile Oğuzlara hücum ettiler. Oğuzlar çıktılar ve savaş alanında saf tuttular. Komaç ve oğlu ikisi birden öldürüldü.

¹⁹⁵Selçuklu Sultanlarının mutfaklarında lazım olan malzemeyi temin eden görevli. Uzunçarşılı, İ. H., *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, TTK Basımevi, Ankara, 1988, s. 36.

8. Bu haber Sultan'a ulaşınca, devletin emirleri " Bu gibi işlere göz yumulmamalıdır, eğer onlara hadleri bildirilmezse, taarruzu arttırırlar. Âlemin Efendisi üzengisine kuvvet vermeli, onların yaptıkları işi küçümsememelidir" diye köpürdüler. Oğuzlar Sultan'ın hareketini haber alınca endişelendiler "Biz her zaman itaat eden ve buyruğa göre hareket eden kullar olmuşuzdur. Komaç evimize saldırınca zaruri olarak çoluk çocuğumuz için savaştık, yoksa o ve oğlu bizim saldırımızla öldürölmüş değiller. Yüz bin dinar ve yüz Türk köle verelim de padişah bizim günahımızı affetsin. Padişahın alacağı her kul bir Komaç olacaktır" dediler. Sultan bu teklifi kabul etmeye razı oldu. Emirler durumu mübalağa ettiler ve Sultan'ı onların diyarına yürümesi hususunda zorladılar. Zorlu, bozuk yollar ve yedi nehir geçtiler. Sultan onların yanlarına geldiğinde kadın ve küçük çocukları önlerine katıp yalvarıp yakararak [63] gelip, her evden yedi batman gümüş vermeyi kabul ettiler. Sultan onlara acıdı. Dizginini çevirip geri dönmek istedi. Emîr Mûeyyed Bozorg ve Yarenkuş-i Herive ve Ömer-i Acemî Sultan'ın dizginini tuttular ve "Geri dönmek hiç hayırlı bir iş değildir" dediler. Ordunun çoğunun Emîr Mûeyyed ile arası iyi değildi. Savaşta gevşeklik ettiler. Oğuzlar Sultan'ın merhametinden ümidi kesince canlarını, mallarını ve evlatlarını korumak için çabaladılar. Henüz çok vakit geçmemişti ki, Sultan'ın ordusu mağlup oldu ve yenilgiye uğradı. Oğuzlar onları takip ettiler, birçok insan o nehirlerde boğuldu ve öldüröldü. Sultan'ı yakaladılar hürmeti ortadan kaldırdılar ve onu başkent Merv'e getirdiler, onun maiyetini ve hizmetçilerini kendileri tayin ettiler ve her hafta değiştirdiler.

9. Çağrı Bey zamanından beri başkent olan ve birçok defa hükümdar ve emirlerin hazine ve zahireleriyle dolu bulunan Merv şehrini üst üste üç gün yağmaladılar; ilk gün altın ve gümüş ve ipekten yapılmış olan eşyaları, ikinci gün ise pirinç tunç ve

demirden olanları. Üçüncü gün şehirde döşek ve yastık içleri, küp ve çanaklar, kapı ve çerçevelerden başka hiçbir şey kalmamıştı. Onları dahi götürdüler. Dahası şehir halkını esir aldılar. [64] Yağmadan sonra gizlenmiş olanları vermeleri için halka acımadan eziyet ve işkence ettiler, toprak altında ve üstünde hiçbir şey bırakmadılar. Sonrasında Nişabur'a yöneldiler, kendi sayılarının üç katı kadar Horasan evbaşı ve orduya tâbi olanlar onlara katıldı. Nişabur halkı evvela savaştı ve şehirde olanların bir kısmını öldürdüler. Bu durumdan haberdar olunca hemen bir grup başıbozuk asker getirdiler. Kadın, erkek, çocuk, halkın çoğu Meni'î Camî mescidine kaçtılar. Oğuzlar kılıç çekip camide o kadar insan öldürdüler ki, ölümler kanların içinde kaybolmuştu. Gece olunca, pazar yeri tarafında Mescid-i Muterriz dedikleri iki bin kişinin namaz kıldığı büyük bir mescid vardı. Kemerleri cilalı tahtalar ile yapılmış büyük bir kubbesi vardı ve tüm sütunları cilalı idi. O mescidi ateşe verdiler, alevler o kadar yükseldi ki tüm şehir aydınlandı. Sabaha kadar o aydınlıkta yağma yapıp, adam öldürdüler ve esir götürdüler. Birkaç gün boyunca şehrin etrafında kaldılar ve her günün sabahında tekrar yağmaya geliyorlardı. Görünürde bir şey [65] kalmayınca evlerin ve duvarların gizli yerlerini kazıyorlar, sarayları harap ediyorlar. Esirlere işkence yapıyor, gömdükleri bir şey varsa göstereyim diye ağızlarına toprak dolduruyorlar, göstermedikleri takdirde öldürüyorlardı. Halk gündüz kuyulara, lağımlara, eski su yollarına kaçıyor; akşam namazı vakti Oğuzlar şehirden gidince dışarı çıkıyorlar, her taraftan komşular toplanıyor ve Oğuzlar kendilerine ne yapmış, ne götürmüş görüyorlardı.

10. Bu günler boyunca kaç bin insanın katledildiği hesaplanamaz. Âlemin şeyhlerinin önderi ve salih seleflerin halefi Şeyh Abdurrahman Ukkâf gibi, Irak ve Horasan imamlarının lideri ve âlimlerin rehberi Muhammed Yahya gibilerinin işkence ile öldürüldüğü; senelerce şeriat ilminin doğduğu dini ahkâmın kaynağı olmuş ağızların

toprakla doldurulduğu bir yerde başka biri nasıl hayatta kalır? “*Sadece içinizden zulmedenlere erişmekle kalmayacak olan azaptan sakının.*”¹⁹⁶ Ve Hâkanî mersiyesinde şöyle diyor:

Kıt'a:

Allah'ın resûlu Muhammed'in devletinde, fani toprağa Muhammed Yahya'dandaha fazıl bir kimse gömülmedi.

O Muhammed tehlike gününde dişini taşa feda etmişti, bu ise katledildiği günde ağzını toprağa feda etti.

11. Oğuzlar gittiği vakit, şehir halkının arasında mezhep ayrılığında ötürü [66] eski kinler vardı. Her gece bir mahalleden bir grup toplanıyor, muhaliflerinin mahallesini ateşe veriyordu; öyle ki Oğuzlardan geriye kalan harabeler adeta bir iz gibi kaldı, bunları kıtlık ve veba takip etti, kılıç ve işkenceden kaçanlar ihtiyaç içinde öldü. Alevilerden bir ahali ve mücadele edenler şehrin eski kalesini imar etmiş ve burçlara mancınıklar koymuşlardı. Zayıflardan geriye kalmış olanların hepsi onlara sığındılar. Mûeyyed Ayebe, sultanların ve emirlerin sarayı olan ve eski bir hisarı bulunan Şâdyâh'ı imar etti. Şehirde kalmış olan tuğla ve tahta gibi malzemeleri oraya naklettiler. İki yıl sonra Nişabur bu tertip ve düzenden sonra öyle oldu ki hiç kimse kendi mahallesini ve evini tanıyamadı. İnsanların toplantı yerleri, ilim medreseleri, devlet adamlarının mahfilleri olan o yerler, koyunların otlağı, vahşi hayvanların ve haşerelerin mekânı oldu. Sanki Emîr Mu'izzi bu hali görmüş gibi söylüyor.

Kıt'a:

¹⁹⁶ *Kur'an-ı Kerim*, 8/25.

O sevgilinin dostlarıyla bostanda gül bahçesinde bulunduğu yer, baykuş ve akbabalara mekân oldu, kurda ve tilkiye vatan oldu.

[67] Büyük içki kâseleri ve şarap kadehleri yerine yabani merkepler ayak basmış, meze saz ve ney yerine karga ve çaylak kuşların sesi var.

Mavi renkli gök, bu binaları öyle altüst etti ki; yârimin gezdiği yerlerin etrafında yer sahipleri nasıl gezsin.

Oğuzlar tüm Horasan beldelerine aynı şeyleri yaptılar, sadece Herat şehri [direnebildi] sağlam surları vardı, alamadılar.

12. Sultan Sencer yaklaşık iki buçuk yıl onların arasında kaldı. [Oğuzlar] tesadüfen Belh civarına gittiler ve Mûeyyed Ayebe gibi bazı has kulları Sultan'ın yanına gelmişlerdi. Fakat diğer emirler, Oğuz emirleri Korkud ve Tûtî Bey yanlarında olmadan Sultan'ın yanına gidemiyorlardı. Mûeyyed Ayebe Sultan'ın nânpâre vereceğini vaad ederek Oğuzlardan bir grubu kandırdı. Bir gün Sultan'ın yanında bu grup nöbet tutuyordu. Avlanmak için atlara bindiler ve doğruca Tirmiz karşısına, Ceyhun kıyısına sürdüler. Önceden bir gemi hazırlamışlardı. Sultan'ın geri dönme vakti geçince tüm Oğuz emirleri ata bindiler ve peşlerinden geldiler. Nehrin kıyısına vardıklarında nehri geçmiş olduklarını gördüler ve ümitsizce geri döndüler. Sultan Tirmiz kalesine gitti. Sultan'ın kaçtığı haberi duyulunca Horasan ordusu emirleri [68] birer ikişer geliyorlardı. [Sultan] ordusundan emin olunca başkent Merv'e yöneldi ve Köşk-i Enderâbe'ye indi. Dağınıklıkları toparlamak ve düzenlemekle meşgul oldu. "Heyhat, delik yamacıya kadar ulaşmıştı". İki üç ay geçti ve onu çaresizlik fikri sarmıştı, çünkü hazineyi boş, memleketi harap, halkı dağılmış ve orduyu yitik görüyordu. "Onların bahçelerini ekşi meyveli ağaçlar, acı ılgın ve biraz da sedir ağacı

bulunan iki bahçeye çevirdik.”¹⁹⁷Nefsani düşünce ve fikirler ile insanın zayıflığı bir araya geldi, hastalıkların sonu olan ve tedavisi mümkün olmayan bir hastalığa yakalandı. 551 (1156/1157) senesinde dünyadan göçtü ve onu Merv’de yaptırmış olduğu türbeye defnettiler.

13. Doğumu 479 (1086/1087) senesinde Şam Sincar’dır. Ömrü yetmiş iki yıl ve birkaç aydır. Padişahlık müddeti altmış bir yıldır, bunun yirmi yılı kardeşi adına Horasan melikliği, kırk bir yılı cihan sultanlığıdır. Bu tarihin yazarı onun iki tevkîsini gördü. Biri, 491 (1097/1098) yılında İmam Şeybani’ye yazılmış tevkî, diğeri de 551 (1156/1157) yılında Sultan Muhammed b. Mahmud’un yöneticiliği esnasında Bağdat’ın kuşatıldığı sırada, Bağdat’a gönderilmiş olandır. Bu iki tevkî arasında altmış yıl vardı.

[69] Vezirleri: Vezir Şehabeddin Ebu’l-Mehâsin b. El-Fakihi’l-Ecel Ahî Nizâmu’l-Mülk, Vezir Şerefeddin Ebû Tâhir Mâmisâ El-Kummî, Vezir Togân Bey El-Kaşgarî, Vezir Mu‘ineddin Muhtasi’d-Devle Ebû Nasr El-Kâşî, Vezir Kıvamu’d-Dîn Ebu’l-Kâsım Tuğrâyî, Vezir Nasireddin Tâhir b. Fahru’l-Mülk b. Nizâmu’l-Mülk.

Kâşânî, Hâcib Feleku’d-Dîn Ali Çetrî.

Tevkîsi: Tevekkeltu Alâ Allah.

Dış Görünüşü: Buğday tenli, çiçek hastalığı izleri olan, en ve boyca normal sakallı, bıyığının bazı tüyleri çiçek hastalığından dökülmüş, sırtı ve omuzları yüksek ve boyu normaldi.

¹⁹⁷ *Kur’an-ı Kerim*, 34/16.

[70] [YEDİNCİ FASIL]

**Es-Sultân Mugîsu'd-Dünyâ Ve'd-Dîn Mahmud b. Muhammed b. Melikşâh,
Yemîn Emîru'l-Mü'minîn**

1. Sultan Mahmud güzel yüzlü, iyi ahlaklı, yumuşak tabiatlı, hoş sözlü, tatlı dilli, davranışları ölçülü, iyi yazı yazan ve konuşan bir padişahı. Selçukoğulları içinde ondan daha anlayışlı ve düzgün kimse yoktu, işlerin inceliğine hiçbir padişah onun kadar vakıf değildi. Ömrü vefa ve zaman müsaade etmedi, kadınlarla çok münasebetten ötürü müzmin hastalıklara yakalandı. Güvercin, av köpeği ve çeşitli av hayvanlarına düşkünlüğü fazlaydı. Altın tasmalı dört yüz av köpeği olduğu rivayet edilir.

2. Babasının ölümünden sonra, 511 (1117/1118) yılında tahta oturdu, sekiz ay sonra amcası Sencer Irak'a geldiğinde onunla savaştı ve mağlup oldu. Amcası onu geri çağırdı, gönlünü aldı ve Irak'ın yönetimine getirdi. Sonrasında kızı Mahmelek Hâtûn'u ona vererek onu tam donatılmış bir şekilde, mücevherlerle bezenmiş tahtirevan ve filler ile Horasan'dan Irak'a gönderdi. Bir süre sonra Mahmelek Hâtûn dünyadan göçtü. Gevher Neseb'in annesi Emîr Sittî kızkardeşini gönderdi. Böylece Sultan Mahmud'un saltanatı sağlamlaştı. Onun makamı genellikle Bağdat ve İsfahan idi. Bir defasında o ve Emîr El-Mü'minîn El-Musterşid Bi'llah [71] arasında anlaşmazlık çıktı ve iş o raddeye geldi ki Bağdat'ı kuşatıp aldı. Sonrasında aralarında barış yapıldı.

3. O gölgesi uğurlu bir padişah idi, sarayında çok kadın olduğu için çokça hizmetçisi vardı. Tüm hizmetkârları devlete eriştiler ve büyük adamlar oldular. [Sultan'ın] divanın vaziyetinden ve emirlerin iktalarından bilgisi vardı, her zaman mustevfi'den bilgi ister, hiçbir şey ondan gizli kalmazdı.

4. Padişahlık müddeti on dört yıldır. Ölümü 525 yılının 11 Şevvali'dir (6 Eylül 1131).
Ömrü yirmi yedi yıldır.

Dış Görünüşü: Yuvarlak yüzlü, kırmızı ve beyaz çehrelî, yuvarlak sakallı, orta boylu, güçlü pazılı ve uzuvları birbiriyle uyumlu idi.

Vezirleri: Vezir Rebîbu'd-Devle Ebû Mansûr El-Kîrâtî, Vezir Kemâleddin Es-Semîremî, Vezir Şemsu'l-Mülk Osmân b. Nizâmu'l-Mülk, Vezir Kıvamû'd-Dîn Ebu'l-Kâsım, Vezir Şerefeddin Nûşirvan b. Halid Kâşânî.

Hâcibleri: Hâcib Muhammed b. Alibâr, Hâcib Togayürek, Hâcib Ergân.

Tevkîsi: İ'tesamtu bi'llah.

[72] [SEKİZİNCİ FASIL]

Es-Sultânu'l-Mu'azzam Rüknu'd-Dünyâ Ve'd-Dîn Ebû Tâlib Tuğrul b. Muhammed b. Melikşâh, Yemîn Emîru'l-Mü'minîn

1. Sultan Tuğrul b. Muhammed adalet ve siyasetle donatılmış, hayâ ve hamiyet sahibi bir padişah olup, cömertlik ve cesaret onun en belirgin özelliği idi. Zevk u sefa ve kötü işlerden uzaktı. Sultan Mahmud'un idaresi sırasında o, amcası Sultan Sencer'in hizmetinde idi. Sultan Mahmud'un ölümünden sonra Sultan Sencer veliahtlığı ona verdi. Irak'a geldiğinde o ve kardeşi Mes'ud arasında birkaç kez savaş oldu, her iki taraftanda yenen ve yenilen oldu, ülkesi kalıcı değildi. Kardeşi tarafından yenilgiye uğratıldığı zamanlardan birinde Hûzistân tarafına gidiyordu. Hâce Kıvâmu'd-Dîn'i Lişter yakınlarında astırdı, çünkü onu kendi perişanlığının sebebi biliyordu.

2. Ölümü [5]29 yılının Muharrem ayında (Ekim/Kasım 1134) Hemedan yakınlarındadır. Ömrü yirmi beş yıldır. Padişahlık müddeti üç senedir.

Dış görünüşü: Kırmızı yüzlü, geniş alınlı, uzun sakallı, ince kâküllü, uzun boylu, sırtı ve omuzları dar idi.

[73] Vezirleri: Vezir Kıvâmu'd-Dîn Ebu'l-Kâsım, Vezir Şerefeddin Ali b. Recâ.

Hâcibleri: Hâcib Menguberz, Hâcib Yunus, Emîr Hâcib Tatar.

Tevkîsi: İ'tezedtu bi'llâhi vahdehu

[74] [DOKUZUNCU FASIL]

Es-Sultân Gıyâsu'd-Dünyâ Ve'd-Dîn Ebu'l-Feth Mes'ud b. Muhammed, Kâsım Emîru'l-Mü'minîn

1. Sultan Mes'ud şanlı, haşmetli, yiğit, aslan yürekli, merhametli ve adil bir padişah idi. Selçukoğulları içinde onun kadar yapılı ve kuvvetli padişah yoktu. Tahtın süsü ve savaş meydanının ziyneti idi. Bir hamlede bir orduyu yener, bir vuruşta bir aslanı öldürürdü. İyi huylu, neşeli ve şakayı seven, ayağı uğurlu ve mübarek gölgeli idi. Onun zamanında halk huzurlu, dünyanın nimet ve esenlik kapısı açılmıştı. Ordunun donanımı tam, halk güvende ve rahat idi. Âlimleri sever, fakirlere yardım eder, deliler ve kuşlar ile ünsiyeti vardı. Rahatlıktan ve zahmetten kaçınırdı. Avdan bıkmazdı, tek başına aslan öldürmekte maharetli idi. Savaşta bizzat kendi hücum ederdi. [Mal] biriktirmezdi, hazine çoğu vakitler boş olurdu, etraftan gelen yükleri sarayda dağıtırdı.

2. Kardeşi Sultan Tuğrul Hemedan'da 'Alau'd-Devle'nin sarayında öldüğü zaman, o Bağdat'ta idi. Irak emirleri "Ne duruyorsun? Kardeşin dünyadan göçtü, biz kulların efendimizin üzengisinin gelmesini bekliyoruz" diye ulak gönderdiler. Sultan Dâvud Tebriz'de ve Atabek Karasunkur da yanında idi. Ona da ulak [75] gönderdiler, onu da padişahlık için Hemedan'a çağırdılar. Sultan Mes'ud hemen atıldı, Hilvan'dan geçtiği sırada yollar karla kaplı, soğuk şiddetliydi. Develeri yolu açması için önden yolladılar ve atlar da onların arkasından geldiler, hemencecik Hemedan'a ulaştılar. Emirler gerektiği gibi elini öptüler ve tahta oturdu. Dâvud'u veliaht ilan etti ve kızı Gevher Hâtûn'u ona verdi.

3. Sonrasında Halife El-Musterşid Bi'llah Bağdat'dan çıkıp Kuhistân'a yöneldi, Irak ve Horasan'ı ele geçirmek istiyordu. Sultan Dâvud ve Atabek Karasunkur ona

katılacaklarını vadedmişlerdi. Dinever'den geçip Pencenguşt'a varınca Sultan Mes'ud ona yetişti ve karşı karşıya geldiler. Bağdat emirlerinin hepsi yenilgiye uğradı ve Halife yüksek bir tepenin üzerinde duruyordu. Sultan, Hâcib Tatar'ı gönderdi, o da yeri öpüp halifeyi gözettiğini gösterdi. Onun için çadır kurdurup eğlence düzenlediler, onu hareme saygıyla indirdiler ve bütün mutfak ve şarabhane malzemesini hazırladılar. Sonra Sultan Azerbaycan'a yöneldi. Merâga'ya vardığında, mel'un mülhidler ve mayası bozuk bir gurup Halife'nin çadırına girip onu şehit ettiler.

4. Sultan Azerbaycan'dan Kuhistân'a oradan da büyük bir ordu ile Bağdat'a geldi çünkü Mustersid'in oğlu Râşid ordu toplamıştı ve babasının intikamını almak istiyordu. Irak ve Kuhistân'da o yıl çok büyük bir kıtlık olmuştu, ordu büyük sıkıntılarla Bağdat'a ulaştı. Râşid kaçıp İsfahan'a gelerek şehri kuşattı. İnsanlar birbirlerini yiyorlardı, o sırada vali Sa'du'd-Devle idi, bir süre onun hizmetinde bulunmuş olan [76] mülhidlerden biri fırsatını bulup onu bıçakladı. Sultan Mes'ud Mustersid'in kardeşi El-Muktefi'yi tahta çıkarıp, onun halifelğine biat etti ve Bağdat'tan dönüp Hemedan'a geldi. Emirlerden bir kısmı Lişter hükümdarı Bursuk ile Sultan'a muhalefet etmeye ahdetmişlerdi, yersiz isteklerde bulundular; o sırada Lişter yakınlarında bir çayırdaki konaklıyorlardı. Sultan Hemedan'dan akşam üzeri atına bindi. Sabah namazında onlara ulaştı, hepsi uyumuştular. Hiç kimseyi incitmedi ve ordugâhın arasından onların çadırına indi. Emirlere haber ulaşınca birer ikişer geldiler ve yeri öptüler, hepsini kabul edip, günahlarını affetti.

5. Ertesi kış Bağdat'a gitti ve Muhammed Hazinedâr'a vezirlik verdi. O korkusuz, kuvvetli, cesur ve iyi bir idareci idi. Emirlere saygı göstermiyor ve her birine ordusu kadar nânpâre veriyordu. Sultan'ın tüm emirleri Atabek Karasunkur'a "Bu vezir bizi hakir görüyor, Sultan'ı senin aleyhinde kışkırtıyor. Eğer vakti geçmeden bu işin tedbiri

alınmazsa, etkinliği daha da artar” diye mektup yazdılar. Karasunkur, Selçukşâh’ın hizmetinde A‘lem’den geçerek Azerbaycan’a geldi. Mergzâr-i Seg’de indi, çünkü Sultan onu Pars’a gidip kardeşi Selçukşâh’ı melikliğe getirmesi için görevlendirmişti. Mergzâr-i Seg’den “Muhammed Hâzin’in kellesini ve sağ kolunu bana göndermezseniz, ben bu göreve gitmem” diye Sultan’a biri ile haber gönderdi ve tüm emirler bu hususta onun yanındaydılar. Bu konuda o kadar ısrar etti ki Sultan çaresiz kaldı ve Muhammed Hâzin’i yakalayıp bayrağın altında başını ve [77] elini kesip Karasunkur’a gönderdi. Karasunkur Pars’a gitti, Menguberz’ı yenip, Selçukşâh’ı tahta oturttu. Sultan’ın vezirliği Karasunkur’un kethüdası olan ‘İzzu’l-Mülk’e verildi. Karasunkur orada kalamadı, geri döndü. Karasunkur dönünce Menguberz geri geldi. Selçukşâh hasta idi ve tahtrevanda kaçıyordu. O tahtrevanın önüne geldi yeri öptü ve “Ben köleyim ve vilayet senindir. Neden gitmen gerekti?” dedi. Onu şehre getirdi sonra Kale-yi Sepîd’e gönderdi ve orada vefat etti. Karasunkur Hemedan’a gelince Sultan onu meliklere yaraşır bir şekilde huzuruna kabul etti, Azerbaycan’a gitti ve orada vefat etti. Onun ölümünden sonra Çavlı Cândâr büyüdü.

6. Sultan Mes‘ud Hemedan’dan Rey’e gitti, Sultan-ı A‘zam Sencer Abbas’a kızmıştı ve Sultan Mes‘ud’a onu yakalamasını ve Rey şehrini almasını emretti. Sultan Mes‘ud vardığında Abbas çok değerli hediyeler getirdi ve beğenilir hizmetlerde bulundu. Sultan Mes‘ud onu incitmeyi uygun görmedi çünkü gaziydi ve adı kötüye çıkmıştı. Sonra Hemedan’a oradan da İsfahan’a geldi. Emîr Hâcib Abdurrahman idi. Tüm emirler onunla Hâce ‘İzzu’l-Mülk’e karşı birleştiler ve Sultan’ı, onu tutuklayıp hâcipliği Tatar’a vermesi hususunda kışkırttılar. [‘İzzu’l-Mülk] Hemedan’a varınca öldü. Yazın sonlarında, Hâcib Adurrahman, Sultan’ı misafir etti; çekilen zahmet, bağışlar ve hediyeler göz önünde bulundurulduğunda hiçbir devirde bunun eşi benzeri

görülmemişti. Abdurrahman, Bozâba ve Abbas Sultan'a muhalefet etmede bir olmuşlardı. Abdurrahman onları çağırması için birini göndermişti. Bozâba'nın ansızın İsfahan'a geldiği ve iki meliği, Muhammed ve Melikşah'ı da getirdiği haberi ulaştı. Sultan'ın hizmetinde hiç asker [78] yoktu. Birini yolladı ve kullarının en itaatlisi olan Atabek İldeniz'i çağırdı. Ona "Olabildiğince çabuk bana yetiş" diye buyurdu. Sultan Bağdat yönünde ilerledi, henüz üç merhale gitmemişti ki Bozâba Hemedan'a ulaştı. Atabek İldeniz, tam bir ordu, emirler ve evlatları ile Kirmânşâhân'da Sultan'ın yanına vardı. Hilvan'a vardıklarında öyle bir kar yağdı ki çok şiddetli soğuklarda dahi hiç kimse bunun gibi bir kar görmemişti. Sultan kışın dört ayını Bağdat'ta geçirdi. Ondan sonra Derbend-i Karâbelî yolundan Azerbaycan tarafına gitti. Yanında bulunan Melik Arslan ve Melikşâh b. Selçuk'u Tikrit Kalesi'ne, Bağdat şahnesi ve kale kutvali Emîr Mes'ud'a gönderdi.

7. Sultan Merâga'ya ulaştı ve Azerbaycan emirlerinin hepsi Çavlı ile birlikte huzuruna geldiler. Birkaç gün ikamet edip, oradan Sultan'ın hizmetinde Meyâne'ye geldiler. Sultan o sırada Bey Arslan b. Pelengerî'nin mevkiini yükseltmişti ve bu Sultan'ın emirlerinin zoruna gidiyordu. Ona saldırdılar ve Çavlı ile arasını bozmak için onu şikâyet edip, yakalamaya çalıştılar. Sultan bundan haberdar oldu ve Çavlı'ya "Ben seni düşmanlarımı def etmen için çağırdım. Sen ilk iş olarak benim hasekime ve mevkiini yükselttiğime mi saldırıyorsun?" diye birini yolladı. Çavlı af diledi ve bu [79] saldırıdan geri çekildi. Sultan, Hasbeg'e meydana çıkıp, Çavlı'nın yanına gidip hızlı biniciliğini göstermesini emretti, böylece Sultan ona değer vermek ve kendine yakın tutmak hususunda mazur olacaktı. Çavlı onun gûy oynayışını ve at sürmesini görünce şaşkınlıktan parmağını ısırды ve "Bu devirde onun gibi bir süvarinin

bulunamayacağını” beyan edip onu at, tuğ, gem ve değerli giysiler ile şereflendirip Sultan’ın yanına gönderdi.

8. [Sultan] Meyâne’den Zengân’a geldi ve Melik Süleyman, Abbas ile A’lem nahiyelerinden İnbat’a inmiş idi. Bozâba da Mahmud’un oğulları olan her iki melik, Muhammed ve Melikşâh ve yanlarında büyük bir ordu ile oraya geldi. Sultan’ın ordusu onlardan korkuyordu. Sultan Mes’ud bir merhale yaklaşınca, sabah iki ordu arasında savaş olacağından o gece Süleyman ordugâhtan Rey tarafına gitti. Abbas onun gittiğinden haberdar olunca endişelendi ve aynı gece onun ardından gitti. Onların gittiğini öğrenince Bozâba da endişeye kapıldı ve “Şüphesiz bu beklenmedik hareketin altında bir şey olmalı” dedi. Ertesi gün melikler ile birlikte İsfahan yoluna gitti. Sultan, Emîr Çavlı’yı bir ordu ile onun arkasından yolladı. Çavlı ona yetişemedi ve geri döndü. [80] Sultan İnbat’tan ayrıldı ve Rey tarafına gitti. Âhur-i Rüstem’e indi. Abbas Ardahan’a kaçtı. Sultan Rey’e vardı ve Melik Süleyman onu karşılayıp, yeri öptü. Sultan onun gönlünü aldı, Rey’de Sultan’ın hizmetinde kaldı, mecliste ve meydanda hazır bulunuyordu. Daha sonra Emîr Hâcib Abdurrahman ve diğer emirler Sultan’a “Bu melik senin kardeşindir ve padişahın kardeşi hükümdarlığın düşmanıdır. Güvenmemek gerekir, bir grup onu kandırıp isyana teşvik edebilir, bir tarafa gidip bir şey ile meşgul olsun” dediler. Bu söz Sultan’a tesir etti. Bir ay sonra onu bulunduğu hücrede hapsedti. Abbas Ardahan’dan yanına gelince Süleymanşâh’ı tutuklamayı istişare etti ve onun da düşüncesi bu idi.

9. Çavlı Bozâba’ya saldırmaktan vazgeçince, Sultan ona Arab Hâtûn’dan olan oğlu Melikşâh’ın atabeyliğini vadetmişti. Oğlu Fercîn Kalesi’nde idi, onu getirip Çavlı’ya emanet ettiler ve Melik Süleyman’ı Fercîn’e gönderdiler. Emirlerden bir kısmı da onunla beraber gitti. Çavlı Hemedan’dan Azerbaycan tarafına gitti ve Sultan onu

Rey'den şereflendirdi. Çavlı Zengân'a varınca hacamat yaptırdı. Ok attığı sırada elinin damarı koptu ve can verdi. Sultan, oğlunun atabeyliğini Hâcib Abdurrahman'a verdi, Gence ve Errân vilayetlerini ona bağışladı. Abdurrahman Sultan'ın oğlunu, yanında birkaç emir ile beraber Errân'a gönderdi. Abdurrahman Sultan'ın hizmetinde idi. Sultan'a her daim "Bozâba liyakatli bir kuldur, Sultan'ın hizmetinde ve huzurunda bulunmaktan korkup kaçmamalıdır. Kulunuz gitsin, onu ve Melik Muhammed'i huzuruza [81] getirsin" diyordu. Sultan izin verdi. Abdurrahman Pars'a gitti. Sultan Hemedan'a oradan da Curbâdikân'a geldi. Bozâba, Muhammed ve Abdurrahman İsfahan'a ulaşmışlardı ve Curbâdikân yakınlarında Sultan'ın elini öptüler. İki gün orada ikamet edip, Sultan'ın huzurunda şarap içtiler.

10. Ondan sonra Melik ve Bozâba Gâple yolu, Sultan ise başka bir yol ile Hemedan civarına geldiler. Hemedan'a vardıklarında Sultan, kızı Melik Dâvud'un nikâhında bulunmuş olan Gevher Hâtûn'u Melik Muhammed'e verdi ve onu veliaht yaptı. Sonrasında Emîr Hâcib Abdurrahman'ın rızası ile emir hâcipliği ve büyük Melik Muhammed'in atabeyliğini Bozâba'ya verdi ve ona yaraşır hil'atler bağışladı. Atabek [Bozâba] Sultan'ın huzurunda bulunduğu müddetçe hâciplik nâipliğini Abbas'a ve vezareti Tâceddin Pars'a verdi. Atabek Bozâba Pars'a, Melik [Muhammed]'in yanına geri döndü. Abdurrahman, Gence ve Errân taraflarına gitmek istiyordu. Sultan'dan Şemsu'd-Dîn İldeniz, Hasbeg ve Bahâeddin Kayser'i de beraberinde göndermesini talep etti, çünkü onların Sultan'ın yanında kalmaları durumunda onlara güven duymuyordu. Sultan, hizmetinde Abbas ve Vezir Tâceddin ile Bağdat tarafına gitti. Abdurrahman ile gitmiş olan tüm emirler tek yürek ve canını feda edecek kullar idiler ve Abdurrahman ile Bozâba'nın kötü düşüncelerinden haberdarlardı. Sultan'a "Biz fırsat bulduğumuz anda hükümdarın düşmanını yerinde bırakmayız" demişlerdi.

Bağdat'a, Gence tarafında, [82] orduyu kâfirlere saldırmak için Şemkûr'a yolladığı yerde Abdurrahman'ı öldürdükleri haberi geldi. Hasbeg Sultan'ın oğlunun atabeyliğini aldı. Sultan, Abdurrahman'ın oğlu Fahreddin'i Bağdat şahneliğinden azletti ve onu incitmeyip Halhâl'a gönderdi.

11. Abdurrahman'ın öldürüldüğü haberi Bağdat'a ulaşınca Abbas ile Halife Muktefi müttefik olup, bayram günü Sultan namaz için sahraya geldiğinde onu yakalamayı kararlaştırdılar. Tesadüf o ki bayram günü şiddetli bir yağmur bastırdı; öyle ki hiç kimse evden çıkamıyordu, Allahu Teâlâ o belayı Sultan'dan uzaklaştırdı. Bayramdan bir hafta sonra Abbas'ın korktuğu ve kaçmaya niyet ettiği anlaşılınca onu saraya çağırıp yakaladılar, başını vücudundan ayırdılar ve gövdesini bahçeden Dicle kıyısına attılar. Abdurrahman ve Abbas'ın öldürülmesinin arası bir ay idi. Sultan Tâceddin'i azletti ve Pars'a yolladı. Bozâba'ya da "Seninle söz birliği etmiş olanlara ne olduğunu gördün. Eğer sen de onlara kavuşmak istiyorsan, Allah'ın adı ile!" diye haber gönderdi. Bozâba bunu duyunca hemen ordu topladı ve her iki melik, Muhammed ve Melikşâh'ın yanında İsfahan şehrinin kapısına geldi. Şehrin kapısını açtılar ve şehrin şahnesi Gulbey onların yanına geldi ve Muhammed'i tahta oturttu ve beş nevbet çalındı.

12. Sultan az bir ordu ile Bağdat'dan Hemedan'a varmıştı. Hasbeg Pelengerî'ye "Gence ve Errân ordusu ile acele gel" diye ve Şemsu'd-Dîn Atabek İldeniz'e ve Emîr Şîr'in kardeşi Atabek Arslanaba'ya Azerbaycan ordusunu toplayıp acele Sultan'ın yardımına yetişsinler diye arka arkaya adamlar yolladı. Tesadüf eseri [83] Bozâba İsfahan'dan gelirken, vardığı her yerde konaklıyor ve yavaş geliyordu. Kûrâb'a vardığında Errân ve Azerbaycan orduları aynı gün ulaşmıştı. Sultan Biyar Köyü meydanına inmelerini emretti. İkinci gün Sultan bütün ordusu ile oradan Mergzâr-i

Karategin'e yöneldi. Çayırın merkezine vardıklarında Bozâba, Kehrân köyünde karşılarına çıktı ve hemen savaşa başladılar. Çok zorlu bir savaş oldu ve taraflar büyük çaba harcadılar. Sultan'ın sol cenahını kötü hale getirdiler. Nihayet Bozâba'yı savaş ortasında yaya olarak buldular. Emîr Hasan Cândâr'ın hizmetinde bulunan Rüstem adındaki siyahî köle onu tanıdı, bu köle Bozâba'ya da hizmette bulunmuştu. Siyahî'ye "Pars vilayetinin yarısını sana vereyim, bana bir at ver "dedi. Siyahî gelip Hasan Cândâr'a haber verdi. Onu esir olarak Sultan'a getirdiler. Sultan onu ortadan ikiye bölmesi için kendi kılıcını Hasbeg'e verdi. Başını Emîru'l Mü'minîn El-Muktedî'nin sarayının kapısına asmaları için Bağdat'a gönderdi. Her iki melik dönüp Pars'a gittiler. Sultan Hemedan yakınlarındaki Köşk-i Kohen'e geldi. Bu savaş [5]41 (1146/1147) yılında meydana geldi.

13. Sultan o kış Sâve'ye, oradan Azerbaycan'a gitti ve yazın sonunda Hemedan'a geldi. 543 yılı sonbaharının sonunda, Şaban ayında (Aralık/Ocak 1148/1149) Bağdat'a gitmeye karar verdi. Atabek Hasbeg ve bütün emirler yanındaydılar. Esedâbâd'a vardıklarında Âlâ Sultan-ı A'zam'ın sancaklarının Rey'e ulaştığı haberi geldi. Atabek Hasbeg Sultan'ı Bağdat'a gitmesi ve amcasını görmemesi için teşvik ediyordu. Çünkü o, Sultan-ı A'zam Sencer'den korkuyordu, kellesi için Irak'a [84] geldiği, Hasbeg'e Irak vilayetini verdiği ve onu yükselttiği için onun Sultan Mes'ud'u azarladığı ve amcasına isyan edeceği söyleniyordu. Sultan Mes'ud'un emirlerden birkaç Habeş Emîri ile amcasının yanına gitmesi; Hasbeg, diğer emirler, ordu ve malzemelerin Sultan dönene kadar Esedâbâd'da kalmasına karar verildi. Bu karara uygun hareket ettiler, Atabek Hasbeg pek çok hediyeler gönderdi ve Sultan-ı A'zam ondan memnun kaldı. Sultan Mes'ud on sekiz gün Rey'de amcasının yanında idi, iyi muamele ve lütuflar gördü. Horasan Emirleri ona güvendiler ve hepsi onun hil'atlerini giydiler.

Ramazan'ın ortalarında Rey'den döndüler, Sultan Mes'ud Bağdat'a, Sultan-ı A'zam Horasan'a gitti.

14. 544 yılının Safer ayında (Haziran/Temmuz 1149) Bağdat'dan Hemedan'a geldi ve aynı yılın Receb ayında (Kasım/Aralık 1149) Sâve'ye ve Şevval ayının (Şubat/Mart 1150) sonlarında ise Azerbaycan tarafına gitti. Tebriz'e bir menzil uzaklıktaki Dûl merhalesinde iki ay kaldı. Melik Muhammed b. Mahmud Urmî'de ve Sultan Mes'ud'un kızı Gevher Hâtûn onun nikâhında idi. Aralarında geçimsizlik vardı. Sultan, Câmedâr Reşid'i ve Muvaffak Girdbâzu'yu Gevher Hâtûn'u getirmeleri için yolladı. Daha sonra Melik Muhammed Hemedan'a, Sultan'ın huzuruna geldi. Sultan 545 yılı yazının Safer ayında (Mayıs/Haziran 1150) Hemedan'a geldi, 545 yılı kışının Recep ayında (Ekim/Kasım 1150) Sâve'ye gitti. Şevval ayının sonunda (Ocak/Şubat 1151) bir defa daha Azerbaycan'a gitti ve Merâga'da indi, orayı kuşatıp iki günde aldılar ve şehrin surlarını yıktılar.

[85] 15. Hasbeg Pelengerî ve Atabek Arslanaba arasında geçimsizlik vardı. Emirler aralarına girip bu geçimsizliği ortadan kaldırdılar ve onlar Rûyîn Kalesi'nde birbirleriyle görüştüler. Sultan dönüp Hemedan'a geldi. 546 (1151/1152) yılının sonbaharında Bağdat'a gitti. Orada avcılarının avlanmasını seyretti, Melikşâh b. Muhammed yanında idi. Bahar mevsiminin başlarında Hemedan'a, yeni köşküne geldi. Tüm cihan teslim olmuş, düşmanlar mağlup edilmiş, etraftaki emirler itaatli ve emre uyan, ordu donanımlı ve kuvvetli, halk huzurlu idi. [546] yılı Cemaziyelahiri'nin sonlarında (Eylül/Ekim 1151) Sultan biraz rahatsızlandı. Tabîb Ebu'l-Berekât Bağdat'tan gelmişti. Diğer tabibler de hizmetinde bulunuyor, şarta bağlı bir tedavi uyguluyorlardı. Hastalık bir hafta ortadan kalktı. Tekrar nüks etti ve bir hafta daha çekti. 547 yılının Recep ayının (Ekim 1152) ilk gününde, meydanın ortasına yaptırmış

olduğu Köşk-i Nev'de Allah'ın rahmetine kavuştu. Aynı gece onu Hemedan'a g turd ler, Cemalu'd-Devle İkbâl'in inşa [86] etmiş olduğu Medrese-i Serberze'ye defnettiler.

16. Hükümdarlık süresi on sekiz yıldır.  mr  kırk beş senedir.

Tevkîsi: İ'timad  al 'Allah

Dış görünüşü: Esmer, hafif topal, boy ve v cut a tüm ordudan daha iriydi, bacakları uzun, omuzları kuvvetli ve göğsü geniş idi.

Vezirleri: Vezir şerefeddin Nûşirvan b.Halid El-Kaş , Vezir 'İmadu'd-Dîn Ebu'l-Berekât El-Derkecin , Vezir Kemâleddin Muhammed El-Hâzin, Vezir 'İzzu'l-Mülk Ebu'l-'İzz  El-Ber cerd , Vezir Mûeyyedu'd-Dîn Eb  İsmail Tuğray , Vezir Tâceddin Eş-şir z , Vezir şemseddin Ebu'l-Necîb.

Hâcibleri: Emîr Hâcib Menguberz, Emîr Hâcib Tatar, Emîr Hâcib Abdurrahman, Emîr Hâcib Hasbeg.

[87] [ONUNCU FASIL]

Es-Sultân Mugîsu'd-Dünyâ Ve'd-Dîn Melikşâh b. Mahmud b. Muhammed b. Melikşâh, Yemîn Emîru'l-Mü'minîn

1. Sultan Melikşâh b. Mahmud kudretli, heybetli, pazısı kuvvetli, iyi ok atan, cömert ve iyi huylu, şakayı seven, düşkün insanları koruyan bir padişahı. Şaraba, ava ve kadınlarla münasebete düşkündü. Hükümdarlığının başlangıcı, amcası Mes'ud'un ölümünden sonra 547 yılının Receb ayıdır (Ekim 1152). Azledilmesi aynı yılın Şevvali'ndedir.

2. Azledilmesinin sebebi gece gündüz tanınmayan iki üç kişi ile şarap içmesi ve Cemâl adında bir kadın ile düşüp kalkmakla meşgul olması idi. Emirleri huzuruna daha az kabul ediyordu. Hasbeg onunla ilgili kötü düşüncelere gark olmuştu, kendini yalnız çağırıp tutuklayacağını düşünüyordu. Birkaç gün gözüküyor uzak duruyordu, sanki onu at sırtında görmüyordu. Sultan akşam yemeğini yemeden önce kuşluk vakti yemek yedi, sonra Hasbeg Hasan Cándâr Melikşâh'ı üç gün sarayına konuk etmeyi kararlaştırdı. Üçüncü gün uyumuş olduğu o evde, muhafızlar evin kapısında oturuyorlardı. Onu adı geçen o kadın ve iki üç hizmetçi ile hapsettiler. Kardeşi Sultan Muhammed'e Hûzistân'dan gelip Hemedan köşkünde tahta oturması için birini yolladılar. Melikşâh'ı şehirden köşke götürüp ona yalnız başına bir köşk [88] açtı. On beş gün boyunca orada kaldı. Bir gece ovaya açılan hacethane yolundan bir ip ile aşağı indi bir at hazırlatmıştı, ona binip kaçarak Hûzistân'a gitti.

3. [Melikşâh] kardeşinin hükümdarlığı süresince genellikle Hûzistân'da idi. Kız kardeşi Gevher Neseb'in ona çok muhabbeti vardı. Melikşâh'ın kardeşine karşı ordu toplaması için İsfahan'dan Hûzistân'a gidiyor ve eşek yükü ile altın götürüyordu.

Sultan Muhammed bundan haberdar oldu. Atabek Ayâz'ı bir ordu ile bütün o mal ve hazineyi yağmalaması için gönderdi, Melikşâh'ın karşı koyacak gücü yoktu. Kardeşi Muhammed'in ölümünden sonra, Süleymanşâh Hemedan'da hükümdarlık tahtına oturunca, o İsfahan'ı aldı ve beş nevbet çaldırdı, Süleymanşâh'ın hükümdarlığı neredeyse dağılacaktı. İsfahan'a gittikten on beş gün sonra, 555 yılı Rebiülevveli'nin on beşinci günü (25 Mart 1160) vefat etti.

3. Ömrü otuz iki yıl iki aydır. Hükümdarlık müddeti Sultan Mes'ud'un ölümünden sonra dört ay ve bir diğer defa da İsfahan'da on altı gündür.

Tevkîsi: İsta'ntu bi'llâh.

Dış görünüşü: Çiçek hastalığı izleri olan, benzi sarıya çalan, yuvarlak sakallı, pazıları ve omuzları kuvvetli, orta boylu idi.

Veziri: Şemseddin Ebu'l-Necîb.

Hâcibi: Emîr Hasbeg.

[89] [ON BİRİNCİ FASIL]

**Es-Sultân Gıyâsu'd-Dünyâ Ve'd-Dîn Ebû Şucâ' Muhammed b. Mahmud, Kâsım
Emîru'l-Mü'minîn**

1. Sultan Muhammed güzel huylu, güzel yapılı, akli kâmil, düşüncesi isabetli, idareciliği bilen, iyi düşünceli, kararlı, dindar, âlimleri seven ve sayan, doğru sözlü ve doğru fikirli, manadan anlayan ve zor beğenen bir padişahı.

2. Hükümdarlığının başlangıcı 548 yılının Muharremi idi (Mart/Nisan 1153). Kardeşi [Melikşâh] Hemedan'da tahta oturtulduğu zaman Emîr Hâcib Cemâleddin Kafşet b. Kaymaz onu çağırarak için Atabek Hasbeg'in izni ile Hûzistân'a gitti. [Sultan] Hemedan'a ulaştığı ilk gün [Sultan ile] Hasbeg'i yakalamayı kararlaştırdı. Sultan'a "O sana kardeşine yaptığını yapmak niyetindedir. Halife ile padişahlığı ona vermeyi ve bu hanedanı ortadan kaldırmayı kararlaştırmıştır" diye gösterdi. Sultan Muhammed bu sözleri kabul etti. 548 yılı Muharrem ayında (Mart/Nisan 1153) Hemedan'a ulaştığında emirlerin hepsi onu karşıladı, İnânç, Hasbeg ve bütün Mes'udiler. O gün Mergzâr-i Karategin'de şarap içtiler. Ertesi gün Hemedan'daki Köşk-i Mergzâr'a indiler ve Köşk-i Mes'ûdî'de kabul töreni yapıldı. Emirler [90] hediyeler sundular. Hasbeg hiçbir devirde eşi benzeri görülmemiş hediyeler takdim etti. Tören bitince halvete çekilmek isteyip, dinlendiler. Hasbeg kaldı, Cemâleddin Kafşet ve kardeşi, Sultan'ın hasekileri, Zengî Cândâr ve Şûmle Hasbeg ile beraber idiler. Hasbeg Sultan'ın karşısında oturmuştu, emirler ayaktaydılar. Padişahlık kaideleri ve düzeninin nasıl olması gerektiği hususunda söze başladı. Cemâleddin Kafşet arkasından gelip elbisesinin yakasından tutarak "Ayağa kalk, söz söyleyecek vakit değildir" dedi. Sârim Muhammed Yunus ona yardım etti. Onu alıp eve götürdüler. Zengî Cândâr elini

kılıcının kabzasına götürmüştü. Onu da yakaladılar. Şûmle Hasbeg yakalanmadan önce durumu anlamıştı. Köşkten indi, Hasbeg'in rikâbdârına bir yüzük verip “Emir, Sultan için unuttuğu bir şey istiyor, emirin bu nişanı ile atı ver de şehre gideyim” dedi. Has atı gemi ile birlikte alıp bindi ve Hûzistân yolunu tuttu. Yaşadığı müddetçe bir daha hiçbir Sultan'ın huzuruna gelmedi. Köşkte karışıklık çıkınca, Hasbeg'in sayıca çok fazla olan ordusu köşke doğru yürüdüler. Hasbeg ve Zengî Cândâr'ın kellelerini köşkün damından aşağı attılar. Hepsi korkup dağıldılar. Sonra Sultan'ın ordusu onun [Hasbeg'in] hazine, saray ve ahırının başına gittiler. Hazinesinde buldukları şeyler arasında [91] on üç bin kırmızı atlas vardı. Şaraphanede, bilinen altın ve gümüş aletlerin dışında, şarap için özel olarak ayrılmış yedi gümüş küp buldular. Ahır ise kıyas kabul etmezdi; her şehir ve nahiyeye bağlı bulunanlar dışında seçilmiş bin dört yüz at ve katır bağlıydı. Onun hazinesinden Sultan'ın hazinesine giren tüm bu mal, eşya ve para hiçbir sultan tarafından toplanamamıştır. Bulunamamış olan emanetler, gömülü defineler ve zahirelerin ne kadar olduğunu ve kimin götürdüğünü ise Allah bilir.

“Bazen malı yiyenden gayrısı toplar,

Onu yiyen malı toplayan değildir.”

3. Bu sırada Sultan Mes'ud dünyadan göçmüştü, Melikşâh tahta oturdu, Hasbeg-i Pişkâr, Süleymanşâh kardeşi tarafından Ferzîn kalesinde yedi yıl boyunca hapsedilmişti ve kale komutanı Emînu'd-Dîn Muhtas'ın tedbiri ile kaleden indi. Azerbaycan taraflarına gitti ve Atabek İldeniz, Atabek Arslanaba, Alpgûş-i Kûn-i Her, Fahreddin Zengî, Yarenkuş Bâzdâr'ın oğlu Muzafferuddin Alp Ergû ve karısının kardeşi olan Harezmsâh Yusuf gibi etraftaki emirleri ele geçirdi. Sultan Muhammed,

Hasbeg'i ortadan kaldırduğunda Süleymanşâh [92] büyük bir ordu ile Hemedan'a yöneldi. Hasbeg'in askerleri dağıldığından Sultan Muhammed'in yanında az bir ordu vardı. Ordunun âdeti olduğu üzere ihtilafa düşmüşlerdi. Sultan Muhammed onları teskin etmek için külahla altın, çuvalla elbise dağıtıyordu. Alıyorlarve kaçıyorlardı, bu yüzden Hasbeg'in hazinelerinin çoğu tükendi. Düşman yaklaştı ve ordu kalmadı. Sultan kendisi ile birlikte Hûzistân'dan gelmiş olan Hasan Cândâr, Reşid Câmedâr, Muvaffak Girdbâzu, Yemînu'd-Dîn Emîr-i Bâr, Kaymazoğulları ve diğerleri ile Hemedan'dan İsfahan'a doğru gitti. Üç gün sonra Süleyman dağ ve ovayı örten bir ordu ile ulaştı ve Hemedan'da bir çayırdaki boyu ve eni iki fersah olan bir ordugâh kurdular. Heybet ve haşmet tam idi. Ordudan, arpalığı ve evi barkı Hemedan'da olan kaçıyorlardı, bu yüzden Sultan Muhammed'in nizami ve gayri nizami olan ordusu oldukça azaldı. Sultan Süleyman'ın İsfahan'a yürümesi durumunda Hûzistân tarafına gitmeyi kararlaştırdılar, çünkü hiçbir surette karşı koyamayacaklardı. Bütün cihan canını Süleyman Padişah'ın yoluna koymuştu, böyle sağlam bir temelin ve bu denli kalabalık bir topluluğun gevşek ve dağınık hale geleceği kimin aklına gelirdi?

[93] 4. Fahreddin Kâşî vezir idi, Harezmsâh [ise] emir hâcib. Emirler bu iki makam sahiplerini değiştirmek, vezareti Sultan Mes'ud'un veziri olan Şemseddin Ebu'l-Necîb'e, emir hâcipliği ise Muzafferuddin Alp Ergû'ya vermek istiyorlardı. Harezmsâh onların bu düşüncesinden haberdar oldu. Sultan'ın nikâhında bulunan kız kardeşi ile belirlenen bir gecede Sultan'a; bütün ordunun kendisine isyan edeceğini ve tekrar Sultan Muhammed'i istediklerini ve o gece kendisini yakalamak için atlarına bindiklerini söylemeye karar verdiler. Harezmsâh o gece ordusunu hazırlamış, Sultan'ı koruyormuş gibi Sultan'ın çadırının etrafında toplanmıştı. Süleymanşâh âdeti olduğu üzere sebat göstermeyip, nöbet atını istedi, hazineden alabildiği kadar nakit aldı ve

kendini adeta tereyağından kıl çeker gibi hükümdarlıktan sıyırdı. Ahır, hazine, makam ve her şey öylece olduğu gibi yerinde kaldı. Emirlerin bu durumdan haberleri yoktu. Ertesi gün Sultan'ın ordugâhının olduğu gibi durduğunu gördüler, “*Ne çağırın var, ne de cevap veren.*” Ordu birbirine girdi ve yağmaya başladı, herkes birbirinden endişeye düşüp her biri bir iki fersah öteye gitti. Birbirlerine “Bu ne haldir?” diye sordular. Vaziyet anlaşılınca her biri kendi vilayetine gitti. Bu hükümdarlığın süresi yirmi yedi gün idi.

5. Bu haber Sultan Muhammed'e ulaştığında ilk önce inanmadı. Emirlerin kötü düşünce içinde olduklarını, dağılmış olmalarının nedeninin kendisinin [94] Hemedan'a gitmesi için bir hile olduğunu ve oraya gittiğinde bir araya gelip kendisini yakalayacaklarını düşündü. Peş peşe haber gelince Sultan'ın bu husustaki bilgileri arttı. Bunun üzerine saltanat merkezi olan Hemedan'a doğru gitti ve “Allah savaşta müminlere yeter” duasını okudu. Şehrin yakınında bir köşk inşa ettirdi. Emirler eski köşkün eşyalarını oraya taşıdılar, ordugâh kurdular ve birçok köşk inşa ettiler. Hükümdarlık istikrar kazandı. Cemâleddin Kafşet emir hâcib idi. Vezareti Cemâleddin'den alıp Şemseddin Ebu'l-Necîb'e verdiler.

6. Süleyman Hemedan'dan kaçınca Mâzenderân taraflarına gitti, oradan da Horasan'a geçti. 550 (1155/1156) yılında çöl yolundan beş yüz atlı ile İsfahan yakınlarına geldi. Reşid Câmédâr İsfahan'da vali idi. Süleymanşâh ona bir elçi gönderdi ve kendisini şehre alması için ona ümitler verdi [vaatlerde bulundu]. İzin vermedi ve “Ben bu emaneti, senin kardeşinden aldım. Bana emanete ihanet etmek düşmez. Git ona cevabını ver de, İsfahan ve tüm vilayetleri senin olsun” dedi. Bu kapıdan ümidini kesince Bağdat'a gitti ve halifenin himayesine sığındı, ona El-Melik El-Mustecîr “sığıntı hükümdar” diyorlardı. Bir süre sonra Halife Muktefi ona çeki düzen ve araç

gereç verip onu hükümdarlığa namzet yaptı. Bağdat'tan Azerbaycan tarafına gitti, Atabek İldeniz'in çadırına vardı, Muhammed'in kardeşi Melikşâh [95] yanında idi. Âksungur-i Pîruz-Kûhî onlarla birlikte olan İnânç'tan korkuyordu. Atabek İldeniz ona yardım etmek zorunda kaldı. Bir ordu topladılar. Sultan Muhammed'e haber ulaştı. Hemedan'dan büyük bir ordu ile onlara doğru ilerledi. İnânç hizmetinde idi. Aras Nehri kıyısında savaştılar. Sudan önce İnânç geçti ardından da Sultan. Onlar [Süleymanşâh] mağlup oldular ve dağıldılar. Süleymanşâh Musul'a kaçtı. Atabek İldeniz yaptıklarından ötürü özürler diledi, Sultan özrünü kabul etti ve gönlünü aldı, oğlu Pehlevân'ı Sultan'ın yanında Irak'a gönderdi.

7. Sultan Azerbaycan topraklarından emin olunca, 550 (1155/1156) yılı sonlarında Bağdat'a gitti. Kuza'e Kasrı'nda bir ay kaldı, çünkü Muvaffak Girdbâzu Zeyneddin Ali Kûçek'i Musul'dan yardım için getirmeyi kabul etmişti. Sonra But ve Râzân nahiyelerine geldi ve hususi bir yer bulup Dicle Nehri'ni geçtiler. Zeyneddin Ali kalabalık ve düzenli bir ordu ile ulaştı. Bağdat yakınlarına geldiler. Sultan, sultanın havassı ve Zeyneddin batı tarafına, Kaymazoğulları, Atabek Ayâz ve Şerefeddin Girdbâzu doğu tarafına konuşlandılar. Sultan ve Zeyneddin'in ordusu, birlikte, Nehr-i Me'alî'nin karşısına mancınıklar yerleştirdiler. Muzafferuddin Hammâd'ın oğulları içi silah ve insan dolu dört yüz gemi ile Irak'tan geldiler. Dübeysoğulları [96] Hille'den iki üç bin piyade getirdiler. Kalabalık bir ordu ve pek çok düzensiz asker toplandı, her gün kavga edip birbirlerine taş atıyorlar ve birbirlerinin gemilerini batırıyorlardı. Piyadeler Fevcî şehrinde dışarı çıkıyor ve Sultan'ın askerleri ile çarpışıyorlardı. Ordu hiç oturmadı ve savaş da yapmadı. Çünkü Sultan'ı şehrin içinden Halife'nin emirlerinden bir kısmı "Falanca gün falanca kapıyı açacağız" diye oyalamışlardı.

8. Muvaffak Girdbâzu ve Kaymazoğulları arasında anlaşmazlık vardı. Bu nedenle savaşta gevşeklik gösteriyorlardı. Şehir halkının işi zorlaşmıştı, şehrin nahiyelerden gelen tüm gelirini Sultan'ın adamları alıyordu, şehre bir batmanlık yük götüremiyorlardı. Ansızın, Melikşâh'ın Atabek İldeniz ile Hemedan yakınlarına indiği haberi geldi, bu haber şehre çabucak yayıldı, çünkü bu onların istekleri üzerine yapılmıştı. Ordu arpalık, ev bark ve on yirmi günlük payları nedeni ile kaçıyorlardı. Şehri zapt edemeyeceklerini anlayınca Sultan ertesi gün karşıya geçip [nehir karşıısına] Hemedan tarafına gidelim diye emir verdi. Ordu ve Sultan'ın maiyetindekiler ertesi günün zor olacağından endişelendiler. Her kavim aynı [97] gün karşıya geçmeye çalıştı. Karışıklık çıktı ve köprü çöktü. Gemiciler Sultan'ın ordusunu bırakıp kaçtılar. Gemi bulanlar karşıya geçiyordu. Kıyamet günü gibi bir hengâme oldu. Batı tarafından piyadeler coşup Acemleri yağmaladılar, ordu şehirden çıktı ve savaş gemileri Sultan'ın ordusunun yanına ulaştı. Sultan'ın sarayının doğu tarafında tüccarların malları ve askerlerin levazımatı vardı. Bağdat piyadeleri hepsini yağmaladı. Doğu cephesindeki askerler silahlarını kuşanıp saflarını tutarak çadırı ve otağı korudular. Sultan, Sa'du'd-Devle'nin sarayında on on beş candar ile kalmıştı. Kayığa binip gitti. Çadır, yük, ahır, hazine, otağ, saray kızları ve tüm malzemeler batı tarafında kaldı. Zeyneddin Ali bütün ordusu ile atlarına binmiş ve gemiler ile savaşıyor, batı tarafına geçmelerine izin vermiyordu. Mancınıkların, Sultan'ın otağının ve ordu pazarının ateşe verilmesini emretti. Nakli mümkün olmayan her malzemeyi yaktılar. Bütün saltanat malzemesi, hazine, saray kızları, Sultan ve ordu yola çıkana kadar öylece saf tutup durdular, sonra onların arkasından geldiler. Sultan ordusu ile o gece sabaha kadar [98] şark tarafında at üstünde idi. Sabah gün ışıdığıında eşyaları yüklediler ve Bağdat'a bir fersah kala indiler. Her ne kadar bu kötü bir geri çekilme

olduysa da Bağdat ordusunun peşlerinden gelecek takati yoktu. Sultan'ın eşyalarından bir dehlîz¹⁹⁸, bir parça kilim ve beş yük hayvanı kalmıştı. Hilvan'a varıncaya kadar, emirler yemeği kendi mutfaklarından getiriyorlardı. Zeyneddin Ali tüm yükleri, eşyaları, Sultan'ın saltanat malzemelerini, saray kızlarını, bütün hizmetkârlarını ve maiyetinde bulunanları getirdi, öyle ki bir iplik parçası dahi zayi olmamıştı. Sultan Hemedan'a beş menzillik bir yere ulaşınca Atabek İldeniz geri döndü ve Melikşâh yalnız kaldı. Hûzistân tarafına gitti. Sultan Hemedan köşküne indi. “*Biz olduğumuz gibiyiz, yorgunluğumuz ise fazladır.*” Çabalar zayi olmuş, elde zahmetler ve yorgunluklar kalmış ve hazine boştu.

9. Bundan sonra Sultan hiçbir harekette bulunmadı. Kışları Sâve'ye, yazları Hemedan'a gidiyordu. Hastalık vücudunu sarmıştı, 554 yılının Zilhicce ayına (Aralık/Ocak 1159/1160) kadar, sürekli yataklara düşüp kalkıyordu, bu tarihte köşkten sedye ile şehre geldi. Bir hafta yaşadı. Sultan Bağdat'a gitmeden önce Şihabeddin Miskâl Bozorg'u Kirmân'a, İmam Şeybânî'yi Hâtûn-i Kirmânî'yi istemesi ve tahtirevanını getirmesi için saltanat merkezi olan Hemedan'a gönderdi. 554 yılı Recep ayında (Temmuz/Ağustos 1159) geldiler. Hemedan şehri tören yapmış, beş yüzden fazla köşk kurmuş, çalgı hazırlamıştı. Sultan hasta olduğu için sedye ile karşıladı. Sultan'ın nikâhı altında beş ay kalmıştı fakat Sultan hastalığından dolayı ona yaklaşamadı.

10. Sultan bu yılın Zilhicce ayında (Aralık/Ocak 1159/1160) dünyadan göçtü. Hükümdarlık müddeti yedi [99] yıl idi. Ömrü otuz iki yıldır.

¹⁹⁸ Hükümdarın maiyetinin çadırlarıyla çevrelenmiş pavyona verilen ad. Uzunçarşılı, İ. H., *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, TTK Basımevi, Ankara 1988, s. 315.

Dış görünüşü: Güzel yüzlü, kırmızı ve beyaz çehreli, iri gözlü, uzun saçlı, az ve ince sakallı, orta boylu, güzel endamlı, hızlı at süren biri idi.

Vezirleri: Vezir Celaledin Ebu'l-Fazl, Vezir Şemseddin Ebu'l-Necîb.

Hâcibleri: Emîr-i Hâcib Cemâleddin El-Kafşet b. Kaymaz, Hâcib Nâsiru'd-Dîn Atabek Ayâz.

[100] [ON İKİNCİ FASIL]

**Es-Sultân Mu‘izzu’d-Dünyâ Ve’d-Dîn Ebu’l-Hâris Süleyman b. Muhammed,
Burhân Emîru’l-Mü’minîn**

1. Sultan Süleyman iyi huylu, güzel yüzlü, tatlı sözlü, uyumlu bir padişah idi. Fakat sebatı yoktu ve bahtı da müsait değildi. Bir kaç kez tahta çıktıysa da talihi yanında olmadı.

2. Sultan Muhammed dünyadan göçtüğünde Muvaffak Girdbâzu tüm emirlerden daha kuvvetli idi, Nasireddin Akış, İzzeddin Satmaz ve Atabek Ayâz ise büyük emirlerden idiler. Saltanat işlerini birbirlerine danıştılar. İnânç’ı Rey şehrinden çağırmaya ve onun düşüncesine başvurmaya karar verdiler. Rey’den gelince Sultan Süleyman’da karar kıldı ve biri onu çağırarak için Musul’a gitti. Atabek Kutbeddin Mevdûd onu tam donanımlı bir şekilde yolladı. 555 yılı Rebiülevvel ayının on ikisinde (22 Mart 1160) saltanat merkezi Hemedan’a vardı ve tahta oturdu. Vezarete Şihâbeddin Sıka, emir hâcibliğe Muzafferuddin Alp Ergû getirildi. Atabek İldeniz’in gönlünü almak için onun yanında bulunan Melik Arslan veliaht tayin edildi ve hutbe ve sikkeye onun adını koydular. İnânç Rey’e tekrar döndü.

[101] 3. Muvaffak Girdbâzu, İzzeddin ve Nasireddin Akış arasında daima bir çatışma vardı ve Girdbâzu’nun Sultan Muhammed zamanındaki nüfuzu kalmamıştı. Çünkü Süleymanşâh her gün eğlence ve içki ile meşgul oluyordu ve İzzeddin ile Nasireddin ona daha yakınlardı. Sultan’ı, Girdbâzu’yu yakalamaya sevk ediyorlardı. Belki bu düşünceyi harekete geçiririz diye bir gün Sultan’ı ona misafir olarak götürdüler. Mümkün olmadı çünkü Girdbâzu’nun büyük bir ordusu vardı ve ihtiyatlı davranıyor, her gece silahlı bir ordu sarayının etrafında uyuyordu. Bu sırada Girdbâzu Atabek

İldeniz'e birini yolladı ve onu gelmeye ve yanında Melik Arslan'ı da getirmeye teşvik etti. Sultan şarap içmeye devam etmekten öyle bir hale geldi ki, insanlardan kaçar ve huzuruna kimseyi kabul etmez oldu. Emirler de onun huzuruna giremiyor ona ulaşacak bir yol bulamıyorlardı.

Mısra:

Uyandığında gündüz olmasından korkarım.

[102] Ondan ümitlerini kestiler ve Atabek İldeniz ve Melik Arslan'ı çağırma hususunda Girdbâzu ile müttefik oldular.

4. Sultan Süleyman emirlerin kendisinden korktuğundan ve Melik Arslan'ı çağırdıklarından haberdar oldu. Birini gönderdi “Mademki beni istemiyorsunuz benden size zarar gelmez. Bırakın Musul'dan getirdiğim birkaç malzeme, alet ve eşyayı alayım ve Hûzistân tarafına gideyim. Gerisi size kalmış”dedi. Bunu kabul etmek üzereydiler. Sonra “İnânç'ın fikrini almadan olmaz” dediler ve ona birini yolladılar. Şu cevap geldi “Allah Allah! Eğer siz ondan hoşlanmıyor ve başka bir padişah seçiyorsanız onu serbest bırakmak uygun olmaz, çünkü eğer Horasan'a giderse ordu kurup getirmeyeceğinden emin olamayız, ilk önce benim başımı ağrıtır. Onu diğer sultan gelinceye kadar hapsetmek gerekir. O zaman [yeni sultan gelince] onun hükmünü verir.” Bundan sonra emirler Sultan'ın ümidi kalmadığı için kaçacağından endişelendiler. Atabek İldeniz ve Melik Arslan gelinceye kadar her gece her kışladan silahlı süvariler köşkünün dört bir yanında nöbet tutuyorlardı.

5. 555 yılı Ramazan'ının sonlarında (Eylül/Ekim 1160) Sultan Arslan tahta çıktı. Süleymanşâh'ı bahçe içerisindeki bir köşke hapsedip muhafızlar [103] görevlendirdiler. Bir ay sonra Sultan Arslan ve Atabek İldeniz İsfahan taraflarına

giderken Süleymanşâh'ı Hemedan'a Kale-i 'Alâu'd-Devle'ye naklettiler. O artık mahpus gibi yaşayan ve kalede çürüyen bir padişah idi. Fakat bu kez su testisi suyolundan sağlam dönmedi ve bu kalede 556 yılı Rebiülevveli'nin on ikisinde (11 Mart 1161) vefat etti. Kardeşi Sultan Mes'ud'un türbesine defnedildi.

6. Hükümdarlık müddeti altı ay birkaç gün idi. Doğumu 511 yılının Recebi'ndedir (Ekim/Kasım 1117). Ömrü kırk beş senedir.

Dış görünüşü: Çehresi kırmızıya çalan esmer, sakalı orta, boynu kısa, yuvarlak yüzlü ve orta boylu idi.

Veziri: Şihabeddin Sıka.

Hâcibi: Muzafferuddin Alp Ergû.

[104] [ON ÜÇÜNCÜ FASIL]

Es-Sultân Rüknu'd-Dünyâ Ve'd-Dîn Arslan b. Tuğrul b. Muhammed b. Melikşâh, Kâsım Emîru'l-Mü'minîn

1. Sultan Arslan güzel yüzlü, iyi huylu, hayâ ve hamiyet sahibi bir padişah idi. Geç öfkelenir çabuk razı olurdu, cömertlik ve mertlik onun öne çıkan vasıfları, sabır ve sükûnet ise her halinde görünürdü. Hiçbir istek sahibi ondan “hayır” sözünü duymamış ve hiçbir hizmetçi ondan cefa ve kötülük görmemişti. Gelir ve harcamalardan, hazine ve ahırın kayıtlarından, vazifelerden ve başka şeylerden gafil idi, bunların teftiş ve tetkikinde müsamaha ve kolaylık gösterirdi. Zevk ve sefayı sever, rahatlık arar, yiyecek ve içecekte gösterişe son derece düşkün idi. Onun zamanında kıymetli giysiler, renkli kıyafetler, Hitây kumaşları ve ağır altın işlemler kıymet kazandı. Kısacası onun giyip, bağışladığı kıyafetleri hiçbir padişah giymemiş ve bağışlamamıştı. Eğlence meclislerinde iyilik ve hoşluğun son noktasındaydı ve bu meclislerde kimsenin ağzından boş ve kötü bir söz veya küfür çıkmaz, kimse kabul görmeyen bir harekette bulunmazdı.

2. Babası Sultan Tuğrul b. Muhammed öldüğünde o bir yaşından [105] küçüktü, amcazadesi Melikşâh b. Selçuk b. Muhammed de aynı yaşta idi. Sultan Mes'ud b. Muhammed onları büyütüp mektebe gönderdi ve onları beraberinde dolaştırdı. Bozâba'yı saltanat merkezi Hemedan'dan kovmak için Bağdat'tan ordu toplamak üzere Karâbelî geçidi yolu ile Azerbaycan'a doğru yola çıktığı 540 (1145/1146) yılında onları Tikrit Kalesi'ne gönderdi. Bağdat valisi ve Tikrit Kale komutanı olan Emîr Hacı Mes'ud Bilâl'e emanet etti. Onlar birkaç yıl Tikrit'te kaldılar. Devran dönüp durumlar değişti ve Sultan Mes'ud dünyadan çekildi. Ondan sonra Melikşâh

b.Mahmud dört ay tahtta oturdu. O vakit Sultan Mes‘ud’un veliaht ve damadı saadetli Sultan Muhammed b. Mahmud, Irak hâkimi olan Hasbeg Pelengerî’nin isteği ile Hûzistân’dan gelip Melikşâh’ı hapsetmişti ve 547 yılı Şevval ayı sonunda (Aralık/Ocak 1152/1153) hükümdarlığa başladı. 548 (1153/1154) yılında Bağdat’tan kaçıp gelmiş ve eyalet idare merkezini nevvâbına bırakmış olan Emîr Hacı Mes‘ud Bilâl, halifenin ordusu hakkında edindiği haberler doğrultusunda, Diz-i Mahkî ve Bendenicân vilayeti sahibi Hüsameddin Alpgûş Es-Silâhî ile birlikte Bağdat’ı kurtarmak ve Emîru’l-Mü’minîn’in ordusunu def etmek üzere Sultan’dan izin istedi. Dedi ki “Bize efendimizin çetriden başka bir şey [106] çare olmaz. Eğer Emîru’l-Mü’minîn kendi bizzat savaşa girerse emirler onun karşısında duramazlar. Tikrit’te bulunan iki melikten birisinin halifenin çadırı karşısında durmasına müsaade etmek gerekir.” Sultan izin verdi fakat Mes‘ud Bilâl’in ölümünden sonra pişman oldu ve melikin tutuklanması için mektup yazdı. Daha sonra kendisi Alpgûş ile Bağdat’ın kurtulması için çabaladı. “*Allah istemediğinden başkasını reddeder.*” Kader yapacağını yaptı. Arslanşâh’ı dışarı çıkardılar. Emîru’l-Mü’minîn El-Muktefi onlarla savaştı. İlk önce Emîru’l-Mü’minîn’in ordusu yenilgiye uğradı. Bunlar yağma ile meşgul oldular. Halifenin ordusu geri döndü ve Alpgûş ve Emîr Mes‘ud’un ordusunu mağlup etti. Mahkî vilayeti kalesine sığındılar. Alpgûş meliki yanında tuttu. Alpgûş vefat etti. Sonra Sunkur-ı Hemedânî melikin yanında Atabek İldeniz’e geldi, çünkü melikin annesi onun nikâhında idi ve [Sunkur] bu hizmeti ona yaklaşmak için bir fırsat bildi. Allah için büyük bir yakınlaşma fırsatı, kazanç ve ganimet idi. Muhammed b. Mahmud dünyadan göçünceye kadar, Melik Arslan babası yerinde olan Atabek İldeniz ve annesinin yanında kaldı, izaz ve ikram içerisinde yaşadı.

3. 554 (1159/1160) yılı sonlarında anlatıldığı kadarıyla, Sultan Süleyman kendi nevbetini çaldırdı. Sultan'ın emirleri dergâhta hazır bulunuyorlardı. Şerefeddin Girdbâzu, İzzeddin Satmaz, Atabek Ayâz ve Nasireddin Akış padişahlığa ve cihan hükümdarlığına yaraşan sözler ettiler. Melikşâh b. Muhammed Hûzistân'da ve amcası Süleyman b. Muhammed Musul'da idi. Emîr Hüsameddin İnânç Rey'de idi ve tereddüt içindeydiler. “Onun fikrine başvurmadan tayin [107] olamaz” dediler ve onu kış ortasında Hemedan'a çağırıldılar. Sultan Süleyman'da karar kılındı. Ülke tahtına otursun diye Şam'a birini gönderdiler. Bu karar Atabek-i A'zam İldeniz olmadan alındı. O padişahlığın ve mülkün tesisinde en büyük dayanak idi. Süleymanşâh'ın hutbesini takiben Melik Arslan'ın veliahtlığı hususunun onun fikri doğrultusunda atabeklik tarafından tayin edilmesine karar kılındı. Zaman veliahtlık işini kolaylaştırmada acele ediyor, talih taht sahibine meylediyor ve ayağını üzengiye getiriyordu. Yedi ay boyunca yedi melekten ona azletme ve işleri bırakma buyruğu geldi ve Arslan'ın cihanı süsleyen bayrakları saltanat merkezi Hemedan'da dalgalandı. Cihan, Sultan'ın devletinin uğuru, kılıcının hükmü ve Atabek-i A'zam'ın isabetli kararı ile yeni bir aydınlık ve parlaklığa kavuştu. Eyalet emirleri bağılık ve kulluk yazısına boyun eğdi, halk adalet ve lütufların gölgesinde rahata ve huzura kavuştu ve saltanat tahtı Arslan ile süslendi. Divan-ı vezaret makamına Hâce Şihabeddin Sıka tayin edildi. Hâtûn-i Kirmânî'nin yüce mevkii Sultan'ın nikâhı ile taçlandı. Memleketin işleri her yönüyle intizam buldu.

4. Sultan ve Atabek 555 yılı sonu (1160) ve 556 yılı başlarında (1160/1161), kış mevsiminde Sâve'den İsfahan'a gittiler; Emîr İzzeddin Satmaz vali idi. Hüsameddin İnânç, Melik Muhammed'i kabul etmişti. Bu arada İzzeddin Satmaz'da bir hastalık baş gösterdi ve Hüsameddin İnânç ile bir oldular. Pars'tan Melik Muhammed'i çağırması

için birini yolladılar. İzzeddin isyan etti. Atabek-i [108] A‘zam Hemedan‘da idi; Sultan, Şerefeddin Girdbâzu ve Emîr Nasireddin Akış da Hemedan‘dan geldiler. Melik Muhammed Pars‘tan İsfahan‘a geldi, İnânç ve Satmaz da onunla birlikte Gâple yolundan Hemedan‘a doğru ilerlediler. Sultan, Atabek ve emirler önlerine çıktılar, Gâple yakınlarındaki Perzîn Kalesi‘nde karşılaştılar ve çok zorlu bir savaş oldu. Sonunda Melik Muhammed yenilgiye uğradı ve kaçarak Hûzistân‘a gitti. İzzeddin Kum‘a ve İnânç Rey taraflarına gitti. Sultan ve Atabek, İnânç‘ın arkasından Rey‘e gitti, [İnânç] oradan Gürgân‘a geçti.

5. Atabek-i A‘zam‘ın devlet işlerini düzenlemek amacıyla Errân ve Azerbaycan‘da bulunmadığı zaman aralığı uzayınca, Abhâz Meliki çevredeki İslam beldelerini ele geçirme tamahına düştüve heves çanını çaldı. İslam ordusu Sultan‘ın bayrağının gölgesinde, Atabek‘in fikir ve görüşlerinin yardımı ile kâfir diyarına yürüdü. Cihat niyeti ve şehitlik mertebesine erişme fikri ile kemerlerini sıkıca bağladılar. Onların yakınına vardıklarında aniden ordugâhlarına saldırdılar. Eğer Atabek-i A‘zam‘ın ihtiyatı ve ileri görüşlülüğü olmasaydı ve İslam ordusunun hücumunu engellemeseydi, onlardan bir can dahi sağ kalmaz ve Abhâz Meliki yakalanıp esir düşerdi. Bu arada beyaz bayraklarını, altın haçlarını, gümüş küplerini ve hazinenin ve şaraphanenin birçok malzemesini yağmalayıp getirdiler. O [Abhâz Meliki] çizmesiz bir ruh gibi atına atlayıp kaçtı.

Beyit

Bahar yaprağı hazan rüzgârından nasıl korkar ise,

O da gök rengi kılıcın korkusundan yanakları sararıp kaçtı.

6. İslam ordusunun – *Allah onun taraftarlarını şereflendirsin, güçlü kılsın* – cihat ile meşgul olduğu sıralarda mel'un mülhidler fırsat bulmuş, Kazvin ahalisi haberdar olana kadar, şehre üç fersah uzaklıktaki yüce dağların başında üç sağlam kale yapmışlardı. Birer arşın tuğla ve [109] kireçten duvarlar örmüş, geceleyin hayvanların sırtına yükleyip taşımış ve birbiri üstüne koyup yükseltmişlerdi. Arrade¹⁹⁹ ve mancınıklar yerleştirip, zahire taşıyorlar ve orayı sağlamlaştırıyorlardı. Kazvin ahalisi telaşlanıp feryat ederek padişaha gittiler; inlemeleri ve figanları göklere ulaşıyordu. Sultan ve devletin emirleri cihad-ı asgar'ı bırakıp cihad-ı ekber'e koştular. Çünkü bu hadise İslam ülkesinin ortasında meydana gelmişti. Dört aydan daha az bir zamanda o kaleleri kuşatıp harap ettiler ve mel'unların çoğu da öldürüldü. Müslümanların gözcüleri o tarafı her daim gözetlesin diye o yere gözetleme yerleri yaptılar. Kazvin'den Kehâb vilayetine; o mülhidlerin Sultan Mes'ud zamanında yüksek bir dağ başına inşa etmiş oldukları, Cihân-Gûşây adını verdikleri kaleye geldiler. Kalenin inşası sırasında Sultan Mes'ud bütün emirler ve ordu ile o dağın eteğine konuşlanmış, iki üç ay kadar orada kalmıştı. Kalenin etrafına mancınıklar yerleştirerek kaleyi ve hisarı çepeçevre kuşatıp zorlu bir savaş ile orayı iki üç gün içinde fethettiler. [Ancak] Emîrler arasında anlaşmazlık çıktı; kalenin dibinden kalkıp, kaleyi kuşatmaya yarayan bütün alet ve malzemeyi orada bıraktılar. Allah için bu tam anlamıyla büyük bir kayıp ve gevşeklik idi. O mel'unlar güç kazanıp kalenin imar ve sağlamlığını arttırdılar. [110] Sultan Mes'ud gibi bir padişahın, emirlerin ve Irak ordusunun orayı fethetmekten aciz olmalarını fal [nimet] saydılar. Saadetli Sultan Arslan zamanında Kazvin yakınlarındaki kalelerin fethi tamamlandıktan sonra o kaleyi de aldılar ve ona Arslan Gûşây adını verdiler. Oraya Müslüman bir kale komutanı ile bir grup savaşçı

¹⁹⁹ Küçük mancınık. Bozkurt, Nebi "*Mancınık*", TDV İslam Ansiklopedisi, C. 27, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, s. 564-567.

yerleştirdiler. Orası bu güne kadar Müslümanların elinde olmuştur. Sultan Arslan'ın devletinin başlangıcında bu iki şöhretli fethin olması ile İşlamiyet'in arkası kuvvetlendi ve din bayrakları yükseldi. Haberi âlemin dört bir yanına ulaştı, uzak ve yakın olanların hepsi onun buyruğuna boyun eğdiler.

7. 559 (1163/1164) yılının sonlarında Sultan, Atabek ve devletin emirleri İşfahan'a geldiler. 560 yılı Cemaziyelevveli'nde (Mart/Nisan 1165) Mergzâr-i Hezâr Hânî'ye gittiler. Atabek Zengî Pars'tan Sultan'ın yanına geliyordu. Hâce şihabeddin Sıka hasta idi ve İşfahan'da Timâvert mahallesinde bulunan kendi sarayında kaldı. Bu ayın yirmi sekizinde (12 Nisan 1165) vefat etti. Naaşını Hemedan'da yaptırmış olduğu mezara götürdüler. Aynı yılın şaban ayının on dokuzunda (1 Temmuz 1165) Atabek Zengî, Pars'tan Sultan'ın huzuruna vardı ve bir hafta yanında kaldı, hil'at giyerek geri döndü. Sultan, Atabek ve emirler şevvâl'in on birinde (21 Ağustos 1165) Hemedan yakınlarındaki Mergzâr-i Karategin'e indiler. Yirmi beş gün sonra Hemedan civarındaki Köşk-i Ma'mur'a vardılar. Bu yılın [111] Zilkade ayının yirmi birinde (29 Eylül 1165) Nasireddin Akış Hemedan'da vefat etti. 560 yılının Zilhicce ayının sonunda (Ekim/ Kasım 1165), Pazar günü, Âlemin Efendisi, Atabek ve devletin emirleri Rey tarafına Köşk-i Bağ menziline kondular. 561 yılının Muharremi'nin on dördüncü Pazar günü (18 Kasım 1165) Emîr İzzeddin Satmaz Hemedan'dan bir merhale uzaklıktaki bir köyde vefat etti. Safer ayının yedisi Salı günü (13 Aralık 1165) Vezir Fahreddin b. Mu'ineddin Hemedan'dan Sâve tarafına Sultan'ın huzuruna gitti ve vezarete atandı. Safer ayının dokuzu Çarşamba günü (15 Aralık 1165) Sultan ve devletin emirleri Sâve'den Rey tarafına hareket ettiler. Bundan dört beş gün önce Sâve'de çok şiddetli bir fırtına koptu, minarelerin tepelerini alıp götürdü, çadırları yerinden söktü, hayvanlar ürktüler; fırtına pek çok yıkıma neden oldu. 560 yılı Safer

ayının on sekizi Cuma günü (24 Aralık 1165)²⁰⁰ Âlemin Sultanı Rey şehrine gelerek, Bâğ-i Şûrbâ'ya, Emîr İnânç'ın sarayına indi. Aynı gün Fahreddin Kâşî vezaret makamına oturdu ve Nusrete'd-Dünya Ve'd-Dîn Cihân Pehlevân emir hâciplik görevine getirildi. 561 yılı Cemaziyelevveli'nin dördü Çarşamba günü (8 Mart 1166) Şerefeddin Girdbâzu Rey şehri dışında, [112] Gunbed-i Şâhinşâh'ta vefat etti. Tabutunu Hemedan'da yaptırmış olduğu medreseye götürdüler. Atabek onun köşkünde üç gün yas tuttu. Emirler ve devletin ileri gelenleri, hepsi orada bulunuyordu. İnânç Mâzenderân Şahı'na sığınmıştı.

8. Aynı yılın (561) Cemaziyelevveli'nin on biri Çarşamba günü (15 Mart 1166) Sultan Rey şehrinde çıkıp Dulâb şehrine indi. Aynı gün Mâzenderân Şahı'nın ve İnânç'ın elçisi Sultan'ın huzuruna geldiler. Bundan önce İnânç, Sultan kendisinden memnun olsun ve Rey vilayeti kendisine kalsın diye Rey haricinde Sâve, Cerbâdekân ve elinde bulunan arpalıktan vazgeçti. Girdbâzu'nun vefat haberi ulaşınca sözünden dönüp Sâve ve Cerbâdekân ile daha fazla arpalık istedi. Elçisi hiç hürmet görmeksizin geri çevrildi, hiçbir isteği kabul olunmadı ve cevap şu oldu "Eğer Sultan'ın huzuruna geliyorsa Sultan'ın vereceği arpalığa kanaat etmelidir."

9. 561 yılının Recep ayının yedisi Salı günü (9 Mayıs 1166) Sultan'ın annesi ve Emîr Sipâhsâlâr Muzafferuddin Kızıl Arslan Nahçivân'a gitmek üzere ordugâhtan hareket edip Tahran'ın yukarısına geldiler. 561 yılının Recep ayının on beşi Salı günü (17 Mayıs 1166) devletin emirleri Fîrûzkûh tarafına gittiler, Sultan daha önce kaldığı yer olan Dulâb'ta bulunuyor idi. İnânç korktu ve ümitsizliğe kapıldı, yardım istemek için Harezmsâh'ın yanına gitti. Sultan, Hemedan tarafına geldi ve Atabek Azerbaycan

²⁰⁰ Burada 560 senesi verilmiştir, lakin olay sıralamasına bakıldığında bunun 561 olması gerektiği görülmektedir ve bundan dolayı tarihlendirmeyi Safer 18, 561'e göre vermeyi uygun gördük.

tarafına gitti. Rey eyaletini Ömer Alibâr'a verdiler. Bu zat Teberak Kalesi'ni [113] imar edip, oraya çokça malzeme ve zahire koydu, İnânç'ın saldırısından emin olmadığı için kaleyi oldukça sağlamlaştırdı. 562 yılında (1166/1167) Sultan, Zencân yakınlarındaki Mergzâr-i Şerviyâz'a geldi. İnânç, Harezmsâh'a gitmiş yardım istemişti. Büyük bir ordu ile Rey'den gelerek Irak'a yöneldi Teberak Kalesi'ni birkaç gün kuşattı, fethetme ümidi yoktu. O varmadan önce Ömer Alibâr Azerbaycan Atabeki'ne yardım göndermesi için mektup yazmış ve onu gelmesi hususunda teşvik edip aceleye sevk etmişti. İnânç Teberak'ı kuşatmaktan vazgeçip, Ebher ve Zengân taraflarına gitti, çünkü Harez m ordusu onunla birlikteydi ve durmuyor, yağma yapıp geri dönmek istiyordu. İnânç Rey'den Zengân'a yönelince Sultan da Şerviyâz'dan Zengân'a doğru ilerledi ve Atabek yaklaşmıştı. Sultan, Zengân'dan bir merhale gidip Atabek'i karşıladı. İnânç, Atabek'in ulaştığı haberini aldığı anda Ebher'e varmıştı, oradan geri döndü. Harez m ordusu Ebher ve Kazvin vilayetlerinde pek çok kanunsuz iş yapmıştı; Müslümanların [114] evlatlarını yağmalayıp köle olarak götürüyorlardı. Kazvin civarından yaklaşık iki bin damızlık deveyi sürdüler ve Horasan ile Harez m'e döndüler. Sultan, Atabek ve emirler onların arkasından Rey'e geldi. İnânç barış imkânı bırakmamıştı ve Gurgân tarafına gitti. Sultan o kış Rey'de kaldı ve 563 yılının baharında (1167/1168) Meşhed yakınlarındaki Na'l-Bendân'a geldi. Atabek ise Azerbaycan'a gitti. Bu yılın kışında Sultan Sâve'ye geldi. Kalesinin ve Rey şehrinin sağlam olması nedeniyle Ömer Alibâr taşkınlık ederek yoldan çıktı ve isyan hevesine kapıldı. Atabek-i A'zam'ın emirlerini yerine getirme hususunda gevşeklik gösteriyordu. Sultan onu bir şekilde aldatıp mağrur olmasını sağlayarak Sâve'ye huzuruna çağırdı. Oraya ulaştığının ertesi günü Sultan'ın huzuruna geldi. Meşhur bir köşk olan Deylemân Sarayı'nda yalnız görüştüler. Sultan, onun ve mustevfi Mu'in-i

Sâvî'nin aynı köşkte yakalanmalarını emretti ve her ikisini de tutukladılar. Bütün eşyaları, hazineyi ve ordugâhı yağmaladılar. Mustevfîlik vazifesini o sırada nâiplik görevinde bulunan Hâce İzzeddin'e verdiler.

10. Sultan 563 yılı yazında (1167/1168) Hemedan civarına ve kışın da Sâve'ye geldi. Ömer Alibâr'ın yakalandığı haberi İnânç'a ulaşınca Rey şehrine [115] saldırmak istedi ve Mâzenderân Şahı'ndan yardım talebinde bulundu ve kalabalık bir ordu getirdi. Emîr Hâcib-i Kebîr Nusretu'd-Dîn Pehlevân, Cemâleddin Ömer ve hizmetindeki emirler ile Rey'e gittiler. İnânç ile karşılaştılar. Başlangıçta İnânç mağlup oldu, fakat düzensizlik nedeni ile Sultan'ın ordusuna bir gevşeklik hâsıl oldu. Emirler döndüler ve Sultan Sâve'den Hemedan tarafına geldi. Çâl-i Dâvud-âbâd'da pek çok insan soğuktan helak olmuştu. Emîr Hâcib-i Kebîr ve emirler Sultan'ın arkasından Hemedan'a geldiler. İnânç Rey'den Sâve'ye geldi ve Mezdekân'a varana kadar vilayetleri ziyadesiyle harap ettiyse de Hemedan'a saldırmaya cesaret edemedi. Geri dönüp Rey'e geldi.

11. 563 yılının sonu 564 yılı başında (1167/1168-1168/1169) Atabek-i A'zam bu hadiseyi haber alınca Irak'a doğru hareket etti ve yaz mevsiminde büyük bir ordu ile Rey şehrine vardı. Sultan Harrekân'a geldi, İnânç şehrin surlarını sağlamlaştırıp, mancınık ve arradeler kuruyordu. Atabek bütün vilayeti haraca bağladı. İnânç'ın işi zorlaştı ve şehri koruyamayacağını anladı. Araya elçiler koydu ve İldeniz ile görüşmek için aman diledi, yemin ve anttan sonra şehri açmak ve Sultan'ın huzuruna gelmek istedi. Ertesi gün görüşmeleri kararlaştırıldı. Sabah olduğunda İnânç'ı şehrin kapısını [116] çevreleyen surların arkasındaki çadırında öldürülmüş olarak buldular, o gece nöbette bulunan birkaç köle de kaçmıştı. Şehir ve eyalet teslim alındı. Sultan, Harrekân'dan Rey'e geldi. Kaleyi yıktılar ve Rey Hâcib-i Kebîr'i Nusreddin'e verildi. İşler yoluna girdi. Ömer Alibâr, Atabek-i A'zam'ın muhafızlarının elinde üç sene

tutuklu kaldı ve sonra öldü. Mu‘in-i Sâvî kurtuluş yolu buldu, fakat onun ardından o da vefat etti.

12. 564 yılı (1168/1169) ortalarında Hâce Fahreddin Kâşî de hakkın rahmetine kavuştu. 565 yılı (1169/1170) sonlarında Sultan Sâve'den Isfahan'a geldi. Atabek, Emîr Hâcib-i Kebîr, Emîr Sipehsâlâr Muzafferuddin Kızıl Arslan ve Sultan'ın annesi hepsi Isfahan'a geldiler. Hâce Celaleddin b. Kivâmu'd-Dîn vezir oldu, Sultan'ın ardından Isfahan'a geldi ve aynı gün vezirlik divitini önüne koydular. Timâvert mahallesindeki babasının sarayına indi. [56]6 yılı (1170/1171) bahar mevsiminde Sultan Isfahan'dan Kendmân ve Mergzâr-i Belâsân'a gitti ve yaz mevsiminde Hemedan'a geldi. Memleketin işleri tam bir düzen ve intizama kavuşmuştu. Sultan kışın Sâve'de, bazı vakitler Hemedan'da, baharda Mergzâr-i Na'l-Bendân ve Mergzâr-i Çerh'de bulunuyordu. 568 yılında (1172/1173) Tebriz civarında Sa'idâbâd menzilinde oturdu, o yıl Abdu'l-'Azîz Rûyîn Diz Kalesi'ni zaptetti [117] ve Sultan Hemedan'a geldi.

13. 569 yılı sonu (1173/1174), kış ortasında Sultan'ın annesi Sultan'ı çağırarak için Azerbaycan'dan Hemedan'a geldi, çünkü Abhâz Meliki uygunsuz hareket ediyordu. Havalar güzelleşince Sultan Azerbaycan'a doğru yola çıktı ve hiçbir yerde uzun süre kalmadı. Kurban bayramını Nahçıvan'da geçirdiler. Oradan Mergzâr-i Parsî-bâzâr'a gitti; Atabek, Emîr Hâcib-i Kebîr ve Muzafferuddin de orada bulunuyor ve ertesi gün Sultan'ın bütün ordusu ile Abhâz'a gitmesi için hazırlık yapıyorlardı. Onun vilayetine üç menzillik mesafede bulunuyordu. Sultan hastalandı. İki üç gün beklediler. Hastalık geçmiyor, beklemek sona ermiyordu. Sultan'a Kîlîya Kalesi tarafında bir yer tertip edildi, annesi ile birlikte gönderdiler. Hâce, tüm maiyeti ve ordu, hepsi Abhâzlara saldırdılar. Sultan'ın hastalığı uzun sürdü ve Kîlîya Kalesi'nden Divin'e geldi,

hastalığı devam ediyordu. Kırk gün sonra Aras Nehri kıyısına geldi. Ordu vebaya yakalandı, yüz kişiden biri dahi hayatta kalamadı; halkın çoğu o vebada öldü. Sultan o hasta haliyle Aras Nehri kıyısından Nahçıvan'a geldi. Hastaların geri kalanı Nahçıvan yolunda telef olmuşlardı. Atabek-i A'zam [118] eşsiz bir ordu ve yanında Ermen Şahı ile Abhâz Meliki'nin karşısına geldi. Abhâzlar dağ ve ormanlara sığınmıştı ve karşı koyacak güçleri yoktu. İslam ordusuna o sarp arazide geçit yoktu. Nihayet Abhâzlar'ın inşa etmiş olduğu o muazzam şehir Akşehir'i yağmalayıp, yakıp yıktılar ve Nahçıvan'a geldiler. Sultan elli gün Nahçıvan'da kaldı. Ermen Şahı ve diğer emirler hil'atler giydiler. Ondan sonra Sultan Hemedan tarafına hareket edilmesini emretti. Tebriz'e varınca, Nahçıvan'dan annesinin vefat haberi geldi. Hemedan'a gelene kadar Sultan'a bildirmediler. O vakit Sultan büyük bir yas tuttu. Sanki o devletin nizamı ve o memleketin düzeni o saadetli kadın sayesinde idi. Onun ardından, bir ay sonra yine Nahçıvan'dan saadetli Atabek'in vefat haberi geldi. Naaşlarını Hemedan'a, yaptırmış oldukları medreselere naklettiler. Sultan öylece hastalık sıkıntıları içinde kaldı. 571 yılı Cemaziyelevveli'nde (Kasım/Aralık 1175) Seyyid Fahreddin 'Alau'd-Devle'nin kızkardeşi Sittî Fatıma ile Sultan'ın nikâhı kıyıldı. Cemaziyelahir'in (Aralık/Ocak 1175/1176) başında Sultan onun sarayına geçti ve bir hafta sonra, bu ayın ortasında Allahu Teâlâ'nın rahmetine kavuştu.

[119] 14. Padişahlık müddeti on beş yıl, yedi ay ve on beş gün idi. Ömrü kırk üç yıldır.

Dış görünüşü: Kırmızı çehreli, güzel yüzlü, uzun sakallı, ince saçlı, uzun kâküllü, orta boylu.

Vezirleri: Vezir Şehabeddin İbni Sıka, Vezir Fahreddin İbni Mu'ineddin Muhtas, Vezir Celaleddin ibni Kivâmu'd-Dîn.

Hâcibleri: Emîr Hâcib Muzafferuddin Bâzdâr, Emîr Hâcib Atabek Ayâz, Emîr Hâcib Nusretu'd-Dîn Pehlevân.

[120] [ON DÖRDÜNCÜ FASIL]

**Es-Sultânu'l-A'zam Rüknu'd-Dünyâ Ve'd-Dîn Ebû Tâlib Tuğrul b. Arslan,
Kâsım Emîru'l-Mü'minîn**

1. Sultan Tuğrul – *Allah onun mülkünü ebedi kılsın* – devlet yuvasında dünyaya gelmiş, ikbal ailesi içinde büyüüp yetişmiş; hükümdarlık ona beklemediği halde gelmiş, saltanat elbisesini çaba harcamadan giymiş bir padişah idi. Beşikten çıkıp tahta oturmuş, edep mektebinden talep etme meşakkatine katlanmadan hükümdarlık atına binmiş, günlerin vadesine, halkın zahmetine talihin ve kaderin tesirine bağlanmamış idi. Devlet kuşu yemsiz tuzağa gelmiş, feleğin serkeş atı gem ve dizgin olmadan ona itaat etmiş, beyhude zahmet çekmemiş ve sıkıntı görmemişti. Donatılmış sofranın, tertiplenmiş meclisin ve mal ile dolu hazinenin başına geçmişti. Bütün bu ikbal; devletinin ışığı, idaresinin uğuru, düşünce ve basireti, cihan fetheden kılıcı ve memleketlerin kapılarını açan sancağı Atabek-i A'zam Nusretu'd-Dünya Ve'd-Dîn Muhammed b. İldeniz sayesinde olmuştu. Çünkü memleket elden gitmiş, bir melik İsfahan yakınlarında vilayetin ortasına [121] yerleşmiş, çevredeki devlet adamları yardım dizginlerini ellerinde tutmuş, zamanın değişmesini beklemeye koyulmuşlar iken, o, onlardan yardım almadan kudret sahibi Allah'a ve muradını alan pazısına güvendi. Bir ay içinde biri Pars ve diğeri Azerbaycan olmak üzere iki sefer yaptı, iki iklimin mülkünü ele geçirip, çevredeki emirlere minnet etmeden ve yardım almadan tamahkâr iki meliki kalede kalmaya razı etti. Devletin, onun su gibi kılıcına tabi olduğunu, talihin onun üzengisinin yanında ve cihanın onun fermanının altında bulunduğunu görünce, Sultan'ın devletinin görkeminin de etkisiyle aczden ve çaresizlikten ona itaat yolunu seçip, vefa ve bağlılık yoluna baş koydular.

2. Ülkelere karşı zafer kazanıp başarı elde ettikten ve muhalifleri bastırıp, ortadan kaldırdıktan sonra ortada kalan yahut düşmanın yanında olan hiç kimseden hesap sormadı. Öyle ki, onun iyi ahlakına ve latif mizacına yaraşır bir şekilde herkese kucak açtı. Ziyadesiyle arpalık ve ikta bağlayıp, onların üzerinden korkuyu kaldırdı; hepsi tatlı su yollarında ve verimli otlaklarda güvenli ve huzur içinde yaşıyor ve onun devletinin devamını ve nimetinin çoğalmasını Allahu Teâlâ'dan diliyordu. Adaletin fazlaca gözetilmesi ve lütfun artması [122] gerekiyordu, çünkü çok bir vakit geçmeden cihan iklimlerinin tamamı Sultan-ı A'zam'ın kullarının buyruğu ve emri altına girmişti. Her gün bu Cemşid²⁰¹'in ışığına sahip, Haydar²⁰² gönüllü, Tehemten²⁰³ vücutlu, Hatem²⁰⁴ elli – ki devleti devam rüzgârına bağlansın ve yaşamı gönlündeki muradına ulaşsın – Sultan'ın saltanat ve cihan hükümdarlığı vasıflarından bir alamet ortaya çıkıyordu. Padişahlık özelliklerinden bir rüşdü daha zahir oluyor, cihandarlığı alınının yüzeyinde belirginleşiyordu. Ona bağlı olanların ve devlet emirlerinin ümidi onun saltanatı boyunca gıpta ile devam ediyordu. Onun baba ve atalarından hiçbir padişapta bu özellikler bir arada bulunmuyor ve onlara kalmayan bu memleketler ona miras kalmıştı. Hak Teâlâ'nın ihsanı ile bu aklın kemali, ilmin çokluğu, sabrın genişliği, adaleti yayma, uyanıklık ve muhafaza, nefesine hâkimiyet, âlimlerle dostluk, hat, belagat, iyi binicilik, mızrak atma, meliklere uygun olan sanatlar, ilimler ve onlara yaraşır beğenilen yönler ona gençlik yıllarının ilk zamanlarında ve hayatının başlangıcında bahşedilmesi ümit edilir. Günden güne devleti, nimeti ve diğer bağışları

²⁰¹ Şahname'de adı geçen efsanevi İran padişahı. Mu'in, M., *Ferheng-i Farsi*, Çaphane-yi Sepehr, Tahran 1375, C. 5. s. 433.

²⁰² Hazreti Ali'nin lakabıdır.

²⁰³ Güçlü kuvvetli manasına gelir. Zal oğlu Rüstem'in lakabıdır. Mu'in, M., *Ferheng-i Farsi*, Çaphane-yi Sepehr, Tahran 1375, C. 5. s. 404-405.

²⁰⁴ Tay kabilesinden, Cahiliye döneminde yaşamış eli açık ve cömert bir kişidir; cömertlikte ve eli açıklıkta o örnek gösterilir. Mu'in, M., *Ferheng-i Farsi*, Çaphane-yi Sepehr, Tahran 1375, C. 5. s. 448.

artıyor, fark ve kıdem ile tacı ve tahtı süslüyordu. Bu iyi huylar ve sevilen özellikler akıllıların fikrinin ve fazılların zihninin idrakten aciz kalacağı bir [123] dereceye ulaşsın.

Şiir:

Cihan senin kokunu henüz açık eylemedi; sabah rüzgârı senin üzerinden esmektedir.

[124][Şecere]

[Bu eserin yazılışı esnasında vaat olduğu gibi, bu metnin zeylinde Selçukoğulları'nın – *Allah onların delillerini aydınlatsın* – şeceresinin kaydedilmesi istendi. Burada o vaat yerine getirilmiştir.

Bu onların soylarının şeceresinin suretidir. Saltanata gelmiş her birinin adı ve unvanı kırmızı mürekkep ile yazılmıştır. Selçuklulardan olan lakin padişah olmayanların isimleri de kırmızı ile yazılmıştır]²⁰⁵.

²⁰⁵ Metnin bu kısmı K nüshasında bulunmaktadır. Lakin Morton'un belirttiği üzere, şecere kısmı günümüze ulaşmamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Morton, A. H., *The Saljûqnâma of Zahir al-Dîn Nishâpûrî*, E. J. W. Gibb Memorial Trust, London Chippenham 2004, s. 36.

SONUÇ

Bu çalışmada, Büyük Selçuklu ve Irak Selçukluları Devletleri tarihinin ana kaynaklarından biri olarak bilinen ve Hâce İmâm Zahîru'd-Dîn Nîşâbûrî tarafından 1177 – 1186 tarihleri arasında kaleme alındığı düşünülen *Selçuknâme* adlı eserin tam metni ilk defa Türkçe'ye tercüme edilmiş, eser ve yazarı hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca eserin yazılışı, içeriği, nüshası, dil ve üslup özellikleri ile edebi sanatları detaylı bir şekilde incelenerek değerlendirilmiştir.

Hâce İmâm Zahîru'd-Dîn Nîşâbûrî, *Selçuknâme*'yi Irak Selçukluları Devleti Sultanı III. Tuğrul adına kaleme almıştır. Eser, Büyük Selçuklu ve Irak Selçukluları Devletleri'nin siyasi, sosyal ve kültürel olaylarına dair mühim bilgiler vermekte ve bilinen ilk selçuknâme olması, eseri önemli ve değerli kılmaktadır. Bu çalışma siyaset, hukuk, edebiyat, tarih ve Fars Dili ve Edebiyatı araştırmacıları başta olmak üzere, bilim camiasının hizmetine sunulmuştur.

ÖZET

Türk tarihinin önemli bir dönemini teşkil eden Büyük Selçuklu ve Irak Selçukluları Devletleri tarihinin siyasi, sosyal ve kültürel olaylarını içeren, Hâce İmâm Zahîru'd-Dîn Nîşâbûrî tarafından 1177-1186 yılları arasında kaleme alındığı düşünülen *Selçuknâme* adlı eser Türk tarihi ve Fars Dili ve Edebiyatı açısından büyük önem arz etmektedir. Tezimizin konusunu oluşturan eser bilinen ilk selçuknâme olması ve sonrasında Selçuklu tarihini konu edinen müverrihlerin başvuru kaynağı niteliğini taşıması nedeniyle büyük bir değere sahiptir. Bu çalışma ile Farsça olarak kaleme alınmış bu değerli eser ilk defa Türkçe'ye tercüme edilip, inceleme ve değerlendirilmesi yapılarak bilim camiasının hizmetine sunulmuştur.

ABSTRACT

Saljuknâma, the work assumed to be written by Zahîr al-Dîn Nishâpûrî between years 1177-1186 and portrays political, social and cultural events of Great Saljuks and Iraqi Saljukid state, which constitutes an important period in Turkish history, is of great significance for Turkish history and Persian language and literature. The work, which is the subject of our thesis, holds importance as being the first known saljuknâma and as the reference source for later historians who wrote on the history of Saljukids. With this thesis, this important work written in Persian is translated into Turkish for the first time, analysed, evaluated and become available for scientific community.

BİBLİYOGRAFYA

- Ahmed Munzevî, Fihrist-i Nusheha-yi Hattî-yi Farsî, Müessesesi-yi Mıntıkayî, Tahran (tarihsiz), C. 6.
- Ajend, Yakub, Târîhniğârî der İran, İntişarat-i Gostereh, Tahran 1380 h.ş. (1960).
- Bahâr, Muhammed Taki, Sebk Şinâsi, Çaphane-yi Sepehr, Tahran 1349 (1930), C. 2.
- Bozkurt, Nebi, TDV İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları, Ankara 2003, C. 27.
- Brockelmann, Carl, İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi, Çev. Neşet Çağatay, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 2002.
- Browne, Edward G., A Literary History of Persia, vol. II, Cambridge University Press, Cambridge 1951.
- Direhşan, Mehdi, Sebk-i Nesr-i Farsî, Çap-i Mehin, Tahran 1348 h.ş. (1930).
- Ebu Hamid b. Mirza İsmail Han Efşar Hamidu'l-Mülk, Selçuknâme, Çaphane-yi Haver, Tahran 1332 h.ş. (1914).
- Göksu, Erkan, Türkiye Selçuklularında Ordu, TTK Basımevi, Ankara 2010.
- Hamdullah Mustavfî-yi Kazvini, Tarih-i Güzide, Tahran, 1362 h.ş. (1943).
- Hilmî Ahmed Kemaleddîn, Devlet-i Selcukiyân, Pejuheşgâh Hovzeh ve Danişgah, 4. Baskı, Tahran 1390 h.ş. (1970).
- İbnü'l Esîr, İslâm Tarihi El-Kâmil Fi't-Târih, çev. Ahmet Ağırakça vd., Hikmet Neşriyat, İstanbul 2008, C. 8.
- Kafesoğlu, İbrahim, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", TM, sayı: 13, İstanbul 1958.
- Kâtip Çelebi, Keşfu'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kutub Ve'l-Funûn, C. 1, Maarif Matbaası, Ankara 1941.

- Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Basımevi, Ankara 2000.
- Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu, Kuruluş Devri*, 4. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 2011, C. 1.
- Köymen, Mehmet Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, 5. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 2013.
- Kur'an- ı Kerim Meali, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara 2013.
- Merçil, Erdoğan, "Selçuknâme", TDV İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları, İstanbul 2009, C. 36.
- Merçil, Erdoğan, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 1993.
- Merçil, Erdoğan, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, TTK Basımevi, Ankara 2007.
- Merçil, Erdoğan, *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*, TTK Basımevi, Ankara 2000.
- Morton, Alexander Hill, *The Saljûqnâma of Zahîr al-Dîn Nishâpûrî*, E. J. W. Gibb Memorial Trust, London, Chippenham 2004.
- Mu'ın, Muhammed, *Ferheng-i Farsi, Çaphane-yi Sepehr*, Tahran 1375 h.ş. (1955).
- Mu'ın, Muhammed, *Ferheng-i Mu'ın, Çaphane-yi Sepehr*, Tahran 1360 h.ş. (1941).
- Muhammed b. Ali b. Süleyman Er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, Çev. Ahmed Ateş, TTK Basımevi, Ankara 1999, C. 1.
- Öz, Mustafa, TDV İslam Ansiklopedisi, , TDV Yayınları, İstanbul 1993, C. 8.
- Özcan, Abdülkadir, TDV İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları, İstanbul 1992, C. 5.
- Özgüdenli, Osman Gazi, "Zahîrüddîn-i Nîsâbûrî", TDV İslam Ansiklopedisi, , TDV Yayınları, İstanbul 2013, C. 44.

Raşîd Al-Dîn Fazlallâh, Câmi' Al-Tavârîh, C. II, Yay. Ahmed Ateş, TTK Basımevi, Ankara 1999.

Rızaiyân, Ali, "Nakd u Nezer der Bab Selçuknâme", Kitabmah Tarih ve Coğrafya, Sayı 8 , Tahran 1377 h.ş. (1958).

Sa'îd-i Nefisî, Tarih-i Nazm u Nesr der İran ve der Zeban-i Farsî, Kitab Furuşî-yi Furuği, Tahran 1344 h.ş. (1926), C. 1, 2.

Sabbâğ, Abbas, TDV İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları, İstanbul 2005, C. 30.

Sabbâğ, Abbas; Bozkurt, Nebi, TDV İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları, İstanbul 2006, C. 32.

Sadrüddîn Ebu'l-Hasan 'Ali İbn Nâsır İbn 'Ali El-Hüseynî, Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye, çev. Negati Lugal, TTK Basımevi, Ankara 1999.

Selçuk, A., "Selçuklu Dönemi İran Tarih Yazıcılığı", çev. İbrahim H. Gök, Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi, sayı: 22, Yaz 2006.

Sevim, Ali, Merçil, Erdoğan, Selçuklu Devletleri Tarihi, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 2014.

Sümer, Faruk, "Selçuklular", TDV İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları, İstanbul 2009, C. 36.

The Cambridge History of Iran, Vol. 5, The Saljuq and Mongol Periods, ed. Boyle, J. A., Cambridge University Press, Cambridge 1968.

Turan, Osman, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, 2. Baskı, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1969.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal, TTK Basımevi, Ankara 1988.

Yıldırım, Nimet, Fars Edebiyatında Kaynaklar, Erzurum 2000.

DİZİN

- ‘Alau’ d-Dîn (Maşruk Meliki, Komaç’ın oğlu) 103
- ‘Amîdû’l-Mülk Ebû Nasr Kundurî 69,72
- ‘Âne 69, 70
- ‘İmadu’ d-Dîn Ebu’l-Berekât El-Derkecinî 122
- ‘İzzu’l-Mülk Ebu’l-‘İzzî El-Berûcerdî, (Karasunkur’un Kedhudâ’sı, Vezir) 115, 116, 122
- ‘İzzu’l-Mülk, El-Huseyn b. Nizâmu’l-Mülk 89
- A‘lem 115
- Abâ Ahmed Ed-Dehistânî 72
- Abbas (Rey valisi) 115, 116, 117, 118, 119
- Abdu’l-‘Azîz 145
- Abdu’l-Melik ‘Attâş 92
- Abdurrahman Togayürek (Emîr Hâcib) 26, 27, 90, 111, 116, 117, 118, 119, 122
- Abdurrahman Alp Zenu’l-Ağacî (Hâcib) 72
- Abdurrahman Ukkâf 106
- Abhâz (Vilayet) 139, 145,146
- Acem 58
- Affan Selçuk 39
- Ahmed 20, 98
- Emîr Ahmed 15
- Ahmed ‘Attâş 92, 94
- Ahmed b. Nizâmu’l-Mülk 95
- Ahmed Hân 98
- âhur-i Rüstem 117
- Aksiyân 79
- Âksungur-i Pîruz-Kûhî 129
- Akşehir 146
- Alamut 16, 19, 95
- Alevî-yi Medinî 93
- Âl-i Selçuk b. Lokmân 61
- Ali Tekin 3, 4, 5
- Alibâr (Hâcib) 97, 99, 111
- Alp Arslan (Muhammed b. Çağrı Bey Adudu’ d-Devle Ebû Şucâ’, Sultan) 10, 11, 12, 13, 14, 43, 68, 71, 73, 74, 75, 76, 77, 85
- Alp Kara 4

Alpgûş-i Kûn-i Her 126
Altuntaş 4
Amid Ebû Sa'îd Hamdûnî 64
Anadolu 17
Ani 13
Antakya 79
Arab Hâtûn 118
Aras 27, 129, 146
Ardahan 117
Arslan (II. Tuğrul'un oğlu, Rükneddin, Sultan) 28, 29, 30, 34, 136, 137, 138, 140, 141
Arslan (Yabgu) 1, 2, 3
Arslan Câzib 64
Arslan Ergû (Alp Arslan'ın oğlu) 17, 86
Arslan Han (Batı Karahanlı Hükümdarı) 20, 24
Arslan Han (Karahanlı Hükümdarı) 3
Arslanaba Atabek 121
Atabek Karasunkur 113, 114, 115
Atabek Komaç (Emîr Hâcib) 22, 23, 75, 76, 83, 86, 90, 103, 104
Atabek Zengî 29, 30, 141
Atlığ (Atsız oğlu) 21
Atsız b. Muhammed b. Nuştegin-i Garçe 21, 22, 23, 24, 98, 101
Atsız Bey 14
Atabek Ayâz 124, 129, 132, 133, 138, 147
Ayâz (Melikşâh'ın hizmetkârı) 91, 94,
Âytegin-i Süleymânî (Bağdad Şahnesi) 69
Azerbaycan 10, 16, 17, 18, 25, 26, 28, 30, 31, 68, 71, 99, 114, 115, 116, 118, 119, 120, 121, 126, 129, 136, 139, 143, 145, 148
Bagrat 13
Bağdat 11, 12, 16, 18, 21, 24, 25, 26, 27, 28, 68, 69, 70, 71, 74, 75, 82, 84, 85, 91, 102, 108, 110, 113, 114, 115, 116, 119, 120, 121, 122, 128, 129, 130, 131, 136, 137
Kadi'l Kuzât 71, 94
Bâğ-i Ahmed-i Siyâh 81
Bâğ-i Beytu'l-Mâi 81
Bâğ-i Deşt-i Gûr 81
Bâğ-i Kârân 81
Bâğ-i Şûrbâ 142
Bahâeddin Kayser 118
Bâverd 3, 8, 64

Bâzâr-i Leşker 84, 94
Begrek (Hâcib) 76
Behrâmşâh 21, 98, 102
Belh 7, 9, 10, 21, 23, 24, 62, 101, 103, 107
Belhân Kuh 62
Bendenicân 137
Berkyâruk (Melikşah oğlu, Rûkne'd-Dîn Ebu'l-Muzaffer, Sultan) 16, 17, 18, 19, 81, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 92, 97, 98
Berucerd 16
ArslanBesâsîrî 11, 12, 68, 69, 70
Bey Arslan b. Pelengerî (Hasbeg) 121, 27, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 137
Beydoğdu 6
Beyhak 22
Bilge Bey Sermez 85
Biyar 120
Bizans 10, 11, 13, 15
Bozâba 26, 27, 116, 117, 118, 119, 120, 136
Îmâdu'd-Devle Bozan 79, 80
Börü Tekin 7
Buğra Han 2
Buhara 3, 4, 15, 61, 63, 96
Bulgâr 99
Bursuk (Lişter Hükümdarı) 114
Bursuk (Emîr İspehsalar) 87
Bust 9, 65
But 129
Büveyhi 10, 11
Cami'-i Nişâburî 75
Celaledin b. Kivâmu'd-Dîn, Celaledin Ebu'l-Fazl (Dergezinî) 132, 145
Cemâl 123
Cemâleddin Ömer 144
Cemâleddin, Kafşet b. Kaymaz (Emîr Hâcib) 125, 128, 132
Cemalu'd-Devle İkbâl 122
Cend 2, 5, 21, 94
Cerbâdekân 142
Ceyhun 4, 5, 13, 22, 23, 61, 74, 77, 78, 107
Cibal 18
Cigermiş 79
Cihân-Gûşây, Arslan Gûşây 140
Cürcan 10, 24, 64

Cüzcan 6, 7
Cüzcanan 7
Çağrı Bey Ebû Süleyman Dâvud 2, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 10, 64, 66, 67, 68, 73, 105
Çâl-i Dâvud-âbâd 144
Çavlı Cândâr 115, 116, 117, 118
Dabusiye 4
Dâmgân 12, 68
Dandanakan 8, 9
Dâvud (Sultan Mahmud b. Muhammed'in oğlu) 21, 25, 26, 113, 114
Dây-Merg 26, 31
Deşt-i Gûr 81, 93
Deylem 19
Deylemân Sarayı 144
Deylemliler 92
Dicle 119, 129
Dihistân 6, 89
Dimaşk 14, 15
Dinever 21, 25, 114
Divin 146
Diyarbakır 15, 17, 18
Diz-i Mahkî 137
Dizkûh (Şâh-Diz) 81, 91, 92
Dizmâr 31
Dûl 121
Dulâb 142
Ebher 67, 143
Ebû Bekr 30, 31
Ebû Hâşim 95, 96
Ebû İshâk Fukkâ'î 67
Ebû Tâhir Hâtûnî 43
Ebû Yâkub 15
Ebu'l-'Alâ-yi Mufazzal 95
Ebu'l-Berekât Tabîb 122
Ebu'l-Kâsım Ensâbâdî 99
Ebu'l-Kâsım Kuvbânî 72
Ebu'l-Me'âlî Nahnâs 43
Ebu'l-Muzaffer İbrahim 21
Edip Sâbir 23
Elcezire 17, 18
El-Hüseyin 108
El-Kâim Bi'emrillah 59, 66, 68
El-Meliku'l Rahim Hüsrev Firuz 11
El-Muktedî Bi'emrillah 120
El-Muktefî Li'emrillah 114, 137

El-Musterşid Bi'llah 110, 114	Fatıma 146
Emînu'd-Dîn Muhtas 126	Seyyidetu'n-Nisâ Fatıme-yi Zehrâ
Emîr Ayaba 31	Fatımî 13, 14
Emîr Hâcib Muzafferuddin Bâzdâr 147	Feleku'd-Dîn Ali Çetrî 102
Emîr Karasungur 26	Ferah 6
Emîr Kôrboğâ 16, 17, 84	Ferâv 3, 5, 6, 65
Emîr Mu'izzi 107	Kâtib Ferid 43, 101, 102
Emîr Sittî Hâtûn 110	Ferzîn, Fercîn, Perzîn 126, 118, 139
Encilâvend 87	Fevcî 129
Erciş 18	Filistin 14, 15, 17
Hâcib Ergân 111	Fîrûzkûh 142
Ermânûs (Romanos Diogenes) 13, 74	Gâple 118, 139
Errân 118, 119, 120, 139	Emîr Hâcib Gazgalî 108
Esedâbâd 31, 120, 121	Gazne 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 21, 65, 67, 98, 102
Fahreddin b. Mu'ineddin Muhtas 147	Gence 17, 19, 21, 25, 87, 89, 118, 119
Fahreddin Kâşî 127, 142, 145	Gevher Hâtûn 113, 118, 121
Fahreddin Zengî 126	Gevher Neseb 110, 123
Fahru'l-Mülk b. Nizâmme 86, 89	Gilan 20
Fahru'l-Mülk b. Nizâmu'l-Mülk 108	Gulbey 119
Fars 16, 18, 20, 26, 33, 36, 39, 41, 44, 47, 48, 58, 149, 152, 153, 155, 156, 157	Gunbed-i Şâhinşâh 142
Faryab 7	Gurşenbih 26
	Gümüştigin Cândâr 84
	Gürcistan 13, 15

Gürgân 68, 88, 139, 143
Hâce Surî 5, 64
Haçlı 17, 19
Hafız-i Ebru 36
Hakanî 43
Halep 13, 79
Halhâl 119
Hamdullah Mustevfî 1
Han-Lincân 19
Harezmi 3, 4, 5, 10, 21, 22, 23, 32, 79, 98, 143
Harezmsâh 21, 24, 31, 98, 101, 126, 127, 143
Harezmsâh Tekiş 31, 32
Harezmsâh Yusuf 126
Harluk, Karluk 22, 100, 101
Harrekân 144, 145
Harun 4, 5
Hasan 11
Hasan Cîndâr 120, 123, 127
Hasan Sabbâh 16, 92
Hasan Tekin 21
Hasankale 11
Hatîru'l-Mülk Ebû Mansûr El-Meybedî 97
Hâtûn-i Kirmânî 131, 138
Hemedan 10, 14, 16, 17, 18, 21, 25, 28, 29, 30, 31, 67, 68, 78, 85, 86, 88, 95, 112, 113, 114, 115, 116, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 127, 128, 129, 130, 131, 133, 135, 136, 138, 139, 141, 142, 143, 144, 145, 146
Herat 8, 9, 102, 107
Hezaresb 21, 22, 23
Hıtâ 102
Hibetullah b. Muhammed el-Me'mûnî 68
Hilvân 69
Hindistan 21, 61, 62, 63, 65, 67
Hindukuş 10
Horasan 3, 5, 6, 9, 10, 17, 19, 20, 62, 64, 65, 66, 67, 71, 72, 75, 76, 77, 80, 86, 87, 88, 92, 98, 99, 100, 101, 102, 105, 106, 107, 108, 110, 114, 121, 128, 134, 143
Horasan Evbaşı 105
Hoten 79
Hoy 18, 99
Hulefa-yi Raşidin 42
Huttalân 103

Hûzistân 17, 18, 20, 25, 28, 30, 80, 112, 123, 125, 126, 127, 131, 134, 137, 138, 139

Hüsameddin Alpgûş Es-Silâhî 137

Hüsameddin Dizmârî 31

Hüsameddin İnânç 29, 30, 125, 129, 133, 134, 138, 139, 142, 143, 144

Hüseyin b. Hüseyin 102

I. Kılıç Arslan 17

II. Mahmud 21

II. Nuh 2

Irak 9, 14, 18, 19, 20, 21, 25, 27, 67, 68, 70, 72, 73, 75, 77, 80, 86, 87, 99, 102, 106, 110, 112, 113, 114, 120, 129, 137, 143, 144, 152

Irak Selçukluları 20, 21, 24, 33, 37, 41, 152, 153

Irak-i Acem 20

İbn Fındık 1

İbnu'l-Esir 1

İbrahim Yinal 6, 9, 10, 11, 67

İlhan Hıtayî 100

İlig NasrHan 2, 3, 61

İNânç Hâtûn 30

İNânç Yabgû 87

İnbat 117

İsa Böri 15

İsfahan 14, 15, 16, 18, 20, 28, 29, 31, 78, 79, 80, 82, 84, 85, 86, 87, 89, 91, 92, 94, 95, 97, 110, 116, 117, 118, 119, 120, 123, 124, 127, 128, 134, 138, 139, 141, 148

İsma'îl 85

İsmail Yâkûtî 9, 16, 67, 81

İsmailî 16

İsrâ'îl b. Selçûk 1, 2, 61, 62, 63, 67

İzzeddin Hasan 31

İzzeddin Satmaz 29, 133, 138, 141

İzzi'l-Mülk Abdu'l Celilek-i Dihistânî 89

Kâbe 80

Kafkasya 15

Kahire 14

Kale-i 'Alâu'd-Devle 134

Kâlencer 3, 63, 67

Kale-yi Sepîd 115

Karâbelî Geçidi, Derbend-i Karâbelî 116, 136

Karahanlı 2, 3, 7, 10, 13, 14, 15, 20, 21, 22, 24

Karahıtay 22

Karavâş İbnu'l-Mukalled 69
Karmatî 69
Kars 13, 15,
Kâsımu'd-Devle Âksungur 79, 129
Kasrân-i Bîrûnî 71
Kaşgar 99
Katvan 22
Kavurd 9, 11, 13, 14, 67, 77, 78
Kazvin 12, 19, 25, 29, 31, 36, 140,
143, 155
Kehâb 140
Kehrân 120
Kemâleddin Ebû Rıza 83
Kemâleddin Es-Semîremî 111
Kemâleddin Muhammed Hâzin 115,
122
Kendmân 145
Kerec 16, 77, 85
Kınık1
Kıvâmu'd-Dîn Ebu'l-Kâsım El-
Tuğrâyî 108
Kîlîya 144
Kirmân 9, 13, 14, 67, 77, 131
Kirmânşâhân 116
Korkud 107
Köşk-i Bağ 141
Köşk-i Enderâbe 107
Köşk-i Kohen 120
Köşk-i Ma'mur 141
Köşk-i Mergzâr 125
Köşk-i Mes'udî 125
Köşk-i Meydân 86
Köşk-i Nev 122
Hemedan Köşkü 123, 131
Kubadiyan 9
Vahş 9
Kudüs 14
Kuhistân 16, 68, 85, 87, 114
Kum 82
Kûrâb 120
Kureyş b. Bedrân 12, 69
Kutalmış 9, 11, 12, 63, 67, 68
Kutbeddin Mevdûd 133
Kutbeddin Muhammed 21
Kutlug İnânç 30, 31, 32
Kuza'e Kasrı 129
Lazkiye 79
Liparis 11

Lişter 112, 114

Mahmelek Hâtûn (Melikşâh'ın kızkardeşi, Emîr Ca'fer'in annesi) 84

Mahmelek Hâtûn (Sencer'in kızı) 120

Mahmud b. Melikşâh 16, 81, 84, 85, 86

Mahmud (Mugise'd-Dîn, Sultan) 19, 20, 21, 22, 25, 99, 110, 112

Mahmud b. Pehlevân 30

Mahmud b. Anasioğlu 31

Mahmud b. Sebuktegin (Yemînu'd-Devle, Gazne Sultanı) 3, 61, 62, 63, 64, 67

Malazgirt 11, 13

Mangışlak 13, 21

Mâverâunnehr 3, 5, 19, 22, 61, 74, 80, 100, 101

Mâzenderân 64, 128, 142, 144

Mecdu'l-Mülk Ebu'l-Fazl Kummî 82, 85, 87, 89

Medrese-i Melike Hâtûn 84

Medrese-i Serberze 122

Mekke 80, 99

Mekrân 10

Melik-i Rahîm Sultânu'd-Devle Ebû Nasr b. Ebi'l-Hıca' 68

Melikşâh b. Berkyâruk 19

Melikşâh (Mugiseddin, Sultan Mahmud b. Muhammed'in oğlu, Sultan) 27, 28, 123, 124, 125, 126, 129, 130, 131

Melikşâh b. Alp Arslan (Mu'izzeddin, Sultan) 14, 15, 16, 19, 75, 77, 78, 80, 81, 82, 83, 84, 86

Melikşâh, b. Selçuk b. Muhammed 116

Menguberz 26, 112, 115, 122

Merâga 26, 114, 116, 121

Merc 80

Mergzâr-i Belâsân 145

Mergzâr-i Çerh 145

Mergzâr-i Hezâr Hânî 141

Mergzâr-i Karategin 27, 120, 125, 141

Mergzâr-i Na'l-Bendân 143, 145

Mergzâr-i Parsî-bâzâr 145

Mergzâr-i Seg 115

Mergzâr-i Şerviyâz 142

Merv 5, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 15, 17, 22, 23, 24, 66, 67, 79, 86, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 107, 108

Mervânî 15

Mes'ud (Gıyâsu'd-Dünyâ Ve'd-Dîn Ebu'l-Feth b. Muhammed, Sultan) 21, 24, 25, 26, 27, 102, 103, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 120, 121, 123, 124

Mes'ud b. Mahmud b. Sebuktegin 5, 6, 7, 8, 9, 64, 65, 66, 67

Emîr Hacı Mes'ud Bilâl 136, 137

Mescid-i Câmi-i Meni'î 105

Mescid-i Muterriz 105

Meşhed 23, 143

Meyâne 116, 117

Meyyafarakin 115

Mezdekân 144

Mısır 13, 14, 69

Mikâ'il İbn Selçuk 1, 2, 61, 64

Mu'ineddin Muhtasi'd-Devle Ebû Nasr El-Kâşî 108

Mu'in-i Sâvî 144, 145

Mûeyyed Ayebe 23, 24, 106, 107

Emîr Mûeyyed Bozorg 104

Mûeyyedü'd-Dîn Ebû İsmail Tuğrayî 122

Mûeyyedü'l-Mülk b. Nizâmme 86

Mûeyyedü'l-Mülk b. Nizâmu'l-Mülk 97

Muhammed (Sultan Mahmud b. Muhammed'in oğlu) 123, 125, 127, 133

Muhammed b. Alibâr 111

Muhammed b. Melikşâh, Muhammed Tapar 17, 18, 19, 20, 24, 87, 91, 92, 94, 95, 97, 99

Muhammed Yahya 106

Muhâriş 69

Muktefi Bi'llah 114, 119, 129, 137

Musa b. Mikâ'il b. Selçuk 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 11, 61, 66

Musavî 36

Musul 17, 18, 27, 28, 69, 79, 129, 133, 134, 138

Muzafferuddin Alp Ergû 126, 127, 133

Muzafferuddin Hammâd 129

Muzafferuddin Kızıl Arslan 30, 31, 142, 145

Mükran 99

Nahçivân 141, 144, 145

Nasireddin Akış 132, 137, 138

Nasireddin Tâhir b. Fahru'l-Mülk b. Nizâmu'l-Mülk 108

Nâsiru'd-Dîn Atabek Ayâz 123, 128, 131, 132, 137, 146

Nasr Han 20

Nehrevân 68

Nehr-i Me‘alî 128

Nerezim 74

Nesâ 3, 6, 8, 63, 73

Nihâvend 82

Nîmrûz 98, 101

Nişabur 6, 8, 17, 22, 24, 64, 65, 101, 105, 106

Nizameddin Mahmud El-Kâşânî 108

Nizâmu’l-Mülk Ebû Ali Hasan b. Ali b. İshâk 13, 16, 73, 76, 77, 78, 79, 81, 82, 83, 89

Nûr 61, 2

Nuştegin-i Garçe 79

Oğuz 1, 2, 4, 23, 24, 103, 104, 105, 106, 107

Oğuz Devleti 1

Ömer Alibâr 142, 143

Ömer Karategin (Lala) 95, 97

Ömer-i Acemî 104

Özkend 15, 79

Pars 74, 114, 117, 118, 119, 137, 138, 140, 147

Pehlevân (Cihân Pehlevân Nusretu’d-Dîn, Emîr Hâcib-i Kebîr, İldeniz’in oğlu) 30, 128, 141, 143, 146

Pencenguşt 113

Perzin 69

Râşid 26, 113

Ravendi 1, 33, 34, 38

Râzân 128

Rebîbu’d-Devle Ebû Mansûr El-Kîrâtî 110

Reîsu’l Ruesâ 69

Reşid Câmedâr 120, 126, 127

Rey 8, 10, 12, 13, 16, 17, 18, 25, 26, 29, 30, 31, 32, 64, 67, 68, 69, 71, 79, 84, 85, 86, 87, 88, 92, 99, 102, 114, 116, 117, 119, 120, 127, 132, 133, 137, 138, 140, 141, 142, 143

Ribat-ı Maş 4

Ribat-ı Melik 5

Rum 60, 74, 80, 99

Rum Meliki 80

Rûyîn Diz 120, 144

Rûzraver 17

Rüstem (Siyahî) 119

Sa‘du’d-Devle 113

Sa‘du’d-Devle Guher-âyin 74, 75

Sa‘du’l-Mülk El-Âbî 94, 97

Sa‘idâbâd 144

Sadaka 18, 19, 91, 92, 94

Sadîdu'l-Mülk Ebu'l-Me'âlî 83
Sadreddin Hocendî 94
Safî Ebu'l-Alâ Hasûl 69,70
Said-i Nefisî 33
Sâlâr Bûjgân 67, 72
Sâm (Gur Meliki, Surî'nin kardeşi)
102
Samanlı 2, 3, 47
Sârim Muhammed Yunus 124
Sâve 20, 24, 29, 84, 87, 99, 119, 120,
130, 137, 140, 141, 142, 143
Savtegin 15
Sefidrûd 17, 18
Selçuk b. Lokmân (Selçuk Bey)1, 2,
61,
Selçukşâh, Muhammed b. Melikşâh'ın
oğlu 20, 21, 22, 25, 114
Semerkant 2, 15, 20, 22, 23, 61, 78,
79, 98, 100
Sencer 17, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25,
31, 86, 92, 98, 99, 102, 107, 109, 111,
114, 119
Sencer b. Süleyman 31
Sengbest Kervansarayı 63
Serahs 5, 6, 7, 8, 10, 22, 66
Seyyid Fahreddin 'Alau'd-Devle 95,
112, 145
Seyyide 71
Sihne 16
Simnan 32
Sincar 108
Sistân 9, 22, 63, 98
Soğd 61
Sorh Kulâhân Çölü 63
Sungur b. Mevdûd 29
Sunkur-i Hemedânî 136
Surî 102
Surî İbnu'l-Mu'tez 64
Suriye 12, 14, 15, 16, 17, 18, 19
Sübaşı 6
Süleyman b. Çağrı Bey 12, 72
Süleyman (Süleymanşâh, Mu'izeddin
Ebu'l Hâris, Sultan) 24, 27, 28, 116,
123, 125, 126, 127, 128, 132, 133, 134
Süleyman Han 79
Şâdyâh 65, 106
Ermen Şahı 145
Mâzenderân Şahı 145
Şahmelik 5, 9, 10

Şam 68, 79, 108, 137

Şebânkâre 74

Şehabeddin Ebu'l-Mehâsin b. El-Fakihi'l-Ecel Ahî Nizâmu'l-Mülk 108

Şehabeddin Miskâl Bozorg 130

Şehabeddin Sika 132, 134, 137, 140, 145

Şehristâne 65

Şehrizar 31

Şekki 13

Şemkûr 118

Şemseddin Ebu'l-Necîb (Dergezîni) 121, 123, 126, 127, 131

Şemsu'd-Dîn Atabek İldeniz 28, 29, 30, 115, 117, 118, 125, 128, 129, 130, 132, 133, 136, 137, 143

Şemsu'l-Mülk Osmân b. Nizâmu'l-Mülk 110

Şerefeddin Ali b. Recâ 111

Şerefeddin Ebû Tâhir Mâmisâ El-Kummî 108

Şerefeddin Muvaffak Girdbâzu 120, 126, 128, 129, 132, 133, 137, 138, 141

Şerefeddin Nûşirvan b. Halid Kâşânî, El-Kâşî 110

Şerefu'l Me'âlî Nuşirevan b. Menuçehr b. Kâbûs b. Veşmgir 64

Şerefu'l-Mülk Ebû Sa'd 82, 83

Şeybânî 130

Şîrgîr Anuştegin 19, 95

Şuburkan 7

Şûmle 124, 125

Şurahan 4

Tabasayn 9

Taberistan 10

Tabes 67

Tâceddin Eş-Şirâzî 121

Tâceddin Pars 117

Tacrişt 71

Tâcu'l-Mülk Ebu'l-Ganâyim Fârsî 81, 82, 85

Tahran 141

Taif 99

Talikan 7

Tamgaç Han 81

Tatar (Emîr Hâcib) 111, 113, 114, 121

Teberek 29, 30, 68, 142

Tebriz 26, 71, 112, 120, 144, 145

Teginâbâd 65

Telhab 6, 7
Tiflis 13
Tikrit 34, 115, 135, 136
Timâvert Mahallesi 140, 144
Tirmiz 9, 14, 17, 86, 101, 107
Togân Bey El-Kaşgarî 108
Toharistan 9
Trabzon 15
Tuğrul b. Muhammed b. Melikşâh 20, 21, 25, 26, 35, 36, 37, 41, 43, 60, 111, 112
Tuğrul b. Arslan 30, 31, 32, 34, 35, 36, 37, 41, 43, 60, 135, 147, 151
Tuğrul Bey 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 42, 43, 64, 65, 66, 67, 68, 70, 72, 73, 75
Tus 8, 24, 63, 65
Tûtî Bey 107
Tutuş 15, 17, 85, 86
Türkân Hâtûn (Melikşâh'ın zevcesi) 16, 81, 84, 85, 86
Türkân Hâtûn (Sencer'in zevcesi) 22, 101
Türkistan 61, 62
Türkmen 3, 4, 5, 6, 7, 10, 11, 14, 63, 66, 101, 103
Abdullah-i Hatîbî 94
Ukaylî 10
Ulya-âbâd 7
Ummân 99
Urmî 120
Üst Yurt 13
Velvaliç 9
Yarenkuş Bâzdâr 26, 125
Yarenkuş-i Herive 104
Yemen 16, 99
Yemînu'd-Dîn Emîr-i Bâr 125
Yenikent 2
Yinal 1, 4, 6, 9, 10, 11, 12, 67, 68
Yunus 111
Yusuf Kadir Han 3
Yusuf Nerzemî 14, 74, 75
Harezmsâh Yusuf 125
Za'faraniyye 19
Zâbulistân 98
Zencân 142
Zengân 67, 116, 117, 142
Zengî Cândâr 124, 125
Zeyneddin Ali Kûçek 128
Zübeyde Hâtûn 81, 85